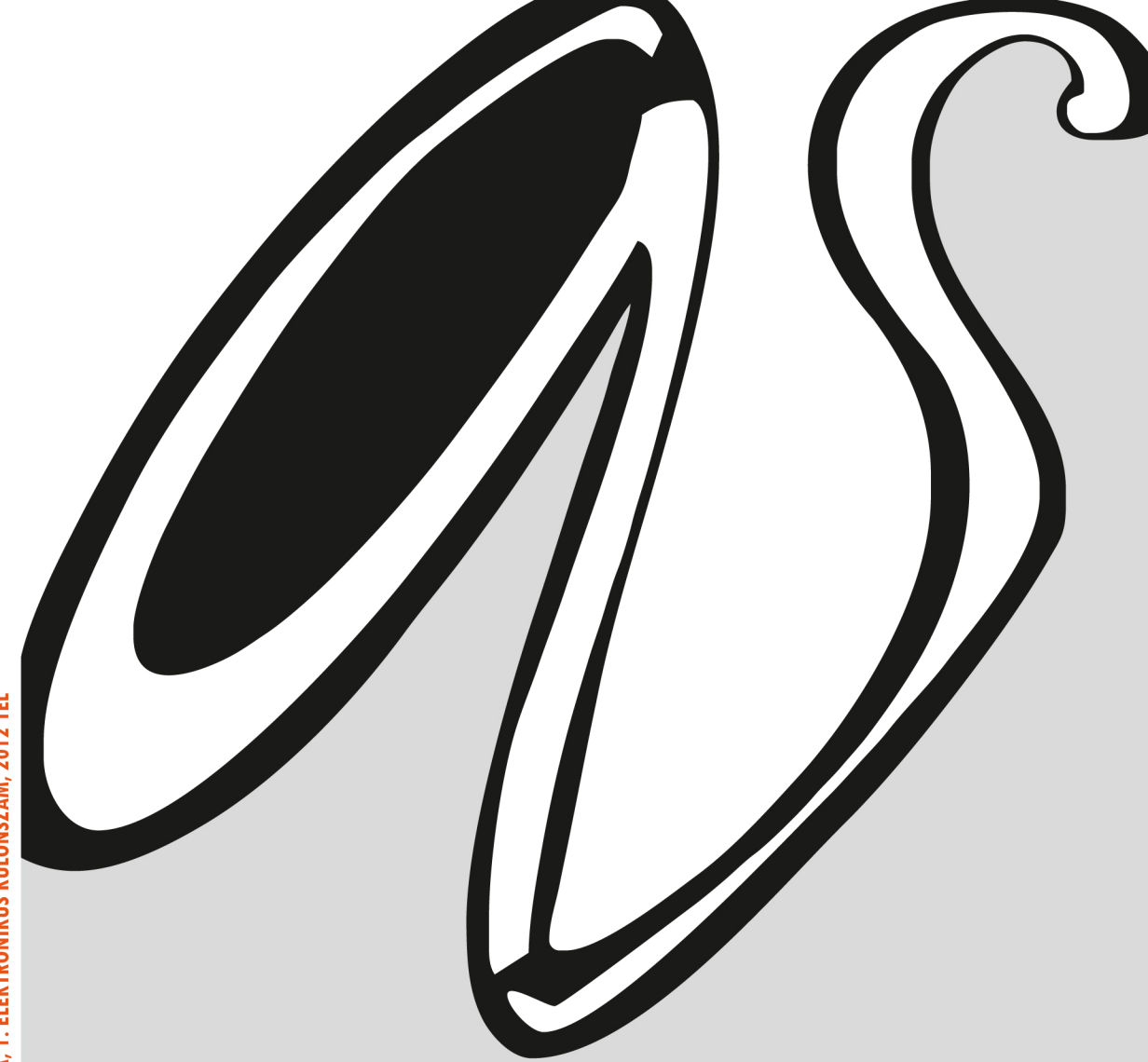

ACTA SOCIOLOGICA, 1. ELEKTRONIKUS KÜLÖNSZÁM, 2012 TÉL

Acta Sociologica

PÉCSI SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

1.
ELEKTRONIKUS
KÜLÖNSZÁM
2013 ŐSZ

Acta Sociologica

Pécsi Szociológiai Szemle

1. elektronikus különszám

2013. ősz

Acta Sociologica
Pécsi Szociológiai Szemle
1. elektronikus szám, 2013. ősz

Kiadó: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia
Tanszék – 4 Dimenzió Társadalomtudományi Egyesület

**PTE BTK
Szociológia
Tanszék**

4 DIMENZIÓ
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
EGYESÜLET

Felelős kiadó: Dr. Schadt Mária

A szerkesztőség tagjai:

Berger Viktor (főszerkesztő)

Gáspár Gabriella

Marton Melinda

Paku Áron

Ragadics Tamás

A szerkesztőség címe:

PTE BTK Szociológia Tanszék

7622 Pécs, Zsolnay V. u. 16., E/25-ös épület, I. em. 110.

E-mail: negydimenzio@gmail.com

Olvasószerkesztő: Csordás Kata

ISSN 1787-372X

Tartalom

Beköszöntő	5
„Kényes helyzetek”	
BOGNÁR ADRIENN: Az önbecsülés és a társadalmi tőke egyes elemeinek hatása a kirekesztő nézetekre	9
SCHADT MÁRIA–PÉNTEK ESZTER: Feminin és maszkulin attitűdök az ipari kutatói pályákon	33
BAGI JUDIT: Nők a szubszaharai Afrika politikai színterén. Fókuszban a Dél-afrikai Köztársaság	51
Vidéki társadalmak	
RAGADICS TAMÁS: Hagyományos közösségek az ormánsági kistelepüléseken	63
ÁRKI DIÁNA: Kémes demográfiai profilja	77
INHOF KORNÉL: A kémesi projektosztály szerkezete	85
NÉMETH ILDIKÓ: Kémes társadalmi és fejlődési lehetőségei a helyi tisztségviselők nézőpontjából	97
KURUCZ ILDIKÓ: A paraszti társadalom egyes jellemzőinek kontinuitása a Kádár-korban	111
Kultúrák találkozása	
FAUBL NÓRA: Kultúrák találkozásában. Az interkulturális kompetencia kialakulása és fejlődése a PTE Általános Orvostudományi Karán – első eredmények	127
LÁDONYI ZSUZSANNA: Migránsok lelki egészségét befolyásoló tényezők vizsgálata elsőgenerációs németországi magyarok körében	137
OPPE ORSOLYA: A dél-tiroli német kisebbség törekvései	149
V. GILBERT EDIT–NOVÁK SÁRA–CSATÁRI MÓNKA: Határok és hatások. Parttalan vagy mederbe terelt irodalomtörténet?	161
OLÁH ILDIKÓ: A középkori muszlim és európai egyetemek (A tolerancia kérdése és a történelemtanítás apropóján)	169

Beköszöntő

Kedves Olvasóink!

Az Acta Sociologica ezentúl online is megjelenik. Szándékaink szerint a folyóirat ily módon gyorsabbá, dinamikusabbá válik.

Az első kizárólagosan elektronikus számunk több témára koncentrálna. Az első tematikus blokkot a „kényes helyzetekről” szóló írások alkotják, köztük a társadalminem-kutatás írásai és a kirekesztő attitűdök vizsgálatát taglaló tanulmány. A második tematikus blokk gerincét a 2012 nyarán megrendezett kémesi falukutatótáborral összefüggésben született tanulmányok adják. Míg a harmadik tanulmánycsoport írásai a kultúrák találkozását, a migrációval összefüggő kérdéseket és a tolerancia problémakörét járják körül.

E sokszínű lapszám olvasásához jó szórakozást kívánunk!

A szerkesztők

„Kényes helyzetek”

Bognár Adrienn

Az önbecsülés és a társadalmi tőke egyes elemeinek hatása a kirekesztő nézetekre

A K76223 jelű OTKA kutatás keretein belül arra kerestük a választ, hogy az önbecsülés, illetve a társadalmi tőke egyes elemei hatással vannak-e a kirekesztő nézetekre. Jelen elemzés ennek a vizsgálatnak képezi egyik részét, melyben a Családi politikai szocializációs kutatás (OTKA K78579)¹ egyes eredményeit használom fel.

Az adatfelvétel 2010. november és 2011. február között zajlott önkitöltős kérdőíves módszerrel. A kérdőívet 4108 középiskolás töltötte ki. A mintavétel módja egylépcsős csoportos rétegzett mintavétel volt. A mintavételi keretet a 12. évfolyamos osztályok alkották. A rétegzés iskolatípus (szakiskola, szakközépiskola, gimnázium) és a nagyrégiók (középső, keleti, nyugati régió) szerint történt. A rétegeken belül szisztematikusan választottuk ki az osztályokat, és az osztályokból minden tanulót igyekeztünk elérni. A diákok az önkitöltős kérdőívet tanóra (többnyire osztályfőnöki óra) keretein belül töltötték ki. A kérdőívek kiosztása elől elzárkózó intézmények miatt a végső adatbázist nagyrégióra és osztálytípusra súlyozni kellett. A minta súlyozott elemszáma: 4191. A vizsgálat legfőbb célja, hogy elemezze a politikai és állampolgári szocializáció folyamatai eredményeképpen létrejövő, a középiskolásokban kialakult politikai, állampolgári érzelmeket, attitűdöket, ismereteket, értékeket, véleményeket, elvárásokat (Családi politikai szocializáció kutatás zárójelentése 2012: 1–2.; Domokos 2011: 23–32.).

¹ A kutatás vezetője dr. Csákö Mihály volt. A vizsgálat kutatói és regionális vezetői Bajomi-Lázár Dávid, Bognár Adrienn, Bohn Katalin, Csákö Mihály, Domokos Tamás, Marián Béla, Murányi István, Nárai Márta, Papp Z. Attila, Sik Domonkos és Szabó Ildikó voltak.

Az elemzés során alkalmazott változók bemutatása

Az alábbiakban az elemzésbe bevont változók alapmegoszlásait, valamint a származtatott változók létrehozásának módját mutatom be, továbbá ezeknek a kirekesztő nézetekre gyakorolt hatását vizsgálom egyesével. Az elemzés során vizsgáltam, hogy az egyes tényezőkben fedezhetők-e fel különbségek a Dél-dunántúli és az Észak-magyarországi régió között. Mindkét régióban magas a romák számaránya, hasonló a gazdasági státuszuk, azonban jelentős különbségek fedezhetőek fel a cigány-magyar együttélésben.

1. Előítéletesség

A fiatalok mások iránti attitűdjeivel kapcsolatos kérdések között szerepelt egy – a Bogardus-skálából kiemelt – kérdés, mellyel azt vizsgáltuk, hogy a mintába került válaszadókat zavarná-e, ha padtársuk valamely nemzeti-ségi vagy etnikai csoport tagja lenne (1. táblázat).

1. táblázat: Zavarna-e, ha padtársad cigány, román stb. lenne?

Ha...	Zavarna %	Nem zavarna %
cigány lenne	57,4	42,6
román lenne	33,3	66,7
zsidó lenne	28,7	71,3
szlovák lenne	23,4	76,6
kínai lenne	21,5	78,5
arab lenne	20,3	79,7
szerb lenne	17,5	82,5
fekete-afrikai lenne	16,3	83,7
oroszl lenne	13,1	86,9
német lenne	9,1	90,9
erdélyi magyar lenne	6,9	93,1
finn lenne	6,8	93,2
amerikai lenne	5,7	94,3

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy a fiatalok jelentős része elutasító egy vagy több külsoport tagjaival szemben. A középiskolások a cigány

kisebbséggel szemben a legelutasítóbbak: 57,4%-ukat zavarná, ha padtársuk roma származású volna. Magas arányú intoleranciát mértünk a romákkal, illetve a zsidókkal kapcsolatban is. A fiatalok az erdélyi magyarokkal, a finnekkel és az amerikaiakkal szemben a leginkább elfogadóak, 6-7%-ukat zavarná, ha padtársuk lennének.

Az eredmények részben² összehasonlíthatóak a 2005-ben és 2008-ban készült Iskola és társadalom,³ valamint az 1995-ös és 1996-os Szabó Ildikó és Örkény Antal által vezetett kutatások adataival (Szabó–Örkény 1996, 1998; Murányi–Szabó 2007). A fiatalok körében az elutasított csoportok sorrendje igen hasonló a különböző időszakokban (2. táblázat).

2. táblázat: *Zavarna-e, ha padtársad cigány, román stb. lenne? A „zavarna” válaszok százalékos megoszlása*

Ha...	1995 Nyolcadik osztályosok % (n=4248)	1996 Utolsó éves középiskolások % (n=2600)	2005 9 és 11. évfolya- mos középiskolá- sok, % (n=5000)	2008 9 és 11. évfolyamosközép iskolások, % (n=5962)	2011 12. évfolyamos középiskolá-sok, % (n=4108)
cigány lenne	58	58	45	48,0	57,4
román lenne	40	39	30	32,6	33,3
zsidó lenne	28	23	27	29,6	28,7
szlovák lenne	31	26	14	23,2	23,4
kinai lenne	21	24	24	22,5	21,5
arab lenne	26	29	21	18,4	20,3
szerb lenne	-	-	23	19,7	17,5
feke-afrikai lenne	-	-	-	-	16,3
oroszlenne	35	27	18	18,3	13,1
német lenne	11	9	11	11,3	9,1
erdélyi magyar lenne	8	7	7	8,9	6,9
finn lenne	-	-	9	6,0	6,8
amerikai lenne	-	-	-	-	5,7

Saját szerkesztésű táblázat, az adatok egy részének forrása: Murányi – Szabó (2007: 41).

² Ezekben a kutatásokban a kérdés feltevése szinte azonos volt, a célcsoport és a mintavétel módja azonban eltérő.

³ A kutatások vezetője dr. Csáki Mihály volt. A baranyai adatfelvételt a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Szociológia Tanszéke koordinálta és végezte. Az adatfelvétel öt megyében (Hajdú-Bihar megye, Baranya megye, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Csongrád megye, Fejér megye) és a fővárosban történt 9. és 11. évfolyamos középiskolások körében.

A Családi politikai szocializációs kutatás eredményei alapján megállapítható, hogy a megkérdezett középiskolások 64,5%-át zavarná, ha valamilyik általunk megnevezett nemzetiségi, etnikai vagy egyéb csoport tagja a padtársa lenne, s közel ötödük (17,1%) negatív attitűddel jellemezhető őt vagy annál több csoport tagjai iránt.

A külscsoportok elutasításával kapcsolatban azt vizsgáltam, hogy hány – a kérdőívben felsorolt – nemzetiségi vagy nemzeti csoporttal szemben előítéletesek a fiatalok. Ennek érdekében létrehoztam egy új változót, amely azzal kapcsolatban tartalmaz információt, hogy az erre a kérdésre választ adók összesen hány külscsoportot utasítanak el, így a magasabb érték nagyobb elutasítást, kevesebb toleranciát tükröz. A diákok átlagosan 2,6 csoporttal szemben elutasítóak, a szórás viszonylag magas: 3,2. A medián és a módusz értéke 1.

A Dél-dunántúli régióban élő diákok szignifikánsan ($p=0,000$) elfogadóbbak, mint az Észak-magyarországon élők, míg előbbiek átlagosan 1,82, addig utóbbiak 2,69 külscsoporttól zárkoznak el (3. táblázat).

3. táblázat: *Az egyes makrorégiók diákjainak előítéletessége közötti azonoság valószínűségi értékei (p^4)*

Régió	Közép-Magyarország	Nyugat-Dunántúl	Közép-Dunántúl	Dél-Dunántúl	Észak-Magyarország	Észak-Alföld
Közép-Magyarország						
Nyugat-Dunántúl	0,752					
Közép-Dunántúl	0,144	1,000				
Dél-Dunántúl	0,002	0,000	0,000			
Észak-Magyarország	0,993	1,000	0,963	0,000		
Észak-Alföld	0,028	1,000	1,000	0,000	0,874	
Dél-Alföld	0,092	0,003	0,000	0,996	0,011	,000

Összességében megállapítható tehát, hogy a vizsgált mintában magas azok aránya, akik negatívan vélekednek legalább egy külscsoportról, és a 11 etnikai, nemzetiségi csoportból átlagosan 2,6-tal szemben előítéletesek. A legnagyobb elutasítást a cigány, a román és a zsidó padtárs váltaná ki.

2. Az önbecsülés

A fiatalok önbecsülését négy változó segítségével igyekeztem feltérképezni. Egyrészt a beilleszkedési készségüket vizsgáltam, ami abból a szempontból fontos, hogy mit gondolnak arról, mennyire könnyen fogadják be őket a többiek. Másrészt azt igyekeztem feltárni, hogy büszkék-e valamire, s ha igen, akkor milyen jellegű tulajdonságaikra, teljesítményükre. Elemeztem továbbá, hogy mekkora döntési autonómiával rendelkeznek, illetve hogy szüleikkel szemben mernek-e, s ha igen, milyen módon, véleményt nyilvánítani.

2.1. Beilleszkedési készség

Az adatbázis azzal kapcsolatban is tartalmaz információt, hogy a középiskolások mennyire könnyen vagy nehezen tudnak barátkozni, beilleszkedni egy-egy közösségbe. A válaszadók 63,2%-a érzi úgy, hogy könnyen tud barátkozni, míg 12%-uk úgy, hogy nehezen. További 22,2%-uk válaszolta azt, hogy „úgy érzem, elfogadnak az emberek”, míg nagyon alacsony arányuk (2,6%) gondolja, hogy nehezen szokták megkedvelni.

A beilleszkedési készség szignifikáns ($p=0,017$) hatást gyakorol az előítéletességre. Az egyutas varianciánális post hoc tesztje arra világít rá, hogy azok, akik úgy érzik, hogy nehezen szokták őket megkedvelni az emberek, elutasítóbbak más külcsoportokkal szemben. (A független változó többi kategóriája között nincs szignifikáns különbség.)⁴

2.2. Büszkeség

Az emberek önbecsülésének egyik fontos eleme, hogy büszkék-e valamire, ha igen, hányféle dologra, és mire büszkék. A kutatás kérdőíve tartal-

⁴ Azok a válaszadók, akik úgy gondolják, hogy nehezen barátkoznak, átlagosan 2,44 külcsoportot utasítanak el, míg azok, akik könnyen barátkoznak, 2,50-et. Azok, akik az „úgy érzem, elfogadnak az emberek” válaszkategóriát érezték legközelebb a véleményükhöz, átlagosan 2,65, míg azok, akiket nehezen szoktak megkedvelni, 3,50 csoporttal szemben előítéletesek. Az eredmények értelmezésénél figyelembe kell azonban venni, hogy a válaszadóknak csak nagyon alacsony aránya választotta azt a kategóriát, amely szignifikánsan eltér a többitől.

mazott egy olyan kérdést, amelyben a válaszadók választhattak, hogy az általunk felsorolt tényezők közül melyek töltik el büszkeséggel őket.⁵

A felsorolt szempontok az alábbiak voltak: foglalkozására büszke; külsejére, megjelenésére büszke; sporteredményeire büszke; becsületességére büszke; tudására büszke; magyarságára büszke; más (nem magyar) nemzetiségére büszke; kitartására büszke; élelmességére büszke; politikai nézeteire büszke; segítőkészségére büszke; hitére büszke; közéleti aktivitására büszke.

Kétféleképpen vizsgáltam a diákok büszkeségét. Egyrészt létrehoztam egy olyan változót, amely arról ad információt, hogy hányféle dologra büszkék. Másrészt főkomponens-analízissel kerestem látens struktúrát a büszkeség tárgyaiban. A főkomponensekből direct oblimin rotációval képeztem faktorokat. Ezek a teljes variancia 41,54 %-át magyarázzák (4. táblázat).

4. táblázat: A válaszadók büszkeségének tárgyai (százalékban)

Mire büszke?	Százalékos megoszlás
Kitartására	23,8
Segítőkészségére	21,9
Sporteredményére	21,3
Tudására	19,9
Megjelenésére	19,8
Becsületességére	19,6
Magyarságára	17,7
Élelmességére	12,5
Közéleti aktivitására	6,9
Hitére	4,6
Foglalkozására	4,4
Politikai nézeteire	3,6
Nemzetiségére	2,4

A válaszok megoszlásából látható, hogy legtöbben valamilyen erkölcsi tulajdonságukra vagy eredményükre, míg legkevesebben politikai néze-

⁵ A válaszadók tetszőleges számú tényezőt választhattak.

tükre vagy nemzetiségükre büszkék (5. táblázat). A diákok kevés dologgal büszkélkedtek: átlagosan 1,78 dolgot említettek meg. A módusz és a medián értéke is 1, míg a szórásé 1,74. A fiúk valamivel több dologgal büszkélkednek, mint a lányok ($p=0,036$), regionális különbség viszont nem fedezhető fel ($p=0,062$).

A főkomponens-elemzés eredményeiben találunk olyan változókat, amelyek nem csak egy komponensbe tartoznak. Az első komponensbe sorolódtak azok a tényezők, amelyek többnyire valamilyen morális elvre épülő értékek. A második főkomponens nem értelmezhető teljesen egyértelműen, hiszen az elért eredményeken túl igen erős súllyal szerepel a külső megjelenésre való büszkeség is. Ám így is egy jól használható, a többi komponensbe tartozó tényezőktől jól elkülöníthető csoportot alkot. A harmadik csoportba a magyarság, a politikai nézet és hit került, míg a negyedik főkomponensben a legerősebb súllyal a hit és a nemzetiség került (5. táblázat).

A büszkeség tárgyköréből létrehozott faktorokat regresszió-elemzéssel vizsgálva kiderül (6. táblázat): habár itt is gyenge hatásról beszélhetünk (és a magyarázott hányad is nagyon alacsony), a morális értékekre való büszkeség valószínűsíti a másokkal szembeni elfogadást, míg a magyarságra és a politikai nézetre való büszkeség növeli az elutasított külcsoportok számát.

2.3. Döntési szabadság

A döntési autonómiát feltáró kérdés kapcsán több tényezőről kellett a középiskolásoknak eldönteniük, hogy azokban „egyáltalán nem dönthetnek”, „ritkán/kevésbé dönthetnek”, „többnyire/lényegében ők dönthetnek” vagy „teljesen maguk dönthetnek” (7. táblázat).

A táblázat tanúsága szerint a középiskolások többnyire önállóan dönthetnek a vizsgált területek többségében. Ez alól kirívó kivételt képez az esti hazaérkezés időpontja, valamint a tanulásra fordított idő mennyisége, amelyben szintén nincs teljes döntési szabadságuk a diákoknak.

5. táblázat: A büszkeség tárgyai alapján elvégzett főkomponens elemzés eredményei

A büszkeség tárgyai	Morális értékek	Eredmények	Magyarság és politikai nézet	Nemzeti-ségi értékek
büszke a segítőkészségére	,724			
büszke a becsületességére	,606			
büszke a kitartására	,539			
büszke közéleti aktivitására	,386			,361
büszke a megjelenésére		,685		
büszke sporteredményekre		,632		
büszke az élelmességére	,395	,435		
büszke a tudására		,399		
büszke a magyarságára			,690	
büszke politikai nézeteire			,683	
büszke a hitére			,358	,549
büszke nemzetiségére (nem magyar)				,805

6. táblázat: Az előítéletességet szignifikánsan befolyásoló büszkeség-faktorok (lineáris regresszióanalízis)

Büszkeség	Béta-értékek
Morális értékeire büszke	-0,0648
Eredményeire büszke	0,0502
Magyarságra és politikai nézeteire büszke	0,1565
Nemzetiségére büszke	Nem szignifikáns

Adjusted R Square=2,8%

7. táblázat: Mennyire dönthetsz szabadon abban, hogy...? (százalékban)

	nem dönthetek	ritkán dönthetek	többnyire dönthetek	magam dönthetek
kivel barátkozol	1,1	0,9	11,2	86,8
kivel jársz	1,3	1,3	12,4	85,1
hogyan öltözködsz, milyen a hajviseleted	0,8	1,4	20,0	77,8
mire költöd a zsebpénzedet	1,0	3,1	28,0	67,9
mivel töltöd a szabadidődöt, hol és hogyan szórakozol	0,9	3,3	33,1	62,7
milyen különórákra jársz	3,6	6,2	27,7	62,4
mit csinálsz a szünidőben	0,9	2,7	34,9	61,4
hol tanulsz tovább, milyen pályát választasz	1,1	4,3	37,5	57,2
mennyi időt fordítasz a tanulásra	1,4	8,4	39,8	50,3
mikor mész haza este	2,6	13,1	54,8	29,5

Az egyes itemek kapcsolatát vizsgálva kiderül, hogy a 10 tényezőnél mért válaszok szorosan korrelálnak egymással, valamint a skála megbízhatóságát mérő Cronbach alfa értéke is magas: 0,827. Ebből az következik, hogy a 10 különböző itemre adott válaszok átlaga megbízhatóan mutatja a tanulók döntési szabadságát. A fenti itemsorból hoztam létre a „döntési szabadság skálát”. A változókat 100 fokozatú skálává transzformáltam, ahol az „egyáltalán nem dönthetek szabadon” válaszkategóriához a -100-as, a „ritkán/kevésbé dönthetek” kategóriához a -50-es, a „többnyire/lényegében én dönthetek” kategóriához az 50-es, míg a „teljesen magam dönthetek” válaszalternatívához a 100-as értéket társítottam. A származtatott skála átlaga 75,68, míg a medián értéke 80,0, a móduszé 100 és a szórása 24,58.

Előzetes feltételezésemmel szemben a korrelációs vizsgálat eredménye szerint a döntési szabadság mértéke nem befolyásolja a másokkal szembeni előítéletességet ($p=0,494$).

2.4. A szülőkkal szembeni véleménynyilvánítás formája

Kérdőívünkkel vizsgáltuk azt is, hogy a válaszadók véleményüket nyíltan el szokták-e mondani családi körben, avagy inkább a konfliktuskerülés jellemzi őket. Az adatok szerint relatív többségük többnyire vállalja véleményét, de nem elhanyagolható azok aránya sem, akik inkább kerülnek a véleményeltérést, vitát (8. táblázat).

8. táblázat: Ha beszélgetek a családban és valamilyen témában úgy érzem, határozott, a szüleidétől eltérő véleményed alakul ki, mi szokott történni?

Elmondom a véleményemet ...	általában, %	gyakran, %	ritkán, %	soha, %	Mérleg-index ⁶
és megpróbálom érvekkel meggyőzni a szüleimet	52	30	12	6	76,1
de nem vitatkozom velük	23	25	35	17	51,7
és minden eszközt bevetek, hogy az igazamat elismerjék (pl. füllentek, ha kell)	13	14	39	34	35,4
Nem mondom el a véleményemet, mert ...	általában	gyakran	ritkán	soha	Mérleg-index
vannak kérdések, amikről nem lehet meggyőzni egymást, és ezt el kell fogadni	21	26	32	21	48,9
a szüleim jobban ismerik a világot, és ezért véleményüket fontos kérdésekben eleve elfogadom	12	24	39	26	40,7
nem tartom helyesnek a szülőkkal való vitát	18	17	29	36	38,8
nem áll érdekében vitatkozni a szüleimmel, hiszen akkor kedvesebbek velem, ha nem mondok ellent	8	12	27	53	24,9
végül úgyis rám kényszerítik az igazukat (pl. büntetéssel), ezért felesleges	4	7	19	70	14,9

Főkomponens-elemzéssel vizsgáltam, hogy milyen véleménynyilvánítási struktúrák fedezhetők fel a válaszok alapján (9. táblázat). A létrejött három főkomponens a teljes variancia 60,4%-át magyarázza. A létrehozott kategóriák elnevezéseit Marián Béla elemzéséből vettem át (Marián 2011).

A „vitakerülésként” elnevezett véleménynyilvánítási csoportba tartoznak azok a módzatok, amelyek lényege, hogy az esetleges nyílt konf-

⁶ A mérleg-index elkészítésének módja az volt, hogy a válaszokat 100 fokú skálává transzformáltam, és az értékekből átlagot számoltam.

liktusokat eleve elkerülik a válaszadók, akár tekintélytiszteletről, akár jól felfogott érdekük miatt. A „gyerekes vita” kategóriájába azok a válaszok kerültek, amelyek azt tükrözik, hogy a gyerekek vagy füllentéssel és más kevésbé „fair” eszközzel igyekeznek véleményüket kifejezni, vagy meg sem kísérelnek véleményt formálni. A harmadik, demokratikus vita- és véleménynyilvánítási mód a „meggyőzés”, amikor érvek felsorakoztatásával igyekeznek a válaszadók szüleiket meggyőzni.

9. táblázat: A szülőkkal szembeni véleménynyilvánítási formák típusai a főkomponens elemzés alapján

	Vitakerülés	Gyerekes vita	Meggyőzés
k33.4 ...nem tartom helyesnek a szülőkkal való vitát.	,801		
k33.3 ...nem áll érdekében vitatkozni a szüleimmel, hiszen akkor kedvesebbek velem, ha nem mondok ellent.	,668		
k33.1 nem mondom el a véleményemet, mert a szüleim jobban ismerik a világot, és ezért véleményüket fontos kérdésekben eleve elfogadom.	,665		
k33.5 ...vannak kérdések, amikről nem lehet meggyőzni egymást és ezt el kell fogadni.	,602		
k33.8 elmondom a véleményemet...de nem vitatkozom velük.	,462		
k33.6 elmondom a véleményemet és megpróbálom érvekkel meggyőzni szüleimet igazamról.			,446
k33.7 ... elmondom a véleményemet és minden eszközt bevetek, hogy igazamat elismerjék (pl. füllentek, ha kell).		,845	
k33.2 ...végül úgyis rám kényszerítik az igazukat (pl. büntetéssel), ezért felesleges		,644	

A középiskolások döntési szabadsága és a szülőkkal szembeni véleménynyilvánítási formája a lineáris regresszió eredményei szerint kölcsönösen befolyásolja egymást. Azok, akiknek kisebb a döntési szabadságuk, inkább a vitakerülést választják, vagy a gyerekes vitaként elnevezett stratégiát alkalmazzák, míg a nagyobb döntési autonómiával bírók nagyobb eséllyel igyekeznek szüleiket meggyőzni konfliktusos helyzetben. Ugyanígy a vitakerülés és a gyerekes vita valószínűsíti a kisebb döntési szabadságot, míg a meggyőzéses stratégiát alkalmazók nagyobb valószínűséggel

rendelkeznek nagyobb döntési szabadsággal ($p_{\text{mindegyik esetben}}=0,000$; $\beta_{\text{vitakerülés}}=-0,099$; $\beta_{\text{meggyőzés}}=0,031$; $\beta_{\text{gyerekes vita}}=-0,205$).

A szülőkkal szemben alkalmazott véleménynyilvánítási formák közül a vitakerülés (szülői tekintély miatti meghátrálás vagy a vitakerülés a konfliktus elkerüléséből fakadó jutalom érdekében), valamint a gyerekes viselkedésforma (füllentés vagy a konfrontáció elkerülése) valószínűsíti a másokkal szembeni előítéleteket. A véleménynyilvánítás során alkalmazott pozitív, azaz meggyőző stratégia, demokratikus vitakultúra alkalmazása (érvelés) nem befolyásolja szignifikánsan a külcsoportokkal szembeni toleranciát (10. táblázat).

10. Táblázat: Az előítéletességet szignifikánsan befolyásoló véleménynyilvánítási típusok (lineáris regresszióanalízis)

Szülőkkal szembeni véleménynyilvánítás	Béta-értékek
Vitakerülés	0,057
Meggyőzés	Nem szignifikáns
Gyerekes vita	0,110

Adjusted R Square:1,6%.

A vizsgált négy dimenzióból a beilleszkedési készség, a büszkeség, valamint a szülőkkal szembeni véleménynyilvánítási forma befolyásolja a fiatalok előítéletességét, míg a döntési autonómia erre gyakorolt hatása nem igazolható.

3. A társadalmi tőke egyes elemeit vizsgáló változók

A társadalmi tőke kirekesztő nézetekre gyakorolt hatását a politikai és a társadalmi aktivitás, a bizalom, valamint az informális kapcsolatok dimenzióiban vizsgálom.

3.1. Politikai, társadalmi aktivitás

A politikai, társadalmi aktivitást a tüntetéseken, illetve a politikai, a civil és az egyéb szervezetek munkájában való részvétel bevonásával elemzem.

3.1.1. Tüntetésen való részvétel

A mintába került kérdezettek 7,5%-a vett már részt országos ügyekkel kapcsolatos tüntetésen, míg 10,9%-uk vett részt helyi vagy iskolai kérdéseket érintő demonstráción. A két változót összevonva megállapítható, hogy azoknak a tanulóknak, akik mindkét tüntetést érintő kérdésre választ adtak, 2,8%-a vett már részt országos és helyi vagy iskolai ügyeket is érintő tüntetésen. A tanulók 4,0%-a csak országos ügyeket érintő demonstráción, 7,8%-uk csak helyi vagy iskolai ügyeket érintő tüntetésen volt jelen, míg 85,4%-uk semmilyen ilyen jellegű megmozdulásnak nem volt szereplője.

A tüntetéseken való részvétel regionális eltérést mutat ($p=0,000$). A Dél-dunántúli és az Észak-magyarországi régióban élő fiatalok (a Dél-alföldi régióhoz hasonlóan) a mintaátlagnál alacsonyabb arányban (11-12%) voltak jelent valamilyen tüntetésen, szemben például a Közép-magyarországi régióban lakókkal, ahol a vizsgált célcsoport közel ötöde vett már részt ilyen eseményen.

3.1.2. Szervezetek munkájában való részvétel

Hazánkban a rendszerváltozással megszűntek, felbomlottak a korábbi ifjúsági szervezetek, s a rendszerváltást követően is működő nonprofit szervezetek és civil önszerveződések, társadalmi szervezetek csak csekély mértékben tudják integrálni és mobilizálni az ifjúságot. 1995 óta nő ugyan az ifjúsági civil csoportok száma, azonban tagságuk folyamatosan csökken (Nagy–Székely 2008: 133–134.). A különböző szervezetek és mozgalmak

olyan alacsony arányban tudják mozgósítani, „elérni” a fiatalokat, hogy például az Ifjúság 2008 kutatás adatai szerint a 18–29 évesek megközelítőleg tizede vett csupán részt valamilyen szervezet vagy mozgalom rendezvényein, hatodik tagja valamilyen civil szervezetnek, s mindössze körülbelül negyedük ismer egyáltalán valamilyen ifjúsági szervezetet. A politikai ifjúsági mozgalmakban való részvételük pedig elenyésző arányú (Bauer–Szabó 2009).

A szervezeti tagság egyik indikátora lehet az alacsony vagy magas rituális sűrűségű életformának. Fuchs és Case ebben az értelmezési keretben tárgyalja az előítéletességet⁷ (idézi: Szabó–Murányi 2007).

Jelen kutatás során is vizsgáltuk azt, hogy a diákok jelenleg milyen szervezetek munkájában vesznek részt, illetve milyen szervezetnél lennének tagok szívesen (12. táblázat). E kutatás eredményei is hasonló tendenciát tükröznek. Annak ellenére, hogy viszonylag magas cselekvési potenciált mértünk, óriási a szakadék a tervezett és a valós szervezeti tagság között. A válaszadók közül legtöbben (17,8%) valamilyen sportegyesületnek a tagjai, 9%-uk vallási közösségnek, csoportnak tagja, valamint 7,6%-uk vesz részt a diákönkormányzat munkájában. A többi szervezetben való tagság alacsony arányú. A tervezett, illetve „vágyott” tagság kapcsán megállapítható, hogy van olyan szervezet, melynek munkájában a tanulók valamivel több mint fele szívesen részt venne. A középiskolások számára a jótékonyági szervezetek, a környezetvédő szervezetek, valamint a sportegyesületek és a magyarságot védő egyesületek a legvonzóbbak (az említés sorrendjében a diákok 54,8%-a; 52,3%-a; 43,2%-a; valamint 40,9%-a venne részt szívesen munkájukban). A politikai szféra ifjúság általi elutasítottságát bizonyítja, hogy a tanulók 86,6%-a nem tagja, és nem is szeretne tagja lenni politikai pártnak.

⁷ Fuchs és Case kiindulópontja az, hogy az előítéletesség nem attitűd, hanem életforma. A rituális sűrűség a csoportkeretek nyitottságától, illetve zártságától függ, ezen keresztül pedig az interakciók homogenitásán vagy heterogenitásán (Szabó–Murányi 2007).

11. táblázat: A következő szervezetek közül melyekben vennél részt szívesen?

Szervezetek	Most nem veszek részt benne...		Most is részt veszek
	de szívesen részt vennék	és nem is szeretnék részt venni benne	
az emberi jogokat védő szervezetben	38,4%	60,1%	1,5%
diákönkormányzatban	18,8%	73,6%	7,6%
a fajgyűlölet ellen fellépő szervezetben	20,0%	78,2%	1,8%
hagyományörző egyesületben	29,3%	66,3%	4,4%
jótékonyági szervezetben	54,8%	42,8%	2,4%
környezetvédő szervezetben	52,3%	45,2%	2,4%
a magyarságot védő egyesületben	40,9%	56,5%	2,6%
az egyik politikai pártban	11,2%	86,6%	2,2%
az egyik párt ifjúsági szervezetében	16,3%	81,3%	2,4%
sportegyesületben	43,2%	38,9%	17,8%
vallási közösségben, csoportban	10,2%	80,7%	9,0%

A szervezeti aktivitással kapcsolatos kérdéseket főkomponens-elemzéssel vizsgálva két komponens mutatható ki⁸ (12. táblázat). Ezek a változók varianciájának 48,26%-át magyarázzák meg. Ebben az esetben elkülöníthető egymástól egyrészt a sport és vallási csoportban való részvétel (azaz nem a tágabb értelemben vett társadalmi aktivitáshoz kötődő tevékenységek, hanem a magánélethez tartozó aktivitási formák), másrészt a politikai, társadalmi részvétel (a nemzettudathoz kötődő aktivitás és a mások „védelmében” történő szerepvállalás).

⁸ A KMO értéke 0,888.

12. táblázat: Szervezeti részvétel – főkomponens elemzés (KMO: 0,888, a változók varianciájának 48,26%-át magyarázzák) (Rotated Component Matrix)

Szervezetek	Társadalmi, politikai részvétel	Egyéb részvétel
az emberi jogokat védő szervezetben	0,747	0,135
diákönkormányzatban	0,241	0,499
a fajgyűlölet ellen fellépő szervezetben	0,744	0,131
hagyományörző egyesületben	0,511	0,281
jótékonyági szervezetben	0,608	0,265
környezetvédő szervezetben	0,641	0,162
a magyarságot védő egyesületben	0,715	0,074
az egyik politikai pártban	0,774	0,133
az egyik párt ifjúsági szervezetében	0,693	0,136
sportegyesületben	-0,006	0,777
vallási közösségben, csoportban	0,176	0,609

Ha egy komponenssel bővítjük az elemzést (az egyhez közel eső eigenvalue érték miatt), három komponens keletkezik. (A KMO értéke 0,888.) Ezek a változók varianciájának 56,3%-át magyarázzák (13. tábla).

13. táblázat: Szervezeti részvétel – főkomponens elemzés egy harmadik komponens bevonásával (KMO: 0,888, a változók varianciájának 56,3%-át magyarázzák meg.) (Rotated Component Matrix)

Szervezetek	A nemzettudatra építő és politikai tevékenységek	Más emberek, illetve a környezet védelmére vonatkozó társadalmi tevékenységek	„Önmagukra irányuló” tevékenység
az emberi jogokat védő szervezetben	0,485	0,605	0,085
diákönkormányzatban	0,290	0,058	0,497
a fajgyűlölet ellen fellépő szervezetben	0,564	0,495	0,091
hagyományörző egyesületben	0,537	0,161	0,269
jótékonyági szervezetben	0,199	0,760	0,201
környezetvédő szervezetben	0,199	0,806	0,094
a magyarságot védő egyesületben	0,677	0,297	0,051
az egyik politikai pártban	0,816	0,218	0,118
az egyik párt ifjúsági szervezetében	0,777	0,136	0,127
sportegyesületben	0,029	0,015	0,779
vallási közösségben, csoportban	0,076	0,239	0,591

Ebben az esetben különválnak a más emberek, illetve a környezet védelmére vonatkozó társadalmi tevékenységek; a nemzettudatra építő és politikai tevékenységek; valamint a nem társadalmi, nem politikai aktivitást feltételező tevékenységek („önmagukra irányuló” tevékenység).

A főkomponens eredményéből kitűnik, hogy a magyarságot védő szervezet, a hagyományörző egyesület és a politikai tevékenység „együtt jár”. Ebből az látszik, hogy a magyarság kérdése egyre inkább politikai kérdés (amelynek tematikáját a szélsőjobboldal tüzi zászlajára).

E három komponens felhasználásával két, három, illetve négy klaszter kialakítására tettem kísérletet (14. táblázat). Az alábbiakban a három klaszter elkülönítését bemutató verziót ismertetem.

14. táblázat: Szervezeti részvétel (klaszterelemzés) – (Final Cluster Centers)

	Inaktív	Részen aktív	Politikai szempontból aktív
más emberek, illetve a környezet védelmére vonatkozó társadalmi tevékenységek	-,12122	2,37951	5,19889
a nemzettudatra építő és politikai tevékenységek	-,06833	6,03223	-1,98036
nem társadalmi, nem politikai aktivitást feltételező tevékenységek	-,01759	,81239	,26534
n:	4060	67	64

Ahogy az egyváltozós elemzés eredményei alapján arra számítani lehetett, a tanulók alacsony arányáról mondható el, hogy egy vagy akár több szervezetben aktívan tevékenykednek. A mintába került diákok döntő többsége (1. klaszter) semmilyen szervezetben nem tevékenykedik aktívan, a tanulók kisebb része (2. klaszter) aktívnek tekinthető két szempontból is: az „önmagukra irányuló” tevékenységben, illetve a mások vagy a környezet védelmére irányuló szervezetekben. A harmadik klaszterbe sorolhatóak a nemzettudattal, illetve politikával összefüggő szervezetben aktív tanulók.

Az előítéletes nézetekkel való kapcsolat vizsgálatokor a politikai aktivitást egy származatott változóval vizsgálom, amely azzal kapcsolatban hordoz információt, hogy a válaszadó részt vette-e tüntetésen, és tagja-e pártnak vagy politikai ifjúsági szervezetnek. (A magasabb érték magasabb

aktivitást tükröz.) A társadalmi aktivitást pedig a különböző (nem politikai jellegű) szervezetekben való részvétellel elemzem.

Mind a politikai, mind pedig a társadalmi aktivitás gyenge, de szignifikáns összefüggést mutat az előítéletességgel ($p_{\text{politikai aktivitás}}=0,000$; $p_{\text{társadalmi aktivitás}}=0,022$). Az eredmények értelmezésekor azonban figyelembe kell vennünk azt is, hogy ez nem azt jelenti, hogy bármilyen politikai aktivitás vagy szervezeti tagság erősíti az előítéleteket, hanem egyes esetekben pl. a magyarságot védő szervezetek vagy egyes politikai ifjúsági szervezetek olyan csoportosulások, amelyek az ellenségkép erősítésére, a másokkal szembeni intoleranciára épülnek. A politikai-társadalmi aktivitás kapcsán létrehozott faktorokat külön vizsgálva kiderül: a nemzettudatra építő és a politikai szervezetek tagjainál erősebb, míg a vallási és sportközösségbe járóknál kevésbé jellemző az előítéletesség.

3.2. A társadalmi, politikai intézményekbe és személyekbe vetett bizalom

A különböző intézményekkel, állami szervekkel, személyekkel kapcsolatos bizalom mérésének eredménye szerint a tanulók leginkább családjukban, illetve barátaikban bíznak, legkevésbé pedig a kormányban, az adóhivatalban és a politikusokban (15. táblázat).

15. táblázat: Személy szerint mennyire bízol a következőkben?

	1 Egyáltalán nem %	2 %	3 %	4 %	5 Teljes mértékben %	Átlag
Családod	1,2	1,2	3,9	12,8	80,8	4,71
Barátaid	0,9	1,1	4,8	30,2	63,0	4,53
Tűzoltóság	2,7	3,8	18,3	42,2	33,1	3,99
Orvosok	6,4	11,1	33,5	38,1	11,0	3,36
Tanári kar	7,9	14,0	35,5	34,2	8,5	3,22
Felnőttek	6,3	15,4	44,2	29,7	4,4	3,10
Rendőrség	11,9	17,8	40,9	22,9	6,5	2,94
Helyi polgármester	18,3	23,2	34,0	17,8	6,7	2,71
Egy átlagember	18,0	32,8	40,7	7,2	1,3	2,41
Kormány	31,6	30,5	26,7	8,8	2,4	2,20
Adóhivatal	30,4	30,6	29,6	7,4	2,0	2,20
Politikusok	50,5	28,7	16,7	3,1	1,0	1,75

A helyi polgármesterrel, a kormánnyal és a politikusokkal szembeni bizalmat vizsgálva létrehoztam a „politikai bizalomindexet”, amely azt mutatja, hogy a mind a három kérdésre érdemben válaszoló tanulók átlagosan mennyire bíznak a politikai szféra szereplőiben.

A „politikai bizalomindex” átlaga nagyon alacsonynak mondható: egy ötfokozatú skálán 2,21, míg a medián és a módusz értéke 2,33. Megállapítható tehát, hogy a mintába került, a kérdésekre választ adó fiatalok csak nagyon csekély mértékben bíznak a politikai intézményekben és a politikusokban.

A „politikai bizalomindex” mellett létrehoztam az „általános bizalomindexet” is. Ebből a kérdőívben felsorolt szereplőkbe vetett bizalom mértéke olvasható ki. Habár az átlag, a medián és a módusz értéke is magasabb (3,08 mindhárom érték esetében) mint a „politikai bizalomindex” esetében, látható, hogy a diákok csupán közepes mértékben bíznak a társadalmi, politikai intézményekben és az őket körülvevő személyekben (rendőrség, barátok, helyi polgármester, kormány, tanári kar, tűzoltóság, család, egy átlagember, adóhivatal, orvosok, politikusok, felnőttek).

Az összes intézménybe, személybe vetett bizalommal kapcsolatos változó főkomponens-elemzéssel való vizsgálata alapján két komponens különböztethető meg (16. táblázat). A KMO értéke 0,860. A komponensek a változók varianciájának 46,29%-át magyarázzák meg.

16. táblázat: Bizalom – főkomponens elemzés (KMO: 0,860, a változók varianciájának 46,29%-át magyarázzák) (Rotated Component Matrix)

Szervezetek	Közbizalom	Magánbizalom
Rendőrség	0,488	0,382
Barátaid	-0,051	0,651
Helyi polgármester	0,627	0,198
Kormány	0,779	0,009
Tanári kar	0,459	0,447
Tűzoltóság	0,215	0,642
Családod	-0,028	0,699
Egy átlagember	0,401	0,359
Adóhivatal	0,717	0,157
Orvosok	0,414	0,54
Politikusok	0,802	-0,087
Felnőttek	0,448	0,452

Az egyik komponens a politikai szféra szereplőit, míg a második a magán-szféra szereplőit tömöríti. (Az első komponensben az adóhivatal, a másodikban pedig a tűzoltóság „esik távolabb”. A tűzoltóság a magánszféra szereplői után a legnagyobb bizalmat élvezzi, nem köthető a politikai élethez sem, így sorolódott a második komponensbe.)

Klaszteranalízissel – a főkomponens-elemzés eredményei alapján – három csoportot különböztethetünk meg: a csak a magánszféra szereplőiben bízókat, a bizalmatlanokat és a magán- és politikai szféra szereplőiben egyaránt bízókat. A csak a magánszféra szereplőiben bízók alkotják a relatív többséget, ők alkotják a minta 46,3%-át, a bizalmatlanok a minta 12,8%-át képviselik, míg az utolsó kategóriába a tanulók 40,8%-a tartozik.

A csak a magánszférában bízók között felülreprezentáltak a lányok és a gimnáziumba járók, míg a bizalmatlanok között az átlagosnál magasabb arányban találhatóak meg a fiúk és a szakiskolába járók.

Az iskola régiója szignifikánsan ($p=0,000$) befolyásolja a „bizalomindex” alakulását, de a Dél-dunántúli régióban található iskolák diákjainak válasza nem tér el jelentősen a más régiókban tanulók választól. Statisztikailag releváns különbség a Közép-magyarországi és az Észak-alföldi, valamint az Észak-magyarországi és az Észak-alföldi, továbbá a Dél-alföldi és az Észak-alföldi régióban tanulók válaszai között található.

17. táblázat: Az egyes régiók diákjainak bizalom-indexe közötti azonosság valószínűségi értékei (p)

Régió	Közép-Magyarország	Nyugat-Dunántúl	Közép-Dunántúl	Dél-Dunántúl	Észak-Magyarország	Észak-Alföld
Közép-Magyarország						
Nyugat-Dunántúl	0,214					
Közép-Dunántúl	0,994	0,833				
Dél-Dunántúl	0,993	0,882	1,000			
Észak-Magyarország	0,999	0,696	1,000	1,000		
Észak-Alföld	0,000	0,863	0,079	0,132	0,027	
Dél-Alföld	0,997	0,696	1,000	1,000	1,000	0,022

A magánszféra szereplőibe (családtagok, barátok stb.) és a politikai szereplőkbe vetett bizalom (polgármester, kormány, politikusok) egyaránt

valószínűsíti a nagyobb toleranciát. (Az előbbi tényező erősebben hat, mint az utóbbi, melynek hatása nagyon gyenge.)

18. táblázat: Az előítéletességet szignifikánsan befolyásoló bizalom-faktorok (lineáris regresszióanalízis)

Bizalom	Béta-értékek
Politikai szféra szereplőibe vetett bizalom	-0,0856
A magánszféra szereplőibe vetett bizalom	-0,1484

Adjusted R Square: 2,9%.

3.3. Informális társadalmi kapcsolatok

A kérdőívben egyetlen olyan kérdés szerepelt, amellyel az informális kapcsolatok szorosságát vizsgálni lehet. A kérdés arra vonatkozott, hogy milyen gyakran végzik a diákok a felsorolt tevékenységeket. Ezen aktivitások között szerepeltek az alábbiak is: a barátokkal való időtöltés, a számítógépen másokkal való kapcsolattartás (chat, skype stb.), a szülőkkel és a testvérekkel való beszélgetés, valamint a partnerrel való találkozás/időtöltés. A legtöbben és legsűrűbben szüleikkel beszélgetnek (92,6-os átlag),⁹ illetve barátaikkal találkoznak (85-ös átlag). Szintén jellemző a középiskolásokra, hogy számítógépen „csevegnek” (81,1-es átlag), közel akkora arányban és sűrűséggel, mint ahogy a nem virtuális tereken találkoznak barátaikkal. A testvérekkel való beszélgetés átlaga 79,5, míg a partnerrel töltött idő átlaga 67,21.

A fenti itemekre adott értékek összeadásával készült az „informális kapcsolatok index”.¹⁰ Az index átlaga 404,4, mediánja 401,0, módusza 467,0, míg szórása 73,76. A két vizsgált régió tanulóinak válaszai között nincs szignifikáns eltérés ($p=0,769$). Az adatok alapján megállapítható,

⁹ A „minden nap” kategóriához 100-as, a „hetente legalább egyszer” kategóriához 67-es, a „ritkábban, mint hetente” válaszkategóriához 33-as, míg a „soha” kategóriához 0-s értéket társítottam.

¹⁰ A válaszokat tehát 100 fokú skálává transzformáltam, és az egyes társas aktivitáshoz tartozó értékek összeadásával készült az index. Mivel öt tevékenységet vizsgáltam, az index maximum értéke 500, minimum értéke pedig 0.

hogy a lányok intenzívebb informális kapcsolatokat tartanak fent, mint a fiúk ($p=0,001$).

Az informális kapcsolatok indexe nincs hatással az előítéletességre ($p=0,144$). Ugyanezt az eredményt kapjuk, ha azt vizsgáljuk, hogyan alakul ez a hatás, ha a szülőkkel és testvérekkel való idő eltöltését kivesszük a fenti indexből ($p=0,114$). A korábbi kutatási eredményeim ugyanis arról árulkodnak, hogy a szülőkkel folytatott, kisebbségekkel kapcsolatos beszélgetés negatív irányban befolyásolja a gyerekek előítéletességét. Azok, akikkel beszélgetnek kisebbségeket érintő témáról szüleik, átlagosan 2,9 külcsoportot utasítanak el, míg akiknek szülei ugyan beszélgetnek erről, de nem vonják be a válaszadót, átlagosan 2,67 külcsoporttal szemben intoleránsak. Átlagosan 2,4 más csoporttal szemben elutasítók azok, akiknek családjában szóba szokott kerülni a kisebbségi téma, de a gyereket nem érdekli, és azok, akiknek családjában ez nem téma, 2,18 külcsoporttól zárkóznak el ($p=0,000$).

Ebből az feltételezhető, hogy a vizsgált célcsoport családjában, ha a kisebbségről beszélnek, az valamilyen negatív tartalommal történik. Ez egyben azt is jelenti, hogy a középiskolások többsége nem tudja szüleitől megtanulni a másokkal szembeni toleranciát, szolidaritást, azt más forrásból kell elsajátítaniuk. Ugyanezt tapasztalhatjuk a kortárs csoporton belüli kommunikáció hatásáról is: azok, akik gyakran sz oktak beszélgetni más nemzetiségekről közeli barátaikkal, átlagosan 3,55 külcsoport tagjaival szemben elutasítók, míg azok, akik ritkán vagy soha nem beszélnek erről, 1,95, illetve 2,18 külcsoporttal szemben intoleránsak. Szignifikáns különbség ($p=0,000$) a gyakran erről a témáról párbeszédet folytatók és a többiek között van. Ez persze nem azt jelenti csupán, hogy a gyakori baráti beszélgetések okozhatják a nagyobb előítéletességet, hanem természetesen azt is, hogy aki erősen előítéletes, erről a témáról többször beszél ismerőseivel, mint az, aki számára ez a kérdéskör közömbös.

A fentebb bemutatott ismérvek hatásának erősségét nem csupán külön-külön, hanem együttesen is vizsgáltam egy regressziós modellben. A modell által magyarázott variancia értéke relatíve alacsony: közel 15%, aminek oka, hogy az előítéletességet számos más – jelen vizsgálatba nem tartozó – tényező is befolyásolja. A közös modell eredményei alapján megállapítható, hogy az előítéletességet – a vizsgált változók közül – leginkább a büszkeség tárgyainak száma ($\beta=0,447$), és a politikai aktivitás

($\beta = 0,100$) valószínűsíti. A gyerekes vitastílus és a konfliktushelyzetekből való kihátrálás (vitakerülés) a fentihez hasonló módon, de gyengébben ($\beta_{\text{vitakerülés}} = 0,060$; $\beta_{\text{gyerekes vita}} = 0,052$) hat a kirekesztő nézetek elfogadására. Ezzel szemben a külcsoportok elutasításának valószínűségét csökkenti az, ha valaki büszke morális értékeire ($\beta = -0,303$), illetve ha a társadalmi, politikai szereplőkbe, illetve más személyekbe vetett bizalma erős ($\beta = -0,189$), valamint ha valamilyen elért teljesítményére büszke, azaz önbecsülése magasabb ($\beta = -0,165$).

4. Összegzés

Jelen elemzésben az önbecsülés és a társadalmi tőke egyes elemeinek előítéletességre gyakorolt hatását vizsgáltam a Családi politikai szocializáció című kutatás adatbázisának segítségével. A végzős középiskolások előítéletessége kapcsán megállapítható, hogy jelentős részük elutasító egy vagy több külcsoport tagjaival szemben. Leginkább a cigány kisebbséggel, a románokkal, illetve a zsidókkal szemben intoleránsak.

Az önbecsülés kirekesztő nézetekre gyakorolt hatását négy dimenzió: a beilleszkedési készség, a büszkeség, a döntési autonómia és a véleménynyilvánítási forma mentén elemeztem. A társadalmi tőke hatását a politikai és a társadalmi aktivitás, a társadalmi, politikai élet és egyéb személyekbe vetett bizalom, valamint az informális kapcsolatok bevonásával elemeztem. Az említett változók hatását külön-külön is vizsgáltam, valamint egy regressziós modellben is. Ennek eredménye szerint a toleranciát erősítheti a morális értékekre való büszkeség, a társadalmi és politikai szereplőkbe és a magánélet szereplőibe vetett bizalom, valamint az elért eredményekre való büszkeség, azaz a magasabb önbecsülés. Ezzel szemben a kirekesztő nézetekkel összefüggésbe hozható a politikai aktivitás, valamint a konfliktushelyzetek nem demokratikus vitastílussal történő kezelése.

Hivatkozott irodalom

- Bajomi-Lázár Dávid, Bognár Adrienn, Bohn Katalin, Csákó Mihály, Domokos Tamás, Marián Béla, Murányi István, Nárai Márta, Papp Z. Attila, Sik Domonkos, Szabó Ildikó (2012): *Családi politikai szocializáció* (Zárójelentés, OTKA K78579 sz. támogatott kutatás.) Budapest, Kézirat.
- Bauer Béla és Szabó Andrea (szerk.) (2009): *Ifjúság2008 Gyorsjelentés*. Interneten: <http://www.szmi.hu/images/dok/ifj kutatatas/ifjusag2008.pdf> (letöltve: 2012. szeptember 26.).
- Domokos Tamás (2012): *Bevezetés – koncepció – minta - kapcsolódások*. (Kézirat.)
- Marián Béla (2011): *A családok érzelmi klímája*. (Kézirat.)
- Nagy Ádám és Székely Levente (2008): Az ifjúsági civil világ. *Civil szemle* 5(1–2): 132–149.
- Szabó Ildikó és Örkény Antal (1996): 14-15 éves fiatalok interkulturális világmépe. In *Többség-kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris, MTA, ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 161–235.
- Szabó Ildikó és Örkény Antal (1996): *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest: Minoritás Alapítvány.
- Szabó Ildikó és Murányi István (2007): Középiskolások előítéletességének egy lehetséges magyarázata: az életforma. *Educatio* 16(1) 38–49.

Schadt Mária–Péntek Eszter

Feminin és maszkulin attitűdök az ipari kutatói pályákon

I. Bevezetés

Annak ellenére, hogy közel száz éve megszűnt a nemek közötti de jure diszkrimináció az egyes tudományterületeken, a nők a műszaki, informatikai, matematikus, fizikus képzésekben hagyományosan alulreprezentáltak. További hátrányt jelent a megszerzett diplomával való elhelyezkedés is. Ez nemcsak Magyarországon van így, az Európai Unió tagállamaiban, illetve az OECD országokban végzett kutatások is arról szólnak, hogy a nemek közötti esélyegyenlőtlenség a tudományos kutatás-fejlesztés területén általában is számottevő, de a különbségek az ipari kutatások terén a legnagyobbak (Women... 2003, Employment... 2010, She Figures... 2012).

A TÁMOP 4.2.2. C pályázat keretében 2013 tavaszától a PTE Szociológia Tanszéken lehetőségünk nyílt az IKT szektor gender szempontú vizsgálatára is, ahol már nemcsak a felsőoktatásban és kutatóintézetekben foglalkoztatottakat tudjuk elérni, hanem a piaci szektorban kutató nők karrierlehetőségeit, a saját és a környezetük kultúráját is megismerhetjük. Kutatásunkban arra kerestünk választ, hogy egyes foglalkozások nemek szerinti differenciálódása mennyiben vezethető vissza a nemek közt meglévő biológiai különbségekre, vagy elsősorban az évszázadok alatt kialakult tradicionális szerepelvárások alakították ki a munkaterületek feminin és maszkulin meghatározottságát. Magyarországon a kérdés különös jelentőséggel bír. Annak ellenére, hogy az államszocializmus kezdetén a propaganda és a gazdasági kényszer hatására a nők nem tradicionális foglalkozásokat választottak, ez hosszabb távon alig változtatta meg a nemekkel kapcsolatos elvárásokat, mivel jelenleg hazánkat az Európai Unió egyik leghagyományosabb értékeit valló országaként jellemezhetjük. Elemzésünk éppen azért arra irányul, hogy feltárjuk, hogy az ipari kutatói pályákon milyen mértékben vannak jelen, és hogyan, milyen okok következtében változtak az elmúlt évtizedekben

az egyes foglalkozásokhoz kötődő feminin és maszkulin attitűdök, sztereotípiák.

II. A munkaerőpiac és a kutatói pálya nemek szerinti szegregáltsága

Véleményünk szerint a nemek közötti esélyegyenlőség gátjai társadalomtörténeti, kulturális és szocializációs okokra vezethetők vissza. Miközben az EU 27 tagországában a női kutatók és mérnökök aránya gyorsabban növekszik, mint a férfiaké – 2002–2009 között a nők aránya 5,4%-kal, a férfiaké 3,1%-kal (She Figures... 2012: 19.) –, Magyarországon ezzel ellentétes tendencia tapasztalható. Annak ellenére, hogy hazánkban is jelentősen növekedett 2004–2010 között a műszaki tudományterületen foglalkoztatottak tényleges létszáma, a nemek közötti szegregáció nőtt, mivel az adott időintervallumban a nők aránya 36,45%-ról 26,7%-ra csökkent.

A kérdés az, hogy mi okozza a nők hátrányosabb helyzetét Magyarországon, illetve ebből milyen következtetések vonhatók le az elkövetkező évek esélyegyenlőséget növelő feladataira vonatkozóan. A negatív tendencia különböző okokra vezethető vissza: Magyarországon a hivatás és magánélet összeegyeztetésére irányuló elképzelések megvalósításához szükséges politikai akarat legtöbbször hiányzott, illetve a rendszerváltás óta úgy tűnik, mintha ez az akarat egyre kevésbé lenne meg.¹ A rendszerváltás csak pluralizálta és elmélyítette, de nem oldotta meg az ellentmondásos szerepelvárásokat, jelentős konfliktusokat okozva a köz- és magánszférában egyaránt magas szintű teljesítményre törekvő nőknél.

A nők a főleg rájuk háruló családi feladatok miatt szívesebben dolgoznának részmunkaidőben, ezzel szemben hazánkban az ilyen típusú munkavégzés lehetősége még mindig csekély, illetve a kutatói és mérnök pályákat tekintik a leginkább térben és időben legkevésbé kontrollálhatónak, az otthoni munkavégzéssel összeegyeztethetőnek.

¹ Az ebből eredő problémák közbeszédéből való kirekesztése, a családok körébe utalása, vagy „nőkérdéssé” való transzformálása már a 20. század elejétől jelen van a politikai diskurzusokban. Az intézményes oktatási rendszer által még az 1941-es, 1947-es tantervekben is megerősített tradicionális szerepmegosztást egy elsődlegesen a munkaerő-szükséglet elvárásaihoz igazodó államszocialista politika váltotta fel (Schadt 2003).

A műszaki területeken a családi és munkaerőpiaci feladatok összeegyeztetésének nehézsége a magyar társadalom értékstruktúrájából is következik. Amennyiben ezen a területen is találhatóak sikeres nők, akkor ők legtöbb esetben a család és/vagy az iskola – tanáraik – biztatásra választották ezt a pályát. „A gimnáziumi évek meghatározók voltak pályaválasztására: tanárai kiemelkedőnek tartottak matematikából, fizikából és kémiából, biztatták, hogy a nyelvi tagozat ellenére nyugodtan válasszon műszaki pályát.” (Balogh–Palasik 2010: 138.)

Az ambivalencia következményei a magas munkahelyi státusszal rendelkező nőknél főleg magánéleti problémákban jelentkeznek, egyszerre sújtja őket a munkaerőpiaci és családi elvárásoknak való megfelelés „kettős” terhe.

III. A mérnök, informatikus kutatónők véleménye saját pályájukról

A probléma feltárásához 2012 novemberében egy kérdőíves vizsgálatot végeztünk,² célunk a magyar műszaki, informatikai, természettudományi (matematikai, fizikai) felsőoktatásban dolgozó, kutató nők helyzetének és véleményének megismerése volt. A vizsgálatba a magyarországi felsőoktatási intézmények teljes körét bevontuk, a kutatónőket e-mailben kerestük meg és kértük egy online kérdőív kitöltésére. Összesen 119 értékelhető kérdőív érkezett vissza, ami a kiküldött kérdőívek számához képest 23%-os válaszadási aránynak felel meg. A válaszadó nők közel fele műszaki, 31%-a természettudományi, egyötöde pedig informatikai területen oktat és végzi kutatásait. A válaszadók egyharmada 15 évnél hosszabb ideje dolgozik a felsőoktatásban, a kérdőívet kitöltők között azonban többségben voltak a fiatal kutatók, akik 5-15 éves vagy ennél rövidebb kutatói tapasztalattal rendelkeznek.

A kérdőív több strukturális elemet tartalmazott. Vizsgáltuk: a pályaválasztás és az ipari kutatói szférába való belépés körülményeit; a karrier és szakmai fejlődés útját; az előrehaladást akadályozó tényezőket; a munka és a családi élet összeegyeztethetőségét; és nem utolsósorban a nők részvételét, előrejutását elősegítő lehetséges eszközök, karrierfejlesztő programok véleményezését. Jelen tanulmányunkban most ezek közül első-

² A kutatás a TÁMOP 4.2.2. C pályázat támogatásával készül.

sorban a műszaki területre való belépés körülményeire és a saját kutatói pálya megítélésére fókuszálunk.

1. Belépés a tradicionálisan férfi kutatói pályákra

A korábbi kérdőíves és interjú megkérdezések (Palasik 2009, Schadt 2011, Schadt–Péntek 2012, 2013) alapján az látszik, hogy az ipari kutatások terén dolgozó nők általános tapasztalata a hagyományosan férfiak uralta képzésekbe és foglalkozásokba való belépésnél az, hogy aki minden kezdeti nehézség ellenére ezt az utat választja, annak sok-sok előítélettel kell megküzdenie. A szociálpszichológiai magyarázatokat felhasználva a műszaki kutatói pályákon érvényesülni kívánó nőkkel szembeni előítéletek egyfajta nem tudatos ideológia megnyilvánulásaként értelmezhetőek (Aronson 1995: 244.), vagyis olyan vélekedésrendszert alkotnak, amelyeket hallgatólagosan elfogadunk, de nem tudatosítjuk őket. Ezt támasztja alá számtalan kutatásból levont következtetés, melyek szerint a nők felé irányuló előítéleteknek, diszkriminatív cselekedeteknek gyakran maguk a nők sincsenek tudatában.

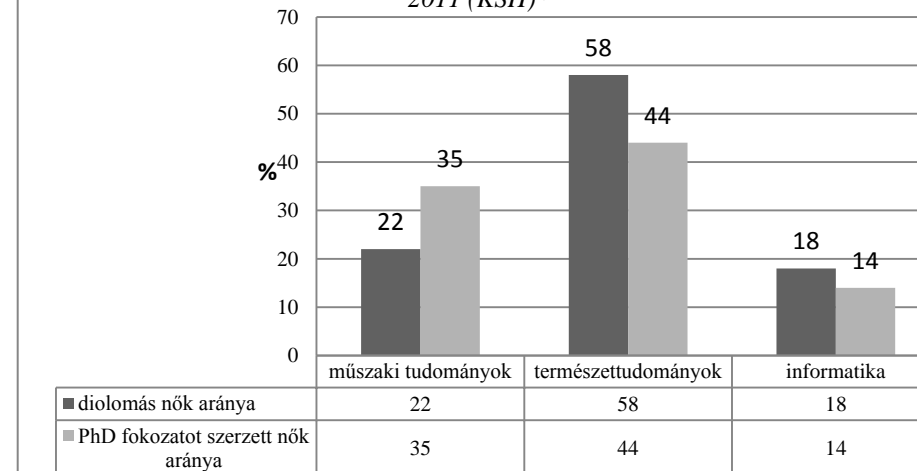
Az oktatás már egészen kis kortól szerepsztereotípiákat közvetít mindkét nem felé, melyeket a szűkebb-tágabb környezet megerősít. Mint sok kisebbségi csoport tagjait, a lányokat/nőket is akkor jutalmazza, ha viselkedésük megfelel az elvárásoknak. A gyerekeknek már ötéves kortól világos elképzelésük van arról, hogyan illik a férfiaknak viselkedniük, és hogyan a nőknek. A nőiességet hagyományosan a szorongással, az alacsony önértékeléssel és a kisebb társas elfogadottsággal hozzák összefüggésbe – a női szerep tradicionálisan az otthon, a gyerekek és a házasság köré összpontosul, amivel csak korlátozottan fér össze a magasán kvalifikált munka (Aronson 1995 :245.). Ezeknek a tudattalan ideológiáknak messzemenő következményük van a későbbi pályaválasztásnál, még azoknál a nőknél is, akiket a nemek egyenlőségének szellemében neveltek, és akik sokkal inkább ambicionálták a magas iskolai végzettség megszerzését. Ezek a hagyományos skatulyák egyrészt akadályozzák a személyiség teljes és sokoldalú kibontakoztatását, másrészt a nemi szerepekkel kapcsolatos sztereotipizációk következménye az is, hogy a nők intellektuális vezető szerepét sok területen máig sokkal kevésbé ismerik el, mint a férfiakét.

Az ipari kutatói pályákon való nagyobb női részvételnek – egyben a tradicionális szerepelvárásoktól való elmozdulásnak is – egyik fontos előfeltétele a továbbtanulási döntés nemek szerinti szegregációjának csökkenése. Szükség lenne a nem tradicionálisan női felsőoktatási szakoknak a népszerűsítésére, hogy minél több, e területeken jó tanulmányi eredményt elérő középiskolás lány válassza a műszaki, informatikai, természettudományos képzéseket. Ezek ugyanis – az oktatás expanziója ellenére – továbbra is maszkulin területek maradtak, ahol komoly különbségek mutatkoznak a fiúk és lányok arányában.

Különösen alacsony a diplomát és PhD fokozatot szerzett nők aránya a műszaki és informatikai képzések terén. A természettudományi szakokon viszonylag sok női hallgató végez, de ez a terület is differenciáltabb képet mutat, ha felbontjuk a különböző képzésekre, mivel a matematika és fizika területén a műszaki-informatikai képzéshez hasonlóan nagyon alacsony a lányok aránya. Sőt, annak ellenére, hogy 2002–2009 között folyamatosan növekedett kutatók között a nők aránya, a műszaki területen ez az arány 1,5%-kal csökkent (She Figures... 2012: 66.).

Az egyes tudományterületek nemek közötti megoszlásának nemek szerinti sztereotípiái tehát nemcsak a végzetek körében, hanem már a pályaválasztóknál is jelen vannak. Vicsek Lilla és Takács Erzsébet (2012) középiskolás lányok pályaválasztási elképzeléseit és az egyes területekhez kötődő attitűdjeit vizsgálta nemrég fókuszcsoportokban, budapesti középiskolások körében. Vizsgálatukban azt találták, hogy a középiskolás lányok körében is erőteljesen élnek a férfias és nőies munkára, munkaterületre vonatkozó sztereotípiák. A reál tárgyakból jól teljesítő, tehetséges diáklányok többsége nem gondolkodik mérnöki, informatikai, matematikai, fizikai kutatói pályákban, mivel azt fiúsnak tartják. További gátló tényezők az alacsony önbizalom, az információhiány, a női minták hiánya, aminek következtében nem gondolkodnak ilyen továbbtanulási lehetőségekben, és ebben a környezetük, tanáraik, szüleik sem bátorítják őket.

1. ábra: Oklevelet és PhD fokozatot szerzett nők aránya a műszaki, természettudományi és informatikai területeken, 2011 (KSH)*

*2005-2007: diplomás=főiskolai és egyetemi szintű oktatás

2008: diplomás=főiskolai szintű és egyetemi képzés, felsőfokú alapképzés (BA/BSc), osztatlan képzés

2009-től: diplomás=főiskolai szintű és egyetemi képzés, felsőfokú alapképzés (BA/BSc), mesterképzés (MA/MSc), osztatlan képzés

Ahhoz, hogy a meglévő sztereotípiákon enyhíteni lehessen, fontos tudni, milyen alapon történik a pályaválasztás. Kérdőíves megkérdezésünk során ezért egyik célunk az volt, hogy megismerjük, mi vonzza/mi vonzhatja a nőket a műszaki, természettudományos, informatikai kutatói pályára.

1. táblázat: A szakválasztásban szerepet játszó tényezők fontossági sorrendben, a „fontos” és „nagyon fontos” válaszok összesített aránya alapján (%)

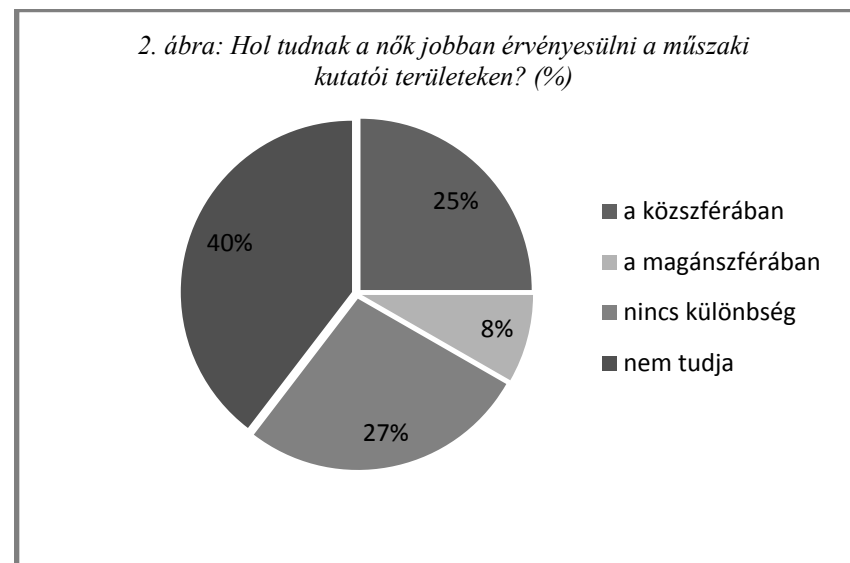
Miért választotta a szakot?	„fontos”+”nagyon fontos” válaszok aránya
1. érdekesnek, különlegesnek találtam	95,1
2. a felvételihez szükséges tantárgyakból jó voltam a középiskolában	74,7
3. tanítási lehetőségek miatt	45,0
4. az előttem álló példakép(ek) miatt	42,6
5. szüleim biztattak	41,8
6. tanáraim biztattak	40,8
7. kutatói ambícióim miatt	36,9
8. siker, karrierlehetőségek miatt	35,0
9. későbbi magas fizetés reménye miatt	23,3
10. utazási lehetőségek miatt	21,5
11. mások (családtagok, barátok) biztattak	19,8
12. ide volt könnyű bekerülni	10,7

A kérdőívben megadott szempontok osztályozásából, valamint a kérdésre adott nyitott, spontán válaszokból kiderült, hogy a kutató nők „szokatlan” szakválasztásánál és a kutatói pályára lépésénél a legfontosabb szerepet az érdeklődés és az ennek kialakulásában közrejátszó családi indíttatás valamilyen formája jelentette. A kutatónők karrierjében nagy valószínűséggel jelen van vagy volt egy támogató szakmai közeg: tanárok, idősebb kollégák, komolyabb szaktekintélyek (példaképek), akik pályájuk elején és utána is segítették őket. A kutatói pálya választása mögött emellett elsősorban az alkotás szabadsága, a művészi képességek kibontakoztatása, a szakma és az adott tudományterület szeretete jelent meg.

Még a felsőfokú végzettséggel rendelkezők között is jellemző tradicionális szerepelvárások az egyes szektorok tekintetében mutatkoznak meg a legjobban. Nem véletlen, hogy a nemek közötti különbségek a kutatói pályát – ezen belül is a gyógyszerkutatót, ahol a kutatók 52,7%-a nő (She Figures... 2012: 74.) – és a piaci szférát választók körében a legnagyobbak. Míg a felsőoktatásban a kutatói karrier jóval kiszámíthatóbb, tervezhetőbb és sokkal inkább összeegyeztethető a családdal, a magánélettel, addig a piaci szférában a térbeli és időbeli rugalmasság a

legfontosabb. Mivel a munkavégzés és a családi feladatok összeegyeztetése egyrészt a nők számára fontosabbak, illetve nagyobb elvárás, mint a férfiak számára, ezért a piac számukra kevésbé lehet vonzó.

2. ábra: Hol tudnak a nők jobban érvényesülni a műszaki kutatói területeken? (%)

2. Sztereotípiák az ipari kutatói pályákon

A nőket a szakmai, tudományos előrelépésben – a megkérdezettek szerint – elsősorban hagyományos családi szerepeik és feladataik, mindenekelőtt a gyermekvállalás hátráltatja (a válaszadók háromnegyede vélte így). Ezt követően azonban a legfontosabbnak a válaszadók több mint fele a nőkkel szembeni elvárásokat tartotta, a családban és a társadalomban. Az előbbiekkkel szorosan összefüggő *sztereotípiákat* – vagyis hogy mit tart a szűkebb és tágabb környezet „nőknek való” vagy „nőknek nem való” fogalomnak – a válaszadók 54,7%-a ítélte a tudományos karriert gátló tényezőnek. Az előzőeknél alacsonyabb arányban tartották hátráltatónak a kutatónők a többi, általunk felsorolt szempontot – jóllehet azok is több szalon kapcsolódnak a nők környezetében és munkahelyén élő sztereotípiákhoz, előítéletekhez. Ezek a következők: a férfiak nehezen fogadnak el női vezetőt és női munkatársakat, a nők alacsony önbizalma az ipari kutatói pályákon, a munkahelyi konfliktusok férfiak és nők között és az ezzel

együtt járó nehézkes kommunikáció – min-mind a nőies és férfias pályákról és szerepekről kialakult sztereotípiák következményei, melyek a nők részvételét és előrejutását hátráltathatják a műszaki kutatói foglalkozásokban.

2. táblázat: A nőket a szakmai, tudományos előrejutásban hátráltató tényezők fontossági sorrendben, a „jellemző” és „teljes mértékben jellemző” válaszok összesített aránya alapján (%)

A nőket hátráltató tényezők	„jellemző”+ „teljes mértékben jellemző” válaszok aránya
1. gyermekvállalás	73,3
2. nőekkel szembeni elvárások a családban	65,9
3. nőekkel szembeni elvárások a társadalomban	57,7
4. sztereotípiák	54,7
5. a férfiak nehezen fogadnak el női vezetőt	53,5
6. közvetlen felettes, szakmai előljáró beállítódása	47,1
7. alacsony önbizalom	42,7
8. a férfiak nehezen fogadnak el női munkatársakat	26,7
9. munkahelyi konfliktusok a férfiak és nők között	23,5
10. nehézkes kommunikáció a férfiak és nők között	17,5
11. a nőket érő munkahelyi zaklatás	5,8

Számos sztereotip attitűd mutatkozott meg azokban a nyitott kérdésre adott válaszokban is, ahol arra voltunk kíváncsiak, hogy mi jellemzi a nőket és a férfiakat az ipari kutatások területén.

„Elméletileg nincsen különbség, de a gyakorlatban már az is furcsálkodást és valahol kételyt ébreszt, hogy egy nő belsőégésű motorokkal akar foglalkozni. Később kutatóként sokkal többször kell bizonyítanom a témában való jártasságomat – szinte vizsgáztatnak. Ez minden bizonnyal a lehetőségeket szűkíti, vagy nehezíti a továbblépést a pályán.”

„Mert a férfiak nem szeretik, ha egy nő okos és ambiciózus. Ahol dolgozom, ott kerek pereg megmondták, itt nem lehet nő a vezető.”

„Amikor néhány éve beadtam egy pályázatomat tanszékvezetői helyre, az első reakció az volt, hogy a mi karunkon a fennállásának több mint 60 éve alatt női tanszékvezető nem volt. Nem is sikerült a pályázatom.”

„A férfiak könnyebben, gyorsabban megtalálják egymást a műszaki életben, legyen szó együttműködésről, közös kutatásról, külön feladatokról. A mi intézetünknel is kímélés címszó alatt gyakran feledkeznek meg a női munkatársakról.”

„Nagy eltérést látok a férfi-női gondolkodásmódban. Nehezen értjük meg egymást. A szakmában sokkal több férfi dolgozik, mint nő, és szívesebben vannak egymás közt.”

„Aki tud alkalmazkodni a pálya sajátosságaihoz, annak nincs eltérés. Csak a nők egy része nehezebben alkalmazkodik ehhez a versengéshez.”

„A munkaadók előszeretettel alkalmaznak inkább férfiakat, mondván, műszaki területen önállóbbak, magabiztosabbak, felelősségteljesebbek, netán okosabbak, nem kötik le más dolgok az erejüket (pl. család, gyereknevelés, háztartás stb.), könnyebben mozdíthatóak. Ezért sokszor inkább ezek miatt az előítéletek (amiben helyenként van némi igazság) miatt döntenek egy férfi alkalmazása mellett. Nőket esetleg jelentéktelenebb feladatokra alkalmaznak, kevés kiugrási lehetőséggel, inkább háttérmunkára.”

„Németországban kevésbé érzem, hogy furcsa vagyok – ott több nő is van a pályán, valahol elfogadottabb a műszaki, gépész terület. Tőlünk nyugatabbra legalább nem illendő hangoztatni, legalábbis a tanult emberek körében, hogy a nő maradjon a konyhában.”

A nőekkel szemben megnyilvánuló előítéleteknek az ipari kutatói pályán a kérdőíves megkérdezés során született válaszok, vélemények számos példáját megmutatták.

Az előítéletek születésének szociálpszichológiai, szociológiai vizsgálatok sora keresi az okát. Az okok közül érdemes azokat kiemelni, amelyek a hazai műszaki pálya kulturális, történelmi sajátosságaival magyarázhatóak. Ilyenek például a felfokozott versenyszituációból eredeztethető tényezők, mint az öngazolás, a státusz és hatalom szükséglete. Általánosan igaz, hogy jelentősen csökkent az utóbbi évtizedekben a kutatói pálya tekintélye, ami az alacsony fizetés és presztízs következménye. A GDP-arányos K+F ráfordítás EU-s összehasonlításban is igen alacsony, és a gazdasági és politikai folyamatok következtében csökkenő tendenciát mutat (a KSH adatai alapján 2010-ben már csak 1,14% volt). Különböző vizsgálatok rámutattak arra, az előítélet mértéke nagyobb ott, ahol az egyén társadalmi státusza alacsony vagy hanyatló jellegű (Aronson 1995: 248.). A versenyszituáció fokozódik akkor, ha a rendelkezésre álló források szűkösek, vagy csak kevesek (viszonylag kisszámú intézmény vagy vezető) kezében összpontosulnak. A diszkrimi-

náció, az előítélet és a negatív sztereotípiák például azonnal kiéleződnek, mihelyst csökkenek a munkalehetőségek, kutatási lehetőségek, és a férfiak veszélyeztetve érzik pozíciójukat. Az előítéletes attitűdök egyik termőtalaja tehát a verseny és a konfliktus.

Növeli a sztereotip gondolkodás esélyét a minták, példák hiánya is. Ha például a gyerekek, a pályaválasztás előtt álló középiskolás lányok sosem látnak a valóságban vagy a médiában nőket kutatás közben, hatalmi szerepben, akkor könnyen arra a következtetésre juthatnak, hogy a nők nem képesek, illetve nem vágnak az ilyen foglalkozások betöltésére.

A szociálpszichológiai kísérletek rámutattak az egyenlő pozíció alapján folytatott közös munka jótékony hatására is, ami ideális esetben mérsékelheti az előítéletet két csoport között. Ám az esetek többségében az ehhez szükséges feltételek sem ideálisak a gyakorlatban, a hazai kutatói szférában. A csoportmunka lényege az lenne, hogy a nemek esélyegyenlősége kérdésében elkötelezett vezetők felismernék előnyeiket, és komolyan elköteleződnenek a vegyes munkacsoportok működtetése mellett, ahol férfiak és nők egyenlő pozícióban dolgoznának különböző kutatási projektek megvalósításán. Ekkor az előítélettel rendelkezők saját tapasztalataik valóságával, nem pedig pusztán sztereotípiákkal érintkeznének. Ennek lényeges előfeltétele azonban az, hogy a vegyes munkacsoportokat alkotó férfiak és nők egyenlő pozícióból induljanak: mindenkinek azonos esélye legyen a csoport tagjává vagy vezetőjévé válni és ott sikereket elérni. Ahogy azonban korábban láttuk, a hagyományosan férfias szakmát és kutatási területet választó nők korántsem egyenlő feltételekkel indulnak el a pályájukon. Sokszor kerülnek olyan versenyszituációba, amelyre egyáltalán nincs felkészülve, amelyek a férfiak szabályai alapján működnek, és ahol olyan készségekre lenne szükségük, amelyek még nem, vagy nem kellő mértékben alakultak ki náluk.

A férfiak és nők közötti kölcsönös függés, kooperatív magatartás és előítéletmentes attitűdök létrejöttét az is megnehezíti, hogy a kutatói szféra erőteljesen az egyéni versenyen alapul, és az egyéni előremenetelt ambicionálja, jutalmazza, a közösségi célok háttérbe szorításával.

A hátrányok lefaragásában a felsőoktatásban, illetve a kutatóhelyeken kialakított tanácsadói, mentorprogramok tudnának sokat segíteni a lányoknak, kutatónőknek, a diploma megszerzésében és a kutatói pályán való későbbi előrelépésük érdekében egyaránt.

3. *Feminin-maszkulin munka/munkaterület az ipari kutatói pályákon*

A kérdőíves vizsgálatban résztvevők többsége szerint nem igazán különböztethetőek meg a műszaki, informatikai kutatás területén férfias és nőies tevékenységek, munkaterületek. Mindenkinek mindenben részt kell vállalnia, illetve elsősorban nem a „nem”, hanem a képességek, a kvalitások a döntőek abban, ki hol találja meg a helyét, és hol tud kutatói sikereket elérni. Ennek a vélekedésnek ellentmond a nemek egyes tudományterületek szerinti megoszlása, mivel a 2009-es adatok alapján a mérnökök és informatikusok között a legalacsonyabb (18,5%) a nők aránya, valamint a természettudományok területén sem éri el a kritikus egyharmadot (25%). A többiben jóval fölülte van: orvostudományok 44%, agrártudományok 35,65%, társadalomtudományok 42,5%, illetve bölcsészettudományok 44,5% (She Figures... 2012: 81.). Az adatok alapján egyértelmű, hogy történelmileg érvényét veszti a „nők nem képesek rá” érv, és igazolódik, hogy a nők hátrányosabb helyzete sem a személyiség belső meghatározottságából, a biológiai nemből, hanem az eltérő szocializációs és szituációs sajátosságokból következik. A nők és férfiak közötti egyenlőtlenségek alapja sokkal inkább a társadalmi pozíciók különbségeire (státusz és szerep) és az ebből származó strukturális különbségekre vezethetők vissza, ezek adják a nemek viselkedésbeli különbségeinek gyökereit, amelyek nemhez kötött sztereotípiákká alakulnak át³ (Leahey 2006: 767–769.).

A válaszokból megfigyelhető azonban néhány – ugyancsak sztereotip gondolkodást mutató – elkülönítés a femininnek és maszkulinnak gondolt tevékenységek összehasonlításakor. Tipikusan „nőknek való” tevékenységként ítélték meg például a válaszadók az oktatói munkát, az oktatásfejlesztést, a hallgatókkal való foglalkozást. „Nőies” tevékenység ezen kívül a kutatásszervezés, a kutatásokkal együtt járó adminisztratív, irodai teendők vagy a kommunikációs tevékenységek (de nem a felső szintű kommunikáció, illetve a „könyöklés a pályázati pénzekért” – amely

³ Leahey (2006: 758., 767–769.) a kutatási területeket a specializáció és a szétterjedtség tengelye mentén elemezve azt tapasztalta, hogy a specializáció egyfajta kulturális tőkeként fogható fel, amely további pozitív hatással van a produktivitásra és a tudományos ismertségre (tanulmányok könnyebb elfogadása). Ezen a területen a nők kulturális tőkéje alacsonyabb, mint a férfiaké.

már a „nem nőknek való” részben kap helyet). De „nőknek való” a megkérdezettek szerint a tanulmányírás, a publikációs tevékenység is.

Ezzel szemben „nem való nőknek” egyes műszaki-informatikai területek, mint például a kivitelezés, a programozás, az állandó jelenlétet igénylő kísérletezés (feltételezhetően a családi feladatokkal való összeegyeztetés nehézségei miatt) vagy azok a területek, ahol kemény a versengés. Figyelemreméltó az a vélemény is, mely szerint a nők inkább kisebb szemináriumok megtartására alkalmasak, a nagy létszámú előadásokon, mint ahogy a professzori posztokon is, a túlnyomórészt férfiak által látogatott szakokon a nők „nem hitelesek”.

3. táblázat: A kifejezetten „nőknek való” és „nőknek nem való” tevékenységek az ipari kutatói pályákon – a megkérdezettek szerint

„nőknek való”	„nőknek nem való”
<ul style="list-style-type: none"> oktatásfejlesztés, oktatás, hallgatókkal való konzultáció elméleti, matematikai fizika, amin bárhol lehet gondolkodni konferenciaszervezés kutatás, tervezés algebra integráló szerepkör mikroelektronikai technológia monotonitás a szakirodalmi kutatás, a kísérletek végrehajtása, továbbgondolása, publikálása szervezés, adategyeztetés irodai munka kutatási tervek készítése, lebonyolítása, beszerzés, logisztika, üzletkötés, dokumentálás, konferenciacikkek írása az eredmények „tálalása” anyagvizsgálat 	<ul style="list-style-type: none"> állandó jelenlétet igénylő kísérleti munka kivitelezés szerelés informatika, robotika hardver része nagyon kemény versengés közvetlen ipari termelésirányítás hardverépítés (villamosmérnöki) programozás a berendezések üzemeltetése, mindennapos karbantartása felső szintű kommunikáció nagy létszámú egyetemi előadások tartása, professzori karrier (a túlnyomóan férfiak által látogatott szakon nem hiteles egy női oktató, nem fogadják el, nem tudják példaképnek tekinteni, nem tudja fenntartani a motivációt) nagyjából az egész könyöklés a pályázati pénzekért csatornakarbantartás melegalakítás

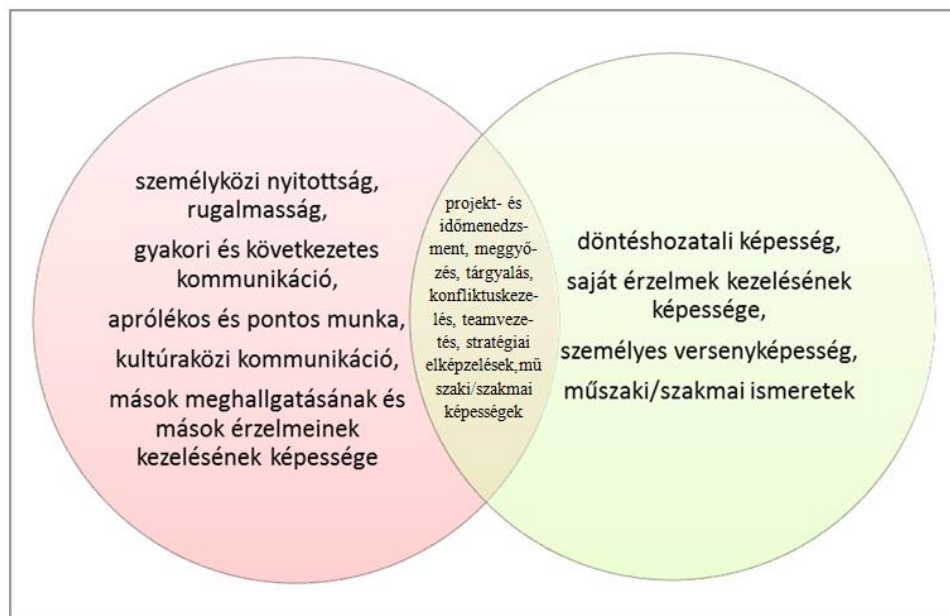
A fentiekhez hasonlóan túlnyomórészt sztereotip válaszok születtek a kutatónők osztályozása alapján abban a kérdésben is, mellyel azt vizsgáltuk, hogy az általunk megadott tulajdonságok vajon egy sikeres nőre vagy inkább egy sikeres férfira jellemzőek-e a válaszadó szakterü-

letén. A következő táblázat a jelölések százalékos megoszlását mutatja, az azt követő ábrán pedig a jellemzett tulajdonságok csoportosítását ábrázoltuk – férfias, nőies, illetve köztes kategóriák alapján.

4. táblázat: Az alábbi tulajdonságok inkább egy sikeres férfira vagy inkább egy sikeres nőre jellemzőek azon a területen, ahol Ön dolgozik? (%)

Tulajdonságok	inkább a nőkre jellemző	inkább a férfiakra jellemző	nem lehet meghatározni	nem tudja megítélni
Műszaki, szakmai készségek	-	38,2	56,2	5,6
Projekt- és időmenedzsment	30,7	8,0	53,4	8,0
Személyközi nyitottság, kapcsolattartás	66,3	1,1	29,2	3,4
Meggyőzés: tárgyalás, konfliktuskezelés	39,3	14,6	42,7	3,4
Döntéshozatal: eltökéltség döntések meghozatalakor	4,5	48,9	43,2	3,4
Rugalmasság: alkalmazkodási képesség különböző helyzetekhez	52,8	2,2	42,7	2,2
Gyakori és következetes kommunikáció	44,9	11,2	42,7	1,1
Saját érzelmek kezelésének képessége	22,5	40,4	34,8	2,2
Team-vezetés: munkacsoport hatékony vezetésének képessége	9,1	26,1	61,4	3,4
Stratégiai elképzelések: jövőkép meghatározása és az ehhez szükséges problémakezelés képessége	4,5	29,5	60,2	5,7
Személyes versenyképesség: más emberekkel való verseny érzete	4,5	53,9	34,8	6,7
Aprólékos, pontos munka	55,7	3,4	37,5	3,4
Kultúraközi kommunikáció	47,2	2,2	41,6	9,0
Mások meghallgatásának képessége	66,3	2,2	28,1	3,4
Mások érzelmeinek megfelelő kezelése	71,9	2,2	20,2	5,6

3. ábra: Feminin (nőies) és maszkulin (férfias) tulajdonságok a válaszok alapján*

*A „sikeres nőkre”, illetve „sikeres férfiakra” jellemző tulajdonságok közé azokat soroltuk, amelyeket a válaszadók többsége (50% feletti arányban) vagy közel fele (40% feletti arányban) jelölték meg nőies, illetve férfias tulajdonságként. A közös területen azok a tulajdonságok találhatóak, amelyeknél a válaszadók nem alkalmaztak feminin és maszkulin besorolást, ehelyett 50-60%-ban a „nem lehet meghatározni” választ jelölték.

IV. Összegzés

A válaszok elemzéséből megállapítható, hogy az egyes foglalkozásokhoz kötődő feminin és maszkulin attitűdök, sztereotípiák sokkal inkább a kereső munka kialakulásának férfiakhoz kötött elvárásaiból következnek, mint a nők és férfiak között meglévő biológiai különbségekből. A társadalmi elvárások történeti meghatározottsága hozta létre azokat a sztereotípiákat, hogy a férfiak jobban preferálják a versenyszituációt, a társas környezetet, mint a nők, feladatorientált interakció jellemzi őket, mivel jobbak a versenyfeltételekben, gyorsabban elérik céljaikat.

Ugyanakkor a társadalmi struktúra változása a társadalmi szerepeltvárások megváltozásával jár együtt, ami csökkentheti vagy elmélyítheti az azonos társadalmi pozíciókban lévő nemek közötti eltéréseket. A változások megnyilvánulnak a kultúrában, a mindennapokban és a különböző intézményi szinteken, így az egyes tudományterületeken kutatók, foglalkoztatottak körében is. A sztereotípiák, a nőikkel szembeni előítéletek lebomlásának egyik leghatékonyabb módja lehet a nők tömeges beáramlása a ma még maszkulinnak tartott munkaterületekre. Erre azért lenne szükség, mivel a kritikus tömeg⁴ meghaladása minőségi változásokat eredményezhet. A változások hatására a nők ezeken a ma még maszkulinnak tartott területeken is olyan hatalmat és megbecsülést érhetnek el, mint a férfiak, és ami még fontosabb, a nők jelenlétének elfogadása már nem kell, hogy együtt járjon alapvető személyiségjegyeik változásával.

Jelenleg a még ezen a területen foglalkoztatott nők viselkedése is ellentmondásos, ezért ez ma még alapja lehet a stigmatizálásnak, az önértékelés hiányának, melyet az úgynevezett maszkulin foglalkozáshoz szükséges források nemek közötti egyenlőtlen elosztása is felerősít.

⁴ Azok a csoportok, amelyek egy többségen belül kisebbségben vannak, állandó veszélynek vannak kitéve, (kihalás vagy asszimiláció). Ha a mennyiség növekszik, minőségi változás következik be.

Hivatkozott irodalom

- ARONSON, ELLIOT (1995): *A társas lény*. Budapest, KJK, 233–276.
- Employment in Europe 2010. European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities Unit D.1. Kézirat.
Internet: ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=6288&langId=en, letöltve 2013. 02. 02.
- KONCZ KATALIN (2010): A munkaerőpiac nemek szerinti szegregációjának jelensége és mérése. *Statisztikai Szemle* (88), 10–11., 1082–1105.
- KONCZ KATALIN (2011): A munkaerőpiac nemek szerinti szegregációjának jellemzői, mechanizmusa és következményei. *Közgazdasági Szemle* (58), 1., 74–94.
- LEAHEY, ERIN (2006): Gender Differences in Productivity. Research Specialization as a Missing Link. *GENDER & SOCIETY* (20), 6., 754–780.
- Balogh Margit–Palasik Mária (szerk.) (2010): *Nők a magyar tudományban*. Budapest, Napvilág.
- PALASIK MÁRIA (2009): *A műszaki területeken alkotó női tudósok karrierlehetőségei. Diplomás nők esélyei a munkaerőpiacon*. Budapest, BME.
- PÉNTEK ESZTER (2012): Nők az ipari kutatás-fejlesztés területén. In: Kákai László–Glied Viktor (szerk.): *Mesterek és tanítványok. Pécsi Politikai Tanulmányok VII*. Pécs, Publikon, 123–133.
- SCHADT MÁRIA (2011): Esélyegyenlőtlenség a tudományos szférában. In: Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest, TÁRKI, 49–67.
- SCHADT MÁRIA–PÉNTEK ESZTER (2012): Nők az ipari kutatás-fejlesztés területén. *Acta Sociologica Pécsi Szociológiai Szemle* 5., 133–142.
- SCHADT MÁRIA–PÉNTEK ESZTER (2013): A nők ipari kutatás-fejlesztésben való részvételét elősegítő eszközök adaptálhatósága Magyarországon – egy kérdőíves vizsgálat alapján. *Magyar Coachszemle* (2), 2., 15–23.
- She Figures 2012 – Gender in Research and Innovation. European Union*, 2013. április 13. Letöltve: 2013. 04. 05.

-
- VICSEK LILLA–TAKÁCS ERZSÉBET (2012): *Lányok Napja és más figyelemfelkeltő eszközök a műszaki pályák választásának támogatására*. Internet:
http://www.krolify.hu/OEGENDER/KROLIFY_oegenderkvalishort.pdf, letöltve: 2013. 02. 02.
- Women in Industrial Research. Analysis of statistical data and good practices of companies*. European Commission, EUR 20814, 2003. Interneten: http://www.eirma.org/doc/documents/EU/2003-wir-ulb_en.pdf, letöltve: 2013. 02. 02.)

Bagi Judit

Nők a szubszaharai Afrika politikai színterén

Fókuszban a Dél-afrikai Köztársaság^{1,2}

Bevezetés

*„A folyamatnak különböző fokozatai vannak – nők a parlamentben, női államfők, nők a legfelsőbb bíróságon és az ENSZ-ben. Valószínűleg ennek az eredménye, hogy világszerte látom, a lányok újfajta öntudatossággal nőnek fel, amely nekem és a generációmhoz tartozó legtöbb nőnek nem adatott meg.”*³

Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) által 2002-ben a népesedéssel kapcsolatban készített felmérésből (Population Found Report) egyértelműen kiderül, hogy a fenntartható fejlődés kizárólag a nők társadalmi, politikai, gazdasági és szociális szférába való bevonásával és aktív szerepvállalásával képzelhető el. A globalizáció, illetve a rendkívüli gyorsasággal fejlődő információs és kommunikációs technológia egymásra hatása következményeként mi, európaiak is tökéletesen jól tudjuk, hogy a világ országai óriási különbséget mutatnak a nők és férfiak közötti egyenlőség tekintetében. Azt, hogy valójában hol találhatjuk az „esélyegyenlőtlenség” gyökereit, nehéz pontosan megmondani. Biztos, hogy az adott kontinens vagy ország „nöideáljának” kialakításában jelentős szerepet játszanak az egyént ért társadalmi és kulturális hatások. Egy gyermeket leginkább a szülők és a tanítók, tanárok képesek befolyásolni. Az tehát, hogy milyen felnőtté válik egy még gyermeki tisztaságban tündöklő fiatal, nagyban

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² Jelen írás a Tarrósy István (szerk.): *Fenntartható Afrika* (Publikon, 2010) c. kötetben megjelent A nők politikai szerepvállalása és az oktatás a szubszaharai Afrikában. Fókuszban a Dél-afrikai Köztársaság c. tanulmány átdolgozott és rövidített változata.

³ Navanethem Pillay, ENSZ emberi jogi főbiztos

múlik az oktatási rendszer minőségén és a politikai döntéshozatal által életre hívott intézkedések milyenségén. Jelenleg a világ lakosságának egynegyede írástudatlan, a fejlődő országokban pedig közel 110 millió gyermek egyáltalán nem részesül oktatásban.⁴ Az adatok láttán nem meglepő, hogy a nemzetközi fórumokon és konferenciákon folyamatos napi-rendi pontnak számít a mindenki számára hozzáférhető alapfokú oktatás megteremtése és a nemi alapon történő diszkrimináció teljes felszámolása.

A beiskolázás tekintetében egyértelműen hátrányos helyzetben vannak a lánygyermek. A fejlődő országokban lényegesen kevesebb lány fejezi be az általános és középiskolát, mint fiú. Egy az ENSZ által 2000-ben közétett felmérés szerint Afrika szubszaharai térségében a legalacsonyabb a lányok beiskolázásának aránya. A fekete kontinensen számos, az egyenjogúsági kérdéskört érintő probléma is megoldásra vár. Néhány afrikai országban a mai napig tulajdonként kezelik a nőket, aminek eredményeképp számtalanszor válnak nemi erőszak áldozatává. Az afrikai nők – hasonlóan a világban tapasztalható tendenciákhoz – hasonló összegű fizetésért sokszor kétszer annyit kénytelenek dolgozni, mint az erősebb nem tagjai. Számos országban kizárólag a nemi hovatartozásuk miatt zárják ki őket az oktatásból. Az egyenjogúsági problémák természetesen a fejlett országokat sem kerülik el, ezekben az államokban az esélyegyenlőség alapjai létrejöttek ugyan, mégis alacsony szinten maradt a nők politikai döntéshozatalban történő szerepvállalása, ezért időről-időre felmerül a kötelező női kvóta bevezetésének ötlete. Igaz, világviszonylatban Afrika nem áll rossz helyen a női képviselők számarányát illetően, a felelős pozícióban lévő politikusoknők száma a mai napig igen alacsony.

A fekete-afrikai nők politikai szerepvállalásai

Összegésében öt olyan tényezőt különböztethetünk meg, melyek egyértelműen hátráltatják az afrikai és más fejlődő országbeli nők életszínvonalának javulását és a politikai döntéshozatalban való sikeres szerepvállalását. Ezek a következők:

⁴ Forrás: [http://www.unicef.hu/Nemzetközi Programok/Alapfokú oktatás](http://www.unicef.hu/Nemzetközi_Programok/Alapfokú_oktatás)

1. *Szegénység:* A nők között sokkal nagyobb arányban tapasztalható a munkanélküliség, mint a férfiak esetében. Az apa nélkül nevelkedő gyermekek körében például háromszor magasabb az éhezők száma, mint a férfi családfővel rendelkező otthonokban.
2. *Oktatás:* Az írástudatlanság, az alapvető oktatás hiánya és az iskolából való kimaradás is nagyobb számban érinti a nőket, mint a férfiakat.
3. *Egészség:* A nők közvetlen és közvetett módon egyaránt sokkal veszélyeztetettebbek az AIDS-megbetegedéseket és a HIV-fertőzést illetően. Az afrikai országokban továbbá igen magas a szüléskor történő halálozás aránya, és a nők speciális kezelést igénylő betegségeinek (például rákbetegségek) kezelésére nem áll rendelkezésre megfelelő forrás.
4. *Nők elleni erőszak:* A nők ellen elkövetett fizikai bántalmazások csökkentésének tekintetében sajnálatos módon továbbra sem tapasztalható jelentős előrelépés, egyre több nőt ért bántalmazást jelentenek, vagy inkább több kerül napvilágra, mint régebben.
5. *Gazdasági egyenlőtlenség:* A nők továbbra is rendkívül alacsony számban képviselik magukat hivatalosan a gazdasági szektorban.

A 20. századi Afrika korántsem mondható a női egyenjogúsági törekvések hazájának. A politikai vezetők többsége ugyanis egyértelműen a férfiak közül került ki. A női arcok és hangok a fekete kontinens politikai színterén inkább csak az 1990-es évek elején tűntek fel. A nők politikai szerepvállalása ebben az időben gyerekcipőben járt ugyan, a lelkes és mindenre elszánt afrikai nők közül mégis olyan vezetők emelkedtek ki, akik később jelentős szerepet játszottak a politikai döntéshozatalban és a nők egyenjogúsági törekvéseinek megvalósításában is. Ilyen neves személyiségek például a kenyai származású Nobel-békedíjas Wangari Maathai, a Ruanda ügyvivő miniszterelnökeként tevékenykedő, majd 1994-ben meggyilkolt Agathe Uwilingiyimana vagy Libéria jelenlegi államelnöke, a szintén Nobel-békedíjas Ellen Johnson-Sirleaf.

A nők egyenjogúságáért küzdő mozgalmakkal párhuzamosan a fekete kontinensen is megjelentek a globalizáció társadalmi mozgalmi, melyek a jólétért, demokráciáért, emberi jogokért, a nők jogainak kibővítésért

és az oktatásáért szálltak síkra. Az 1990-es évektől a nők apró lépésekben saját képükre kezdték formálni a pártok azon programjait, melyek az etnikai ellentétek visszaszorításával és a vallási sokszínűség támogatásával foglalkoztak. Az új mozgalmakat viszont nem minden országban érte megleg fogadtatás. Kenyában a kormány például számos esetben börtönbüntetéssel vagy erőszakos rendőri akcióval válaszolt az emberi jogi aktivisták megmozdulásaira. Nigériában nők ezrei vonultak utcára 1991-ben, mikor egy politikai jogokkal foglalkozó konferencia előkészítő testületéből kizárták őket. A tiltakozók egészen a miniszterelnöki hivatalig masíroztak, miközben a következő mondatokat skandálták: „*A konferenciáról nem zárhatók ki a nők! Véget vetünk az igazságtalanságnak! Egyenlő jogokat mindenkinek!*” Végül a demonstrációnak köszönhetően öt női részvevő csatlakozhatott a tárgyalásokhoz, ám ez a szám a 68 meghívotthoz képest még mindig elenyészőnek bizonyult. A demokratikus államrendezkedés, az alapvető emberi jogok – köztük a nemek közti egyenlőség – tekintetében Afrikának bőven volt és a mai napig van még hova fejlődnie.⁵ Nem szabad viszont figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a 20. század végén megszülető afrikai civil szervezetek és mozgalmak az egyenjogúsági törekvéseinek alapköveit tették le. Az egyik legfontosabb lépést ezen a területen az ENSZ Környezet és Fejlődés Világkonferenciája jelentette 1992-ben Rio de Janeiróban, amelyen összesen 172 országból érkezett delegáció, és közel harmincezer delegált vett részt. A történelem egyik legnagyobb tanácskozási a fenntartható fejlődés fogalmának tisztázása és a globális problémák megoldásába vetett hit inspirálta. A kongresszus célja a környezeti, gazdasági és társadalmi problémák globális szintre emelése mellett az volt, hogy a 20. században már jelenlévő és a 21. században bekövetkező problémákra nemzetközi szinten próbáljon megoldást találni. A találkozó során egyértelműen kiderült, hogy a globális kihívásokra kizárólag a nemzetállamok (és egyéb, nem állami szereplők) összefogásával születhet megoldás. A konferenciát négy fontos do-

⁵ Bár itt megjegyzendő, hogy a nyugati értelemben vett demokráciafelfogásokhoz képest kell tudnunk értelmezni az afrikai demokráciákat, az afrikai társadalmak demokratizálódásának esélyeit. A sajátos demokráciafelfogásról és általában az afrikai társadalmi változások politikatudományi háttéréről lásd: Tarrósy István (2009): Politikai elméletek és módszertanok a mai afrikai problémák megértéséhez. In: Csizmadia – Tarrósy (szerk.) (2009): Afrika ma. Pécs, Publikon Kiadó.

kumentummal⁶ zárták, melyek a fenntartható fejlődés szellemében megfogalmazott célkitűzésekkel kívántak segítséget nyújtani a globális kihívások jövőbeli megoldására. A nyilatkozatban megjelent a nemek és az élet-színvonalak közti egyenlőtlenségek felszámolása.

Az 1995-ös pekingi találkozó is rendkívül fontos lépést jelentett a nőket érő diszkrimináció megszüntetése terén. A Nők IV. Világkonferenciájaként emlegetett találkozóon mérvadó döntések fogalmazódtak meg a női és férfi egyenjogúságot érintő kérdésekben. A találkozó legjelentősebb eredményének az ún. „gender mainstreaming” megfogalmazása bizonyult, mely a társadalmi nem szemléletének az élet minden területére való kiterjesztését foglalta magába. Az elgondolás szerint tehát a politikai intézkedéseknél, a jogi és társadalmi normák, illetve a kutatások tekintetében is egyértelműen figyelembe kell venni a nemek közötti esélyegyenlőséget. (Nagy 2005: 194.) A világkonferencián egyébként számos afrikai ország is részt vett. Öt évvel később a New Yorkban megrendezett Peking+5 Konferencián a tárgyaló felek tovább erősítették a „gender mainstreaming”-re vonatkozó intézkedéseket. A nemek közötti egyenlőség megteremtését a 2000-ben megfogalmazott ENSZ Millenniumi Fejlesztési Célok (Millennium Development Goals – MDG) hármasként fogalmazta meg. Az MDG e célkitűzése szerint 2015-re mindenfajta nemi megkülönböztetést fel kell számolni az oktatásban és a közéletben egyaránt.

A „nők kampánya” látható és kézzelfogható eredményeket produkált, hiszen az egyenjogúsági törekvéseknek köszönhetően Afrikában emelkedett a női parlamenti képviselők száma. A 2011-es adatok szerint a szubszaharai Afrika parlamentjeiben átlagosan 19,4%-ban foglalnak helyet női képviselők.⁷ Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a számok önmagukban nem feltétlenül javítják az afrikai nők helyzetét. Attól, hogy a kormányokban egyre több hölgy foglal helyet, nem következik egyértelműen az „átlagos” nők életminőségének pozitív irányú fejlődése. A fekete kontinensnek tehát még számos feladattal meg kell

⁶ Ezek a következők: Riói Nyilatkozat a Környezetről és Fejlődésről, Feladatok a 21. századra (AGENDA-21), Keretegyezmény az Éghajlatváltozásról, Egyezmény a Biológiai Sokféleségről.

⁷ Forrás: Women in National Parliaments: <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>

birkózni: őszintén fel kell tárnia a nőket érintő problémákat és politikai válaszokat kell találnia.

Jelenleg Afrikában – és érdekes módon világviszonylatban is – az 1994-es népi társaságról elhíresült Ruanda parlamentjében foglal helyet a legtöbb női képviselő. A kelet-afrikai ország parlamenti képviselőinek ugyanis 56%-a hölgy.⁸ Ez az eredményt elsősorban az új alkotmány bevezetésének köszönhető, mely az alsóházban 80 helyből 24-et, míg a felsőházban 20 helyből legalább 6-ot biztosít a nőknek. (Takács 2010: 13.) A rendkívül eredmények ellenére sem állíthatjuk azonban, hogy Afrika kormányaiban megvalósult volna a nemek közötti egyenlőség. A női képviselők magas száma ugyanis – mint ahogy az már említettük – nem feltétlenül egyenesen arányos a politikába való beleszólás lehetőségével, a hölgyek szerepe tehát gyakran csak felszínes. Jelenleg a szubszaharai Afrika egészét nézve 19,4%-os a nők parlamenti szerepvállalása. Ugyanezen adat világviszonylatban egyébként 19,3%-os.⁹

Dél-afrikai Köztársaság

A világ egészét tekintve a Dél-afrikai Köztársaság igen előkelő helyen áll a női parlamenti képviselők számarányát illetően, a pretoriai törvényhozásban ugyanis 42,3%-ban foglalnak helyet a gyengébbik nem képviselői. Az ország első demokratikus választására 1994-ben, a rasszista apartheid rendszer felszámolásával került sor. A voksolás eredményeképpen 111 női képviselő jutott be a dél-afrikai parlamentbe, ez akkor az összlétszám 27%-át jelentette.¹⁰ A politikusként magas száma elsősorban a választásokon nyertes Afrikai Nemzeti Kongresszus (African National Congress – ANC) által kialakított kvótarendszer eredményének volt köszönhető. Vitathatatlan tény, hogy a női politikusok számának növekedésében kulcsfontosságú szerepet tölthettek be a már az apartheid rendszer ideje alatt is működő, a nemi diszkrimináció felszámolásáért küzdő női mozgalmak. A

⁸ Forrás: Women in National Parliaments: <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>

⁹ Forrás: Women in National Parliaments: <http://www.ipu.org/wmn-e/world.htm>

¹⁰ Forrás: Milandré van Wyk: Take a seat: Women's political representation in sub-Saharan Africa. http://www.consultancyafrica.com/index.php?option=com_content&view=article&id=419&Itemid=191

női szerepvállalásnak köszönhetően az ANC vezetősége már az 1980-as évek végén a következő kijelentést tette: „A női emancipáció nem a szocializmusnak vagy a nemzeti felszabadulásnak a terméke. A nők egyenlő felekként való kezelését alapvető jognak kell, hogy tekintsük a politikai és társadalmi életben egyaránt.”¹¹ Ez a megnyilatkozás egyébként 1990 után a kormány női egyenjogúságról folytatott diskurzusainak alapvető tételévé vált. Az 1994-ben újrafogalmazott alkotmányban már egyértelműen helyet kaptak a női egyenjogúságra vonatkozó szabályok. A Dél-afrikai Köztársaság alkotmányában szerepel a nemi diszkrimináció felszámolása. Az alaptörvény kilencedik fejezete ugyanis előírja a női egyenjogúság bizottságának létrehozását. A parlamentben helyet foglaló hölgyek igen magas arányával Dél-Afrika formálisan megteremtette ugyan a nemek közti egyenlőséget, a valóság viszont azt mutatja, hogy az országban élő nők többségét továbbra is napi rendszerességgel éri a nemi alapon történő diszkrimináció negatív hatásai. Itt megemlíthetjük például az egészségügyi ellátás hiányosságait, a munkához jutás nehézségeit vagy éppen az iskolából való kimaradás okait.

Konklúzió

Afrikának és a világnak egyaránt meg kell értenie, hogy a fenntartható fejlődés kizárólag a nők oktatásba, gazdaságba és politikai életbe való hatékonyabb integrációjával valósítható meg. Amíg viszont a szülők több lehetőséget látnak egy fiúgyermekben, mint egy lányban, szinte teljességgel kizárt, hogy a reformok sikerrel járjanak. A számtalan konferencia és a női egyenjogúság megteremtése érdekében létrehozott fórum egyértelmű célja, hogy a politika számára kijelölje a járható utat. Hogy a 21. században valójában kialakul-e egy nemi diszkriminációtól mentes afrikai társadalom, nem tudni. Az viszont biztos, hogy minden gond ellenére akad néhány olyan afrikai hölgy, akinek már sikerült kitörnie. A tudatos és kitartó nők példája remélhetőleg Afrika női társadalma számára is követendő mintát mutat.

¹¹ Forrás: Milandré van Wyk: Take a seat: Women's political representation in sub-Saharan Africa. http://www.consultancyafrica.com/index.php?option=com_content&view=article&id=419&Itemid=191

Hivatkozott irodalom

- BAGI JUDIT (2010): *Nők és a hatalom új konfigurációi*. Internet: http://kitekinto.hu/afrika/2010/03/26/nk_es_a_hatalom_uj_konfiguracioi/.
- BOKO, SYLVAIN H.–SITAWA R. KIMUNA–MINA BALIAMOUNE-LUTZ (2005): *Women in African Development*. New Jersey, Africa World Press.
- Cheti, Rajendra–Chigona, Agnes (2007): *Girls Education in South Africa: Special Consideration to Teen Mothers as Learners*. Interneten: <http://www.equip123.net/JEID/articles/5/GirlsEdinSATeenMothers.pdf>.
- FLESHMAN, MICHAEL (2010): Abolishing Fees Boosts African Schooling. *Africa Renewal. United Nations Department of Public Information* 23(4), 16–18. Internet: <http://www.un.org/en/africarenewal/vol23no4/ar-23no4-en.pdf>.
- FLESHMAN, MICHAEL (2010): Even with Peace Liberia's Women Struggle. *Africa Renewal. United Nations Department of Public Information* 24(1): 8–12. Internet: <http://www.un.org/en/africarenewal/vol24no1/ar-24no1-en.pdf>.
- HICKS, JANINE (2010): *The status of women in South Africa in 2010*. Internet: http://www.cge.org.za/index.php?option=com_docman&task=doc.
- KIMANI, MARIY (2007): Taking on violence against women in Africa. *Africa Renewal. United Nations Department of Public Information* 21(2), 4–7., 22. Internet: <http://www.un.org/en/africarenewal/vol21no2/ar21-2-web.pdf>.
- KÓRÓDI MÁRIA (szerk.) (2007): *Remény a fennmaradásra*. Budapest, Kosuth.
- NAGY ILDIKÓ (2005): A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség mértéke a világ országaiban. In Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné–Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest, TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 194–207. Internet: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a974.pdf>.

-
- NYATHI, KITSEPILE (2010): *Zimbabwe: Country Leads in Africa Literacy Race*. Internet: <http://allafrica.com/stories/201007150032.html>.
- Overall status of women in Africa* (szerző és évszám nélkül). <http://archive.unu.edu/unupress/unupbooks/uu37we/uu37we0t.htm>
- RANDELL, SHIRLEY K.–GERGEL, DIANA R. (2009): *The Education of Girls in Africa*. Internet: http://www.ifuw.org/fuwa/docs/Education_of_Girls_Africa.pdf.
- TAKÁCS IZOLDA (2010): Afrika nőpolitikusai. *Afrika Tanulmányok* 4(3), 3–22. Internet: http://www.afrikatanulmanyok.hu/application/essay/911_1.pdf.
- TARRÓSY ISTVÁN (2004): Régiók, kisebbségek és az oktatás egy kelet-afrikai példán keresztül: Tanzánia tegnap és ma. És holnap? *Kisebbségkutatás* 13(1), 102–114. Internet: <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00021/pdf/09muhely04.pdf>.
- TARRÓSY ISTVÁN (2007): Befolyásos nők klubja: Ellen Johnson-Sirleaf, Libéria államelnöke. *Afrika Tanulmányok* 1(3).
- TRIP, AILI MARI (2001): *New Trends in Women's Political Participation in Africa*. Internet: <http://democracy.stanford.edu/Seminar/AiliTripp.pdf>.
- Women in National Parliaments* (szerző és évszám nélkül). <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>
- WYK, VAN MILANDRÉ (2010): *Take a seat: Women's political representation in sub-Saharan Africa*. Internet: http://www.consultancyafrica.com/index.php?option=com_content&view=article&id=419&Itemid=191.

Vidéki társadalmak

Ragadics Tamás

Hagyományos közösségek az ormánsági kistelepüléseken

Az aprófalvas dél-baranyai Ormánság napjainkban egyike a legsúlyosabb problémákkal küzdő magyarországi területeknek, ahol a gettósodás – a települési határokon átlépve – térségi szinten is jelentkezik (Virág 2006: 60–76.). A falvak társadalmi eróziójával összefüggésben gyengülnek az embereket összekötő kapcsok, csökken a helyi erőforrásokon alapuló problémamegoldás lehetősége. Az Ormánság történeti kistája¹ a korábbi évszázadokban (egészen a 19. század második feléig) számos példával szolgált a hatékony lokális együttműködésre és a fenntartható ember-természet kölcsönhatásra, időszakos kirajzásaival az ország más területeit is tápláló, életerős településeket létrehozva (Andrásfalvy 2013: 14–15.). Ezért a tradicionális ormánsági közösségek megismerése, illetve az egyének, családok és kisebb társadalmi csoportok közötti együttműködés alapjainak feltérképezése fontos feladat a migrációs trendek által hátrányosan érintett térségben (Ragadics 2010: 176–178.), ahol a megszakadó kapcsolati hálók nem tették lehetővé a kulturális kontinuitást, s ahol hiányoznak a közösségi kohéziót megteremtő stabil helyi intézmények.

Az ormánsági falvak tradicionális életmódjával számos szak- és szépirodalmi munka foglalkozik. A forrásgazdagság háttérében elsősorban a sajátos egyke-kultúrát találjuk: a térség a 20. század elejétől a tudományos érdeklődés középpontjába került az önpusztító születésszabályozás kérdéskörének nyilvánosságra kerülésével. A két világháború közötti (és részben a mai) figyelem másik oka, hogy az Ormánság egyedi viseletével, népművészetével, szokásaival az ősi magyar kultúra egy szeletét őrzi, ezért a nemzeti oldal szívesen tűzte zászlajára a térség megmentésének ügyét (jellemzően frázisok, ígéretek szintjén). Ugyanakkor a kistérség hátrányos helyzete az elmúlt bő száz év során gyakran teremtett lehetőséget arra, hogy az Ormánsággal – mint az ország társadalmi válságjelenségeit

¹ A kistáj a néprajzban hasonló kulturális, gazdasági, társadalmi és ökológiai tulajdonságokkal jellemezhető területi egység; „akkora terület, amelyen belül létrejön a szakosodott falvak egymást kiegészítő, önálló egysége.” (Andrásfalvy 1978: 240-241)

prezentáló állatorvosi lóval – foglalkozzanak a szociális problémák iránt érzékeny értelmiségiek, kutatók, írók és politikusok.

Jelen tanulmány az ormánsági falvak társadalmi életét a közösségi együttműködés látószögéből vizsgálja a 18. század derekától az államszocializmus kialakulásáig terjedő időszakban. A térség múltjával foglalkozó irodalmi munkákon alapuló vázlatos történeti áttekintés során a következő kérdések kerülnek a középpontba: Mely tényezők jelentették a modern kor előtti időszakban az ormánsági közösségek létrejöttének és működésének bázisát? Milyen hatások érték a történelem során a helyi együttműködéseket? Hogyan változott meg a közösségi kohézió és a lokális társadalom képe a külső hatások (és az indukálódó belső átalakulás) következményeként?

A hagyományos életmódot bemutató munkák közül kiemelkednek Elek Péter, Gunda Béla, Hilscher Zoltán és társaik *Elsüllyedt falu a Dunántúlon – Kemse község élete* (1936), Kiss Géza *Ormányság* (1937) és ifj. Kodolányi János *Ormánság* (1960) című szociográfiái. A második világháború előtti viszonyok megismerését segítik elő – többek között – Zentai János néprajzkutató (1967, 1979) és Kiss Z. Géza történész (1982, 1988, 1991) írásai. A tradicionális ormánsági közösségek bemutatása elsősorban a fenti művekre támaszkodik.

1. Hagományos ormánsági közösségek az egyke-kultúrát megelőző időszakban

A 20. század első felében az ormánsági településeket vizsgálók szeme előtt már egy megtört, hagyományos életmódját feladni kényszerült, normáiban meggyengült, értékrendjét drasztikusan átalakító, a szétesés útjára lépett helyi társadalom képe bontakozott ki. A 19. század utolsó harmadától megjelenő egyke-rendszer az ember és a természet között évszázadok során kialakult összhang megbomlásának jeleként is értelmezhető (Andrásfalvy 2007: 7–9.).

A Mária Terézia (1740–1780) uralkodásához köthető, az úrbéri rendezést (1767) követő változások, melyeknek hatásai az ormánsági településeken a jobbágyfelszabadítást követően jelentkeztek erősebben, az ártéri gazdálkodás időszakának végét jelentették. Ezt a helyi lakosság által a honfoglalás kora óta alkalmazott gazdálkodási formán és életmódon a

történelem korábbi viharai is nyomot hagytak (Ős-Dráva Program 2007: 11–16.), de gyökeresen nem érintették, alapjaiban nem változtatták meg (Andrásfalvy 2007: 11–21.).

A Dráva árterében fekvő térség lakóinak életét, a megélhetéshez szükséges javak megteremtésének módját alapvetően a természeti környezet adta lehetőségek határozták meg. Mindezt jól példázza a hagyományos építkezés és az „ormákon” (magaslatokon), halászhelyek közelében létesült települések elhelyezkedése is (Szabó E. J. 1937: 15–59.). Az ármentesítési munkálatok kibontakozásáig (az 1780-as évektől) a terület nagy része alkalmatlan volt a szántóföldi gabonatermesztésre, a halban és vadban gazdag ártér azonban bőségesen ellátta a helyi népességet (Kodolányi 1960: 28–42.). A halászat, vadászat és gyűjtögetés (gomba, sulyom, tojás stb.) mellett nagy jelentősége volt az ártéri gyümölcsészetnek is (Lantos 2005: 11–71.). Az erdős, lápos terület az épületek, bútorok és használati eszközök alapanyagaként felhasználható, jó minőségű fával és náddal is szolgált. A megélhetés stabil bázisát az állattartás jelentette. A mocsaras terület kedvezett a magyar szürke szarvasmarha és a mangalica sertés tartásának.²

Az ártérben elhelyezkedő kistelepüléseken a megélhetés érdekében folytatott együttműködés mellett megjelennek azok a hagyományos kohéziós tényezők, amelyek a tradicionális közösségek mindegyikére jellemzőek: a családi, rokoni, baráti és szomszédsági kötelékek, vallás és az ünnepek integráló ereje, valamint a lokális tér közös használatából eredő kapcsolatok.³ Az integrációt megalapozó motívumok szorosan összekapcsolódnak, nem választhatók szét egymástól; alábbi differenciált bemutatásuk a premodern falvak közösségi életének pontosabb megértését szolgálja.

Család, rokoni kapcsolatok

Az ormánsági falvak népessége a 19. század második harmadáig növekvő tendenciát mutat: a felnövekvő gyermek érték, munkaerejével, tevékeny-

² A 19. század legismertebb baranyai sertéspiaca a vajszlói volt (Kodolányi 1960: 32–33.).

³ F. Tönnies klasszikus munkájában a közösséget a vér, a hely és a szellem közösségén alapuló organikus kapcsolatként jellemzi (1983: 9–113.).

ségével hasznos tagja a közösségnek (Elek–Gunda 1936: 38–39.). A kölcsönös segítségek, szolgáltatások rendszere kiterjedt a rokonok széles körére is. A vérségi, leszármazási kapcsolatok, rokonsági fokok pontos számon tartása (ötödízig), megélése az egyes lakodalmakon és temetéseken való részvétellel vált nyilvánvalóvá (Fél–Hofer 2010: 163–178). A vérrokonság mellett természetesen fontos szerepet játszottak a házasság révén létrejövő nászsági, sógorsági és a keresztelőkön szentesített komasági kapcsolatok is.

Lokalitás

Az adott faluban élő népesség közösségi kohézióját megalapozta, hogy a településeket környezetük is önálló egységként kezelte. A világi és egyházi hatalom, valamint más települések számára a falu a maga (jellemzően részleges) társadalmi, gazdasági és jogi önállóságában jelenik meg.⁴ Különösen fontossá válik ez az egység a földesurakkal szembeni birtokvitákban az úrbéri szabályozást és később, a jobbágyfelszabadítást követő területrendezések időszakában.

A települési kötődés hosszú ideig a házasodás rendjét is meghatározta. Az Ormánság történeti listája négy eltérő hagyományú, egymástól identitás szempontjából is elkülönülő, házasodási egységként funkcionáló, a természeti környezet által elhatárolt kisebb területre osztható: Bököz, Ormán (Belköz), Okorvidék, Ormánság (Zentai 1967). A falun kívüli párválasztást elsősorban a települések alacsony lakosság száma indokolta.

⁴ A középkori források tanúsága szerint a nemzeti társadalom képződményeinek tekinthető 11–13. századi faluszerű kistelepüléseket a rokoni kapcsolatok és a gazdasági szervezethez mellé szociológiai értelemben is közösségnek tekinthetjük (Szabó I. 1966: 8–10.). Ezt támogatták a falu jogi egységére alapozó korabeli rendelkezések is. Például: az utasnak a faluban elvesztett lováért az egész faluközösség tartozott felelősséggel, a tolvajt a falunak kellett kiadnia a király küldöttének stb. (Závodszy 1904: 167–191.) A faluközösséget jogi személyiségként kezelő törvénykezéssel összefüggő kölcsönös kötelezettségvállalás erősítette a *villa* lakói közötti kohéziót. A kistelepülési lokális közösségek kialakulása szempontjából fontos lépcsőfokot jelent a településrendszer stabilizálódása, a helyhez kötött életmód megjelenése. A magyar településképződésben is jelentős a „falumag” funkciót betöltő *aul*-ok megjelenése, amelyek az együtt legeltető, jellemzően azonos téli szállást használó családokat foglalták magukba (Bartha A. 1963: 508–509.). Az állatok állandó felügyelete összefogást és munkamegosztást igényelt.

A lakó- és munkahely faluhatáron belüli strukturáltsága szintén kohéziót teremt: a szomszédság, a településrészi kötődés (alvég, felvég), a kertszomszédság, a halászhelyek és művelés alatt álló földek közelsége összekapcsolja az egymás mellett munkálkodó, egymásra utalt embereket.

Korcsoportok, barátok

A kisebb létszámú településeken komoly köteléket jelent az azonos korcsoportba tartozás: az együtt játszó gyermekekből egy csoportban táncoló, udvarló fiatalok, később közösen munkálkodó és ünneplő felnőttek (esetleg házastársak, keresztkomák), majd egymás társaságában beszélgető idősök lesznek (Fél–Hofer 2010: 196–217.). A mezőgazdasági feladatok jelentős részét (pl. szénagyűjtés) kisebb, jellemzően hasonló korúakból álló, ezért hasonló terhelést és munkaütemet vállaló csoportokban végezték (Kodolányi 1960: 41.). A két világháború közötti időszak kutatói még találkoztak azokkal az idős ormánsági emberekkel, akikben élt a hagyományos, kölcsönös segítségnyújtáson alapuló paraszti közösség képe.

Munka

A lokális együttműködést és a helyi társadalom kohézióját – más közösségi képződményekhez hasonlóan – elsősorban a közösen végzett tevékenységek határozták meg a magyarországi kistelepüléseken. A lokális társadalom szerveződésének legfontosabb alapját tehát a megélhetéshez szükséges javak megteremtésében való kooperáció képezte. A családon belüli és nemek közötti munkamegosztás hagyományos rendjét kiegészítette a különböző foglalkozásra specializálódott (pl. halászat, pásztorkodás) családok közötti és a házasulási egységet alkotó falucsoportok közötti, valamint az alföldi és szlavóniai térséggel magvalósuló gazdasági alapú együttműködés (Kiss G. 1937: 43–98.).

A legnagyobb szintű kooperációt a sertéstartás és hizlalás megszervezése igényelte. „A földművelésnél sokkal elébbvalónak és hasznosabbnak tartják a sertésseli kereskedést és annak tenyésztését”- írta Hölbling Miksa 1845-ben (id. Kodolányi 1960: 32.). Az állatok terelése, takarmányozásuk és védelmük megszervezése komoly összefogásra épült. Az ősztől karácsonyig tartó makkoltatáshoz az ormánsági tölgyesek mellett a

szlavóniai erdők termését is felhasználták: a Dráván kompokkal szállították át a sertéseket a Vejtinél, illetve Dráwapalkonyánál található réven. A sertéskereskedelem olyan jelentős bevételi forrássá vált a 19. századra, hogy a közös használatú földek (makkoltatásra alkalmas tölgyesek) elvesztésével a gazdák pénzzel váltották meg a makkoltatási jogot, s emellett – a vízmentesítés előrehaladásával – egyre nagyobb területet használtak kukorica termesztésére (Kodolányi 1960: 33–38.). A sertések őrzését a módosabb gazdák a 19. századtól (az értékesítési lehetőségek kiszélesedésével – főként a vasútvonalak kiépítését követően), megfizetett kanászokra bízták (lásd: Takács Gy. 1986). A közbirtokosság felügyelete alatt álló legelő rendben tartása szintén közösségi feladat, amelyben az egyes családok a legelőn tartott állatok arányában vettek részt.

Az együttműködés természetesen a szokásos mezőgazdasági tevékenységek esetében is megjelent, mindenkor, amikor a feladatok „túl nagyok, vagy túl sürgősek ahhoz, hogy azokat egy személy kezelni tudja” (Warren 1956: 9–11.).

Kodolányi János így ír erről a kooperációról: „Kölcsönös segítséggel végezték a nagyobb munkákat, különösen azokat, amelyeknek természetüknél fogva gyorsan kellett lefolyniuk. Elsősorban a rokonok, szomszédok, jóbarátok szokták egymást támogatni. Segítettek a trágyahordásban, szántásban, de különösen a gabonahordásban és cséplésben. Gabonahordáskor mindenkinek az a törekvése, hogy a munka egy nap alatt elkészüljön, az asztag ne maradjon félben. A nagy munkában a legtöbb gazda segítségre szorult, fogattal, emberi erővel támogatták egymást. Ezt természetesen vissza is kellett adni.” (1960: 40.)

Vallás, ünnepek

Az ormánsági református közösségek állapotáról szóló források jelentős része már a bomlás, az egyke-kultúra időszakában született. A második világháború előtt író szerzők csak nyomaiban találkozhattak a korábbi, erősen integrált közösségekkel: „A faluban megöregedett néhány öregember kedves bensőséges viszonya még ma is kétségbevonhatatlanná teszi azt, hogy a falu még egy nemzedékkel ezelőtt is határozott közösséget jelentett. Ha két ilyen öreg összetalálkozik, megkapóan kedves évődő be-

szélgetésükből élesen ábrázolódnak ki egy együtt dolgozó, együtt szórakozó, együtt kínlódo közösség egyritmusú életének körvonalai.” (Elek–Gunda és mások 1936: 56.) A vallási aktivitás is alacsony szintű, a templomok mérete és szépsége tanúskodik a protestantizmus korábbi kiemelt szerepéről, a vallási élet megtartó erejéről.

A természetnek kitett mezőgazdasági munka erős alapját adja az Istenbe vetett hitnek a hagyományos közösségekben. A visszaemlékezések szerint mezei munkába a templomban végzett reggeli könyörgéssel indultak az emberek (Elek–Gunda és mások 1936: 66–75.). A 19. század közepéig virágzó települések jómódú protestáns felekezetei eltartották lelkeszeiket, fenntartották templomaikat.⁵ A falu tekintélyes gazdái tagjai voltak a presbitériumnak, felelősséggel kezelték az egyházi vagyont, rendezve az alkalmazottak (harangozó, kántor-tanító) javadalmazását. Az ünnepnapok az istentisztelet, a pihenés és a közösségi élet napjai voltak. Ilyenkor az emberek kiültek házaik elé, illetve szomszédságoként összejöttek; a fiatal házások szüleiket látogatták (Hofer–Fél 2010: 312–322.). A 19. század végén, 20. század elején még élt a formális vallásosság, alacsony rituális aktivitással: „Egyfelül tehát templomot építenek, áldozatok árán is, másfelül nem látogatják.” (Elek–Gunda és mások 1936: 70.)

A 20. századra bekövetkező sajátos falusi szekularizáció következtében már a külsőségek is kiszorultak a vallási életből. A falvak lakói az elvallástalanodást az első világháború szörnyűségeivel magyarázzák, a vasárnapi gazdálkodást a munkaerő hiányával; a szektásodás és a hagyományos vallásosság gyengülésének hátterében azonban markánsan jelentkezik a tradicionális erkölccsel szemben álló egyházterjedése.

2. Az egyke-rendszer hatása az ormánsági közösségekre

Egyke-kultúra

A 20. század első felében a tudományos közvélemény figyelme több alkalommal terelődött a dél-baranyai reformátusok „önpusztító és nemzetpusztító” gyakorlatára, az egyke-kultúra terjedésére. Az egyke-rendszer szoros összefüggésben van azzal a komoly töréssel, amely az ormánsági népesség

⁵ „Torony nélkül nincs falu.” (ormánsági szólás)

életmódjában következett be a 18-19. században (Kiss Z. 1991). Amikor az úrbéri rendezést és a jobbágyfelszabadítást követően a közös használatú vizek, nádasok, erdők és legelők a földesurak kezébe, az ormánsági falvak pedig a „nagybirtokok halálgyűrűjének szorításába” kerültek, az itt élők elveszítették mindazt, ami addigi létalapjukat jelentette. Ezek a viszonyok hívták életre a tájegység lakóinak sorsát kíméletlenül meghatározó magatartásformák terjedését (Andorka 1975). A korábban biztonságot jelentő természeti-földrajzi pozíció tette lehetővé egy – az országos folyamatoktól elkülönülő – speciális értékrend által megalapozott, torz kultúra kifejlődését, mely rövid távon biztosította a túléléshez szükséges gazdasági feltételeket, néhány emberöltő alatt azonban az „öslakos” népesség drasztikus csökkenéséhez vezetett.

Buday Dezső írása foglalkozik (több cikk után) először összegző tanulmányában a – más településeken is terjedő – egyházterjedés kérdéskörével. A községek elöljáróinak jelentése alapján a kötött nagybirtokok jelenléte és a paraszti birtok egységének megtartása mellett az átgondolatlan véderőtörvényt⁶, a korai házasságkötés szokását és a lakosság körében elterjedt „fényűző” szokásokat, a nők hiúságát említi (Buday 1909: 146–148.).

A születésszabályozás következményei miatt a házasulandó fiatalok (főként a nagyobb számban életben hagyott lányok) párválasztási lehetőségei meglehetősen beszűkültek. Erre a kihívásra szolgált megoldásként a szegényebb, főként sokgyermekes alföldi családokból származó vők beáramlása. A vők mozgása és az egzogám házasságkötés már korábban is bevett gyakorlat volt az Ormánságon belül a falvak kis népességszámából adódó szükségletek (a génállomány frissítése) miatt (Lipp 1986).

A vőrendszer kiegészült az ún. fogadottgyermek-rendszerrel: a gyakran brutális terhesség-megszakítási módszerek alkalmazásának következményeként 19. század végére jelentősen megnőtt a gyermektelen családok aránya a dél-baranyai református falvakban. A jómódú gazdák a szegényebb, többgyermekes családokból „szerezték be” utódaikat.

⁶ A Monarchiában érvényes szabályozás alapján az egygyermekes családok fiai mentesülnek a katonai szolgálat alól (vö.: Koltai 1958: 5.).

A földhöz mint a megélhetés bázisához, valamint az önállósághoz való ragaszkodás⁷ megakadályozta, hogy az ormánsági népesség nagyobb arányban vegyen részt a kivándorlásban, külföldi munkavállalásban, esetleg béresként, summásként keresse meg kenyerét, jóllehet az ország más területein ezek a formák hatékony túlélési stratégiának bizonyultak.

Az egykézés hatására a 20. század elején indukálódott előnyös gazdasági változások alátámasztották a választott stratégia eredményességét, amely ugyanakkor szemben állt mind a hatalom birtokosainak törekvéseivel és ideológiájával, mind pedig a korszak gondolkodását meghatározó keresztény értékrenddel. Ezt a komoly törést csak úgy lehetett áthidalni, hogy az egykézés erkölcsi törvénné vált: akik nem követik, felelőtlenül lemondanak a következő generáció jólétének megalapozásáról. „Az egykéből életrendszer lesz.” (Elek–Gunda 1936: 41–44.) A szokásrendszer terjedése ellenére – talán az eltérő kultúrával rendelkező bevándorlók miatt – az egykézés az Ormánság területén sem vált általánosan elfogadott normává, ahogy ezt a sokgyermekesekre alkalmazott helyi szólások is mutatják.⁸ A terhesség-megszakítások ügyében sem minden esetben alakult ki családi konszenzus, különösen a többgyermekes családokból származó nők esetében. A nagyobb birtokon gazdálkodó „örökösök” béreseket, cselédeket alkalmaztak, így a helyi családok kölcsönös segítségnyújtását megalapozó hagyományos paraszti munka sem válhatott az együttműködés alapjává.

Egyke-rendszer és a helyi közösségek

A gyermekvállalás negatív következményeinek tudatosítása megingatta a helyi közösségek alapjaként szolgáló intézményt, a családot is. A házasság kitolódása, illetve – szükségtelemé válása miatti – elkerülése egyre jellemzőbb a térségben; gyakori a házasságon kívüli szexuális kapcsolat, s előfordul a válás is (Fülep 1984: 5–65.). Az 1930-as évek közepén zajló kemsei kutatás idején a faluban élő 26–32 éves férfiak bő fele még nem kötött házasságot (Elek–Gunda 1936: 51–53.).

⁷ Az egykézés az első időszakban a saját erejéből, saját gazdaságából élő, az önállósághoz és a hagyományokhoz ragaszkodó református gazdák körében terjedt el (Buday 1909: 2–3.).

⁸ Pl. „Annyi gyereke van, mint a göbének.”

A külső és belső feszültségek, a tradicionális református vallás gyakorlásának visszaszorulása, a szekták és kiségyházak megosztó előretörése is aláásták a helyi társadalmak stabilitását. Az egyke-rendszer sajátos individualizmust is létrehozott, erősödött a jólét szerepe: az egygyermekes, illetve gyermektelen családok és az egyedül élők jövedelmük egyre nagyobb hányadát fordították a nagyipar által előállított tartós fogyasztási cikkek, illetve a presztízsjelként viselt, a nagyvárosi divatot képviselő ruhadarabok vásárlására (Fülep 1984: 5–65.).

A két világháború közötti időszak gazdag közösségi életét⁹ az Ormánságban csupán néhány kisebb egyesület (gazdakör, olvasóköri, énekkar, tánciskola) képviselte. Jellemzőjük, hogy kevésbé a helyi társadalom igényeinek és öngondoskodásának produktumai, inkább egy-egy aktív, gyakran a településen kívülről érkező egyéniség szorgalmas szervezőmunkájának eredményei voltak.

A klasszikus szociológia jelentős képviselője, Ferdinand Tönnies által jellemzett, a hagyományos közösségekre vonatkozó összetartó erők (a vér, a hely és szellem közössége) már a 20. század elejére meggyengültek az ormánsági falvakban (Tönnies 1983: 9–56.). A gyermekszám csökkenésével visszaszorultak a családi ünnepek, gyengültek a rokoni kapcsolatok. A szomszédsági viszonyokat az aktivizálódó migrációs trendek (állandóság hiánya) és az egymásrautaltság gyengülése¹⁰ ássa alá, egyszerű házközelséget eredményezve (Elek–Gunda 1936: 55.). A szekularizáció speciális formája és a szektásodás miatt a vallási „szellemi” közösséget megalapozó egyházi alkalmak sem funkcionáltak rendszeres kollektív alkalmaként. Az 1930-as évek kutatói vitalitását veszített, önálló közösségi szerveződésre képtelen helyi társadalmakat írnak le az ormánsági kistelepüléseken. A térségben tevékenykedő református lelkészek eredménytelenül fogalmazzák meg az örökösödésre, mezőgazdasági reformra és az erkölcsi megújulásra vonatkozó terveiket (Kiss Géza 1917, 1928, 1934; Fülep Lajos 1929), érdemi változás nem történik.

⁹ Az egyes településtípusoknak és társadalmi csoportoknak tipikus egyesületei voltak. A falvakra leginkább a hitbuzgalmi egyesületek, gazdakörök, tűzoltóegyletek stb. voltak jellemzőek (vö. Weis 1930).

¹⁰ Az egykézés eredményeként megszerzett földet – a munkával járó terhek csökkentése céljából – több család adja bérbé, ill. részes-művelésbe (Elek–Gunda 1936: 59.).

Népszámmozgások az Ormánságban a második világháborúig tartó időszakban

Buday Dezső munkájában az ormánsági magyar népséget „veszni induló, hanyatló faj”-ként jellemzi: „már sok közöttük az idegen, bevándorolt, vagy cseléd” (Buday 1909: 3.).

A fogyatkozó ormánsági református magyar populáció mellett egyre jelentősebb a 17-18. századtól szigeteken betelepülő katolikus horvát, és a 20. század elején megjelenő, eredetileg ortodox, beás cigány népség térnyerése. A beások – amellet, hogy kézműves termékekkel látták el a falvak lakosságát – az első világháborút követően bérmunkásként járultak hozzá az egykézés miatt munkaerőhiánnyal küzdő családi gazdaságok fennmaradásához. Az etnikai viszonyokat tovább árnyalta a német származású gazdálkodók jelenléte, akik az elnéptelenedő falvak területeinek felvásárlásával jutottak birtokokhoz.

Az 1920-as években új elemként jelennek meg a térségben – politikai döntés alapján – az üresen maradt házakba betelepített alföldi nagycsaládok, sokgyermekes frontkatonák. (A hatalom birtokosai bíztak abban, hogy a beáramló magasabb termékenységű csoport pozitív mintaként szolgál majd a gyermekvállalási szokásokat illetően.) A környező uradalom, káptalani földek pusztáin élő cselédség jelentős hányadát is más területekről betelepített családok adták.

A hatalom a földkérdés megoldása, a problémák valódi orvoslása helyett azok elkendőzését választotta.¹¹ A fenti trendek ellenére minimálisnak tekinthető a különböző etnikai és felekezeti blokkok közötti átjárás a második világháborút megelőző időszakban.

¹¹ Mivel az egykézés célja a földbirtok elaprózódásának megakadályozása volt, a kérdés politikai megoldásának tervezete (Kis Géza „Egyke” című 1917-es tanulmánya alapján) a birtok átöröklési rendjének korlátozását vetette fel. Ennek értelmében csak a 3 gyermekes család örökíthette volna a birtok teljes egészét az utódokra. Egyetlen gyermek vállalása esetén a földterület fele, két gyermeknél a harmada szállt volna az államra. Az ormánsági nemzetpusztulástól rettegő Fülep Lajos zengővárkonyi lelkész az amerikai és kanadai kivándorlás helyett a dél-dunántúli betelepülésre buzdítja honfitársait (1984).

3. Összegzés: ormánsági közösségek a szocialista időszakban

A 19. század második és a 20. század első felében lezajlott, főként a birtokok megőrzésének érdekében kialakult egyke-kultúrához kapcsolódó változások következtében megroppantak és jelentősen meggyengültek az ormánsági falvak helyi társadalmi. A lokális közösségek integrációjának a második világháborút követő időszak sem kedvezett. Az államszocializmus éveit alatti felerősödtek a térségben a peremhelyzetben lévő, hagyományosan mezőgazdasági foglalkozási struktúrájú kistelepülések válságjelenségei. A kormányzat centralista politikája, a terület elszigeteltsége, határ-mentisége, a magángazdaságok ellehetetlenítése, a szocialista kollektivizáció és iparosítás, a térségben élő cigánysággal kapcsolatos intézkedések tovább rontották az Ormánság esélyeit, fokozták az ország más térségeivel szembeni lemaradását (Kovács T. 2005: 29–52.). A fenti változások hozzájárultak ahhoz, hogy az Ormánság funkció nélküli peremzónává, a szociális problémák és a leszakadó társadalmi csoportok gyűjtőhelyévé váljon. A terület problémáinak kezelése egyrészt komoly külső segítségnyújtással, másrészt a lokális adottságok és sajátosságok figyelembevételével, és a helyi erőforrások aktív bevonásával valósulhat meg. A fejlesztő tevékenység kiemelt területe a helyi társadalmak eróziójának megállítása, aktivitásuk ösztönzése és erősítése. Ebben a munkában fontos szerepet játszanak a térségre jellemző hagyományos közösségek megismerésével kapcsolatos további kutatások is.

Hivatkozott irodalom

- ANDORKA RUDOLF (1975): Az ormánsági születéskorlátozások története. *Valóság* 18 (6), 45–61.
- ANDRÁSFALVY BERTALAN (1978): A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia* 89. 231-243.
- ANDRÁSFALVY BERTALAN (2007): *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása*. Szekszárd, Ekvilibrium.
- ANDRÁSFALVY BERTALAN (2013): Magyarország földjének és népének jelene, múltja és jövője. *Hitel* XXVI/2. 4–24.
- BARTHA ANTAL (1963): A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. *Századok* XCVIII/3. 503–527.
- BUDAY DEZSŐ (1909): Az egyke Baranyavármegyében. Budapest
- ELEK PÉTER–GUNDA BÉLA ÉS MÁSONK (1936): *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*. Budapest, Sylvester Rt.
- FÉL EDIT–HOFER TAMÁS (2010): „Mi korrekt parasztok” *Hagyományos élet Átányon*. Budapest, Korall.
- FÜLEP LAJOS (1984): *A magyarság pusztulása*. Gondolkodó Magyarok Sorozat. Budapest, Magvető.
- KISS GÉZA (1937): *Ormányság*. Budapest, Sylvester Rt.
- KISS Z. GÉZA (1982): *Az ormánsági társadalom fejlődése Mária Terézia úrbérrendezésétől a szabadságharc végéig (1767–1849)*. Kandidátusi értekezés tézisei.
- KISS Z. GÉZA (1988): *Az Ormánsági települések változásai a 18–19. században*. Baranyai levéltári füzetek 102.
- KISS Z. GÉZA (1991): *Ormánsági változások. Fejezetek a 18–19. századi társadalomtörténetből*. Budapest, Akadémiai.
- KODOLÁNYI JÁNOS IFJ. (1960): *Ormánság*. Budapest, Gondolat.
- KOLTA JÁNOS (1958): *Az Ormánság népesedése*. Pécs, MTA DTI.
- KOVÁCS TERÉZ (2005): A sellyei (siklósi-) KSH-térség rövid leírása. In Baranyi Béla (szerk.): *Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben*. Budapest, Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 29–52.
- LANTOS TAMÁS (2005): *Dráva menti gyümölcsészet: Tanulmányok a tájhoz alkalmazkodó gyümölcsészetéről*. Drávafok, Ormánság Alapítvány.
- LIPP TAMÁS (1986) szerk.: *Kemse: Részletek az elsüllyedt falu a Dunántúlon c. műből*. Budapest Népművelési Minisztérium.

- RAGADICS TAMÁS (2010): Ormánsági értékek – a kistelepülési társadalmak konfliktusainak tükrében. *Acta Sociologica. Pécsi Szociológiai Szemle* III/1. 174–183.
- SZABÓ ELEMÉR JÓZSEF (1937): Ormánsági települések. *Geographia Pannonica* XXVII.
- SZABÓ ISTVÁN (1966): *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest, Akadémiai
- TAKÁCS GYULA (1986): *Somogyi pásztorvilág*. Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- TÖNNIES, FERDINAND (1983): *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat.
- VIRÁG TÜNDE (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle* XVI/1. 60–76.
- WARREN, ROLAND L. (1956): Toward a Reformulation of Community Theory. *Human Organization* 15/2. 9–11.
- WEIS ISTVÁN (1930): *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság. Budapest
- ZÁVODSZKY LEVENTE (1904): *A Szt. István, László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest.
- ZENTAI JÁNOS (1967): Adatok az Ormánság néprajzi határának megállapításához. *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 1996. Pécs, 77–80.
- ZENTAI JÁNOS (1979): *Baranya megye néprajzi csoportjai*. Pécs, Dunántúli dolgozatok I.

Árki Diána

Kémes demográfiai profilja

Északon a Villányi-hegység nyugati nyúlványai, keleten Harkány, Siklós és Villány, nyugatról pedig Vajszló és Sellye határozzák meg az életemet.

(Ahol élek)

Baranya déli részén, az Ormánság keleti oldalán elhelyezkedő Kémes települése már a bronzkor késői szakaszában lakott volt, a korai benépesülés ellenére azonban a falu történetéről keveset tudunk. A község első írásos említésére a 11. században került sor Kemus néven, majd 1177-ben Kemes¹¹ alakban jegyezték fel az oklevelek a Rád (Dráva) birtok részeként. Az I. László-kori határjárásban körülhatárolt uradalom további 4 mai községet – Tésenfát, Csehit, Szerdahelyet és Kovácshidát – ölelt fel a jelenlegi falvak területét pontosan követve.

Kémes a tatárjárást megelőzően kerülhetett a Kán nemzetséghez tartozó Siklósiak kezére, a 14. században pedig már önálló plébániaként szerepelt. A török uralom óta folyamatosan lakott település belterületén a hagyomány szerint egykor vár állt, melyet alagút kötött össze a siklósi erőddelel (Baranya megye... 2010: 580.).

A falu infrastruktúrája

Kémes közművesítése részben megoldott: a szennyvízcsatorna hiánya általános probléma a községben, a lakosok vezetékes ivóvízellátása és a kommunális hulladék-gyűjtése azonban mindenhol biztosított; míg a vezetékes gáz 2005-től vált elérhetővé a településen.

A szilárd burkolattal ellátott utak megkönnyítik a település autóbusszal vagy személygépkocsival történő megközelítését, a vasút 2007-es megszüntetése azonban hozzájárult a falusi népesség elszigetelődéséhez.

¹¹ A falu neve valószínűleg a közeli mocsárral hozható összefüggésbe. Az ingoványban sok gém telepedett le, ezért is hívták Gémösnek, majd később Kémösnek (Baranya megye... 2010: 580.).

A községben működő óvoda, illetve általános iskola erősíti Kémes pozícióját, mely a térségben oktatási központ szerepét tölti be; továbbá a helyben megoldott állatorvosi, orvosi és védőnői ellátás is bővíti a körzetének nyújtott kulcsfontosságú szolgáltatások körét (A Dráva-projekt települései – Kémes).

Népességszám

Az ormánsági falu lakosság száma a rendszerváltás kori adatokhoz viszonyítva csökkenést mutat: az 1990. évi 533 főről az ezredfordulóra már alig félezer főre esett vissza a népesség (1. táblázat). A kétezres évek elején valamelyest gyarapodásnak indult a község, 2005-ben Kémes populációja az 1990-es évekbeli lakosság számot is túlhaladta. E pozitív tendencia azonban nem bizonyult tartósnak – napjainkban az 500 főt sem közelíti meg a település lélekszáma.

1. táblázat. Kémes lakónépességének alakulása, 1990–2012

Év	Népesség (fő)
1990	533
1995	507
2000	493
2005	547
2012	471

Forrás: KSH A Magyar Köztársaság Helységnévtára 2012, A 2001. évi népszámlálás Népszaporodás 1970–2001 vonatkozó adatai

Természetes népmozgalom

A falu születési és halálozási rátáit figyelembe véve megállapítható, hogy az 1990-es évekhez képest a 2000-es években csökkent az élve születések száma, míg a halálozás paramétere változatlan maradt (2. táblázat). 1990-től 2010-ig évtizedenként egyaránt 68-68 fővel fogyott Kémes népessége.

2. táblázat. A természetes népmozgalom alakulása Kémesen, 1990–2010

Év	Élve születés, fő	Halálozás, fő	Természetes népmozgalom, fő	Természetes népmozgalom a falu lakónépességének %-ban*
1999–2001	58	68	-10	-1,88
2002–2010	51	68	-17	-3,18

* Az időszak eleji népességhez viszonyítva.

Forrás: KSH Területi Statisztikai adatbázisa, A 2001. évi népszámlálás Népszaporodás 1970–2001 vonatkozó adatai

Az elmúlt 10 év során a születésszámban tapasztalható visszaesés és a halálozás mutatójának állandó jellege azonban tovább gyorsította a faluban tapasztalható népességsökkenés iramát: az 1990-es évekbeli 1,88%-ról 2002 és 2010 között 3,18%-ra nőtt a községben megfigyelhető természetes fogyás aránya.

Vándorlás

A Kémest érintő vándorlás paramétereiben jelentős fordulat következett be az ezredforduló óta. Az 1990. évi népességhez viszonyítva a 20. század utolsó évtizedében 4,32%-kal emelkedett a település lakóinak száma a pozitív vándorlási mérleg következtében (3. táblázat). 2002-től kezdve viszont átalakult a migráció iránya: az utóbbi néhány évben majd 7%-kal esett vissza a község lakossága a Kémesről történő elköltözés felélénkülésének eredményeként.

3. táblázat. A vándorlás alakulása Kémesen, 1990–2010

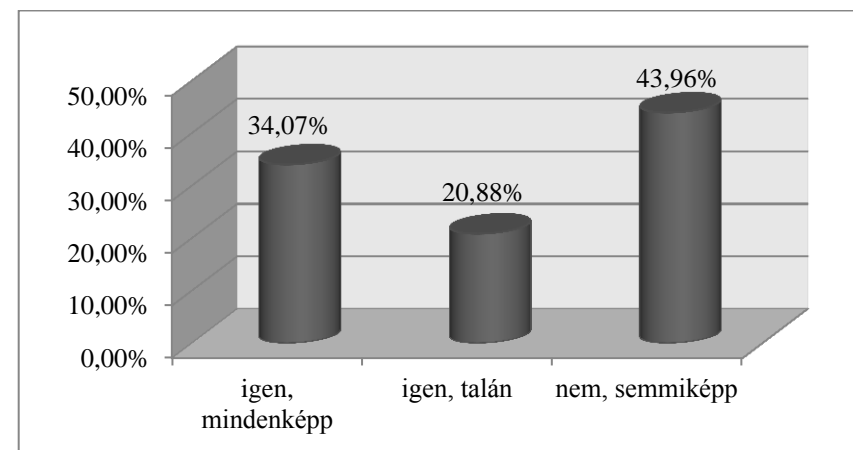
Év	Vándorlás, fő	Vándorlás a falu lakónépességének %-ban*
1990–2001	23	4,32%
2002–2010	-37	-6,92%

* Az időszak eleji népességhez viszonyítva.

Forrás: KSH Területi Statisztikai adatbázisa, A 2001. évi népszámlálás Népszaporodás 1970–2001 vonatkozó adatai

A faluból való elvándorlás felerősödése ellenére a Pécsi Tudományegyetem Szociológia Tanszékének 2012. évi falukutató tábora során készített adatbázis elemzése rávilágított arra, hogy a megkérdezettek nagy hányada (43,96%-a) egyáltalán nem kíván elköltözni a településről (1. ábra). Az elvándorlási szándék mértékét is figyelembe véve azonban látható, hogy a válaszadók több mint fele (kb. 55%-a) releváns elhatározásként számol a migrációval.

1. ábra. A kémesi lakosok elköltözési szándéka 2012-ben, %

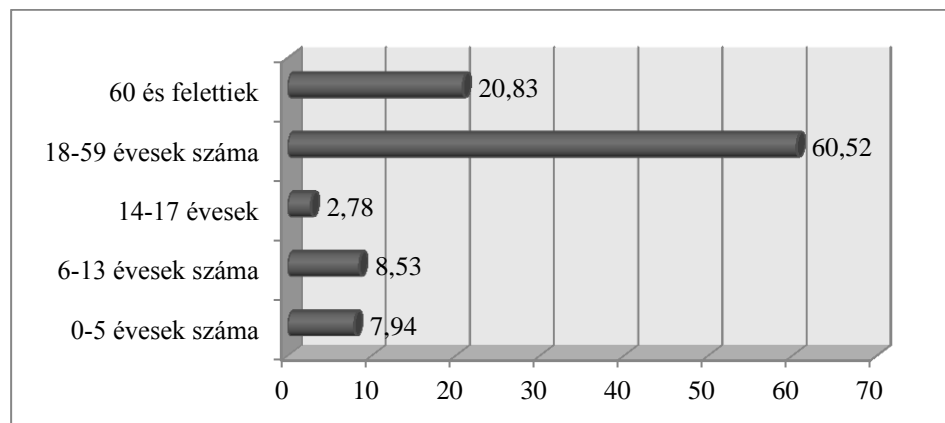

Forrás: saját számítás, Pécsi Tudományegyetem Szociológia Tanszékének kémesi adatbázisa

A népesség korösszetétele

Kémes 2010. évi állandó lakosságából számolt korösszetételből kitűnik a falura jellemző elöregedő tendencia. A község népességének kb. kétharmadát teszik ki a felnőtt, 18–59 év közötti lakosok; a nagykorúságot még be nem töltő fiatalok összarányát (19,25%) tekintve azonban látható, hogy ha ugyan kis mértékben is, de elmarad az idős lakosság hányadától (2. ábra).

2. ábra. Kémes lakosságának korösszetétele 2010-ben, %

Forrás: saját számítás, KSH Területi Statisztikai adatbázisa

Családi állapot

A 2001. évi népszámlálás idején a település 15 évesnél idősebb lakóinak többsége – 57,62%-a – házasságban élt (3. ábra). Kémes népességének kb. negyede nyilatkozott úgy az adatfelvétel folyamán, hogy családi állapota szerint nőtlen vagy hajadon, míg 12,32%-a az özvegyi státuszt jelölte meg – utóbbi szituáció esetében kimagasló a „gyengébbik” nem hányada: az özvegyek 88%-a nő és csupán 12%-a férfi, mely nagy eltérést bizonyára a két nem születéskor várható élettartamában felfedezhető különbség is okozta.

2001-ben az elváltak aránya mindössze 3,55%-ot tett ki a faluban, 2002 és 2010 között azonban számottevően, 64,71%-kal nőtt a házasságukat felbontók paramétere (4. táblázat). A 21. század első évtizedében ugyan valamelyest emelkedett a házasságkötések száma is, ez a változás azonban elhanyagolható a válási hajlandóság fokozódásához képest.

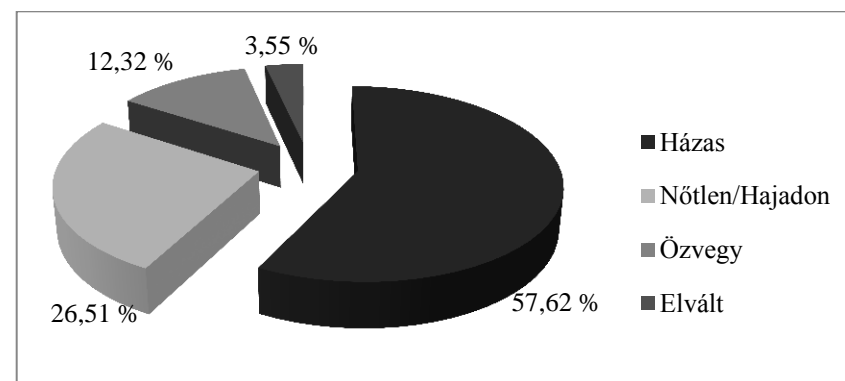
Összegzés

Kémes demográfiai sajátosságainak, népesedési viszonyainak vizsgálata rávilágított arra, hogy a település társadalmát a rendszerváltástól napjain-

kig nagymértékben meghatározza a lakosságszám permanens csökkenése. E kedvezőtlen folyamathoz a természetes fogyás mellett a településről történő elköltözés felgyorsulása is számottevően hozzájárul (a falukutató tábor során megkérdezett lakosok több mint fele is jelezte elköltözési szándékát).

A gyermekvállalási kedv visszaesése és az elvándorlás megindulása egy egyre inkább előregedő társadalom képét rajzolják ki, melynek tagjai körében a – magyarországi tendenciákhoz hasonlóan – az utóbbi évtizedben jelentős mértékben emelkedett a válások száma, habár a lakosok többsége továbbra is a házasságot preferálja.

3. ábra. Családi állapot Kémes 15 éves és idősebb népessége körében, 2001

Forrás: saját számítás, A 2001. évi népszámlálás adatai a 15 éves és idősebb népesség családi állapota szerint

4. táblázat. A házasságkötések és válások alakulása, 2002–2010

	Házasságkötés	Válás
2002-2010	20	11
A 2001. évi népszámlálás adataihoz viszonyítva	+7,38%	+64,71%

Forrás: saját számítás, KSH Területi statisztikai adatbázisa, A 2001. évi népszámlálás adatai a 15 éves és idősebb népesség családi állapota szerint

Hivatkozott irodalom

BÁLINT LAJOS (2011): A születéskor várható élettartam nemek szerinti térbeli különbségei. *Területi Statisztika*, 14 (4), 386–404.

A Dráva-projekt települései – Kémes. Internet: <http://www.dravamedence.hu/index.php?p=4&c=1&t=14>, letöltve: 2012. 10. 09.

Ahol élek (szerző és évszám nélkül). Interneten, www.kemes.hu, letöltve: 2012. 10. 09.

A Magyar Köztársaság Helységnévtára 2012. Internet: <http://www.ksh.hu/apps!/cp.hnt2.telep?nn=10542>, letöltve: 2012. 10. 10.

A 2001. évi népszámlálás adatai a 15 éves és idősebb népesség a családi állapot szerint. Internet: http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/02/data/tabhun/4/load01_6_0.html, letöltve: 2012. 10. 10.

A 2001. évi népszámlálás Népszaporodás 1970–2001 vonatkozó adatai. Interneten: http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/02/data/tabhun/4/load01_2_0.html, letöltve: 2012. 10. 10.

Baranya megye enciklopédiája és adattára (2010). Veresegyház – Komló: Településkutató Műhely, 580.

Kémes. Interneten: <http://sikloskisterseg.hu/htmls/kemes.html>, letöltve: 2012. 10. 09.

KSH Területi Statisztikai adatbázisa. Internet: <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haDetails.jsp?query=kshquery&lang=hu>, letöltve: 2012. 10. 10.

Inhof Kornél

A kémesi projektosztály szerkezete

Bevezetés

A 2000-es évektől kezdve a normatív alapú támogatást egyre inkább felváltja a projekt alapú forráselosztás. Ez számos változást jelentett és jelent ma is a vidék életére és hatalmi elitjeire nézve (Kovách 2007: 214–222.). A 2012 júniusában megtartott falukutató tábor során csoportunk többek között azt próbálta meg kutatni, hogy ezek a változások konkrétan mit jelentenek Kémesen, a projekttesedés milyen következményekkel járt a hatalmi elit szempontjából, és milyen képet mutat a helyi projektosztály. A kémesi projektosztály szerkezetének vizsgálatához két fókuszcsoporthoz interjút készítettünk a falukutató tábor során. Az elsőt, amelynek az iskola adott otthont, részt vett az iskola igazgatója, a település előző polgármestere és annak fia, aki nem mellesleg a Fenntartható Ormánság Nonprofit Kft. vezetője és a teleház egyik alkalmazottja. A második csoportos interjúra az önkormányzat épületében került sor, ezen részt vett a jelenlegi polgármester, a képviselő testület két tagja és az Ős-Dráva Program vezetője. Írásomban megkísérlem bemutatni, hogy a projekttesítés és az ennek következtében kialakuló projektosztály milyen képet mutat az ormánsági faluban, milyen a szerkezete a településen, és hogyan alakulnak a viszonyok a csoporton belül és a csoportok között. A két interjúra azért volt szükség, mert az előző polgármester és csoportja nem ápol jó viszonyt a jelenlegi polgármesterrel, így velük nem lehetett közös interjút készíteni, valamint egy fókuszcsoporthoz interjú alapján nem lehetne elemzést végezni, hiszen kevés adat állt volna a rendelkezésünkre a következtetések levonásához. Ugyanakkor ez a fajta megosztottság érdekes kérdéseket vet föl a helyi projektosztály szerkezetét illetően.

A projektosztály és tagjai

Először is vizsgáljuk meg, hogy miért alakult ki Kémesen a projektosztály, és hogy az interjúk alanyai valóban beletartoznak-e a vizsgálni kívánt

osztályba. Kovách Imre átfogó tanulmányában olvashatjuk, hogy hazánkban is, mint az Európai Unióban, a források elosztása legnagyobb arányban projektek, nem pedig normatívák alapján történik, és ez az arány folyamatosan növekszik. Ennek következtében a helyi hatalmi elitek átrendeződése figyelhető meg, új kapcsolatok alakulnak ki a hatalomban, illetve újfajta kompetenciák, tudástőke megszerzése válik szükségessé. A helyi hatalmi pozícióban betöltői és a központi hatalom között szükségessé vált egy közvetítő közeg, amely segítheti a projekt alapú források megszerzését. A helyi elittel összefonódásban növekszik a versenyképesség az erőforrások megszerzésére irányuló harcban. A hatalmi elit és a közvetítők összefonódását nevezhetjük projektosztálynak (Kovách 2010: 174–188.).

A marxi osztályelmélet újraértelmezésével a következőképp tekinthetünk a projektosztályra: „A projekt osztály *új értéket* termel a társadalom számára a projektek irányításával és szervezésével, míg a közvetítés *különleges áru, amely a tőke funkcióival* rendelkezik” (Kovács 2007: 219 – kiemelések az eredetiben). Míg a weberi osztályelméletet használva:

[...] a projekt osztály az emberek olyan csoportjaként értelmezhető, akiknek van közös lehetőségük arra, hogy a projektek hálózatát uraló közvetítői funkciójuk következtében tekintélyes és vezető pozíciókat érjenek el. A közös esélynek van gazdasági dimenziója, ami nem meghatározott javak birtoklása, hanem a projekt osztály esetében a jövedelemhez jutás megegyezőssége és az azonos társadalmi tőketulajdon (Kovách 2007: 219.).

Ezt a két definíciót azért tartottam fontosnak felidézni, mert némileg eltérő leírást adnak a projektosztályról, a marxi definíció valamivel szűkebb keretek közt értelmezi, mint a weberi. Ez pedig az interjúk alapján fontos, mert azokból kiderül, hogy ha a szigorúbb kritériumokat vesszük alapul, akkor nem tekinthetjük az interjúalanyok mindegyikét a projektosztály tagjának, míg ha weberi definíciót használjuk, akkor igen. A közvetítés a projektosztály gyakorlatilag leglényegesebb funkciója, az első meghatározásban az ehhez kapcsolódó tudások és kompetenciák jelentik azt a tőkét, amely feltétele annak, hogy valaki a projektosztály részese legyen, míg a második definícióban ez a közvetítéshez kapcsolódó társadalmi tőke. A két interjú alapján kiderült, hogy az „önkormányzatos csoportban” nem mindenki rendelkezik a közvetítéshez szükséges kompetenciákkal:

[...] tehát mindenképpen külső segítséget is igénybe kell venni ehhez, akik flottul tudják minden egyes csínját-bínját ugye a pályázatoknak, hogy mivel biztosra akar menni az ember egy pályázatnál, tehát nem engedheti meg magának, hogy egy kis hozzá nem értés miatt elcsúszunk, mert az is pénzbe kerül. [...] vannak kisebb pályázatok, amiket meg tudunk oldani magunk, de a nagyobb volumenűeknél, ott már azért kell. Arra nincs is egy polgármesternek, se egy önkormányzatnak vagy egy jegyzőségnek arra se ideje, se felkészítése, [...] Szakmailag, hogy ez kivitelezhető legyen. Tehát ez már tényleg meghaladja [...] Nem is gondolnám, hogy ez lenne a feladata. (Gabriella)

Az idézetek a jelenlegi polgármestertől származnak, és világosan látható, hogy a csoport tagjai nem rendelkeznek teljes mértékben azzal a tudástőkével, amely szükséges lenne a közvetítői szerep önálló ellátáshoz, ugyanakkor a külső segítség igénybevétele, tehát a társadalmi tőke biztosítja a projektosztályhoz tartozást.

Itt egy kisebb kitérőt kell tennünk, hogy megvizsgáljuk a társadalmi tőke ama típusát, amely szorosan kapcsolódik a projektosztályhoz. A három társadalmi tőketípus közül – megkötő, összekötő, összekapcsoló – egyértelmű, hogy a közvetítői szerep nagy volumenű összekapcsoló társadalmi tőke meglétét követeli meg a projektosztály tagjaitól. Hiszen a megkötő társadalmi tőke szoros, erősen szabályozott kapcsolatot jelent egy kis csoporton belül, amely így zárttá, bizalmatlanná válik a külvilág felé. Az összekötő társadalmi tőke lazább kapcsolatokat jelent, melyek a csoportok közti távolságok áthidalására szolgálnak. Az összekapcsoló társadalmi tőke pedig a társadalom és a kormányzat, valamint más intézmények közti összeköttetést jelenti. Világos, hogy utóbbi megléte elengedhetetlen feltétele a projektosztályhoz tartozásnak. Ez a tőketípus jelenti az összeköttetést mind a különböző források biztosítóival, mind a helyi lakossággal (Füzér 2006: 6.). Egyértelmű, hogy minél nagyobb az effajta tőke, annál több forráshoz képes jutni a közvetítő, és annál több helyi lakost, civil szervezetet képes bevonni a projekttel kapcsolatos munkába, ami a forráselosztóknak egyébként is célja. Azáltal, hogy a csoport tagjai külső segítséget is igénybe vesznek, növelik társadalmi tőkájukat és így a forrásokhoz jutás lehetőségét.

Ha megvizsgáljuk a másik csoportot, az „iskolás csoportot”, akkor az előzővel ellentétben feltűnik, hogy itt nem jellemző a külső segítség igénybe vétele, sőt elutasítják azt:

[...] úgy gondoltam ennél [a pályázati cégnél] még én is jobban megcsinálom, a végén be is igazolódott. (Zoltán)

[...] mi csak azokra a pályázatokra vagyunk csak büszkék, amelyeket mi izzadtunk végig, az első betűtől az utolsó pontig. (...) Tehát abszolút nem nyerő az én álláspontom szerint az, hogy egy külső cég valamilyen szinten beáll és menedzseli a mi pályázatunkat, mert szerintem ezt egy kívülálló ember nem tudja ellátni. (József)¹

Az iskolaigazgatónak (József) és a volt polgármester fiának (Zoltán) megjegyzéséből az látható, hogy külső segítséget nem akarnak használni. Ez jelenthetne egyfajta hátrányt közvetítői szerepük végzésekor, azonban az is kiderült, hogy az „iskolás csoportban” tapasztalatuk révén már megszerezték azokat a szükséges tőketípusokat, amelyek a projektosztály tagjává teszik őket. Egyrészt azokkal a specifikus menedzseri tudásokkal is rendelkeznek, amelyek szükségesek szerepük ellátásához – ezen tudásfajták felerősödéséről Kovách Imre azt írja, hogy jellemző a projektosztályban, sőt ezen osztály e tudások monopolizálásával képesek szerepüket fenntartani (Kovách 2010: 174–188.). Másrészt az interjúból kiderül, hogy az idők során igen jelentős összekötő társadalmi tőkére tettek szert, tehát számos szervezettel, forrással kapcsolták össze a helyieket. Itt megemlíthető még a társadalmi tőke egy másik típusa is:

[...] a polgármesterekkel kellett 12 támogató nyilatkozat, ugye azt én egy délelőtti simán így megszereztem, de próbálta volna ezt meg más. (Ibolya)

A volt polgármester elmondta, hogy hivatali ideje alatt a térség többi településével jó kapcsolatot ápolt, ami pozitív hasznot hozó társadalmi tőkeként jelent meg munkája során. Ezt Füzér Katalin a települések között létrejövő összekötő társadalmi tőkeként írja le, amely segíti a gyorsabb kommunikációt és információáramlást (Füzér 2006: 100.). Ez szintén hozzájárult ahhoz, hogy a volt polgármester önállóan is képes legyen jól működni a projektosztályban, és biztosított számára egy olyan tőketöbbletet, amellyel mások nem rendelkeznek.

¹ Az élőbeszéd gyakran töredezett, az ilyen mondatok nyelvtanilag nem kerültek javításra, a szövegek így hangzottak el az interjú során.

Mindezek tárgyalása azért volt fontos, hogy lássuk, kik tartoznak jelenleg a település projektosztályába, hiszen csak így lehet majd rálátásunk a továbbiakban az osztály szerkezetére. Valamint feltétlenül szükséges volt megállapítanunk, hogy ki milyen módon kapcsolódik a helyi projektosztályba, és mi a viszony annak többi tagjához.

A csoportok

Már az interjúk elkülönítéséből is kiderül, hogy Kémesen a projektosztály két részre szakadt, nem összetartó és nem egységet alkotó osztály, hanem hatalmi harcok folynak frakciói között. Azonban felmerül a kérdés, hogy mi lehet ennek az oka. A következőkben erre keresem a válaszokat.

A legitimizációs képesség azért hangsúlyozottan fontos osztályismérv a projektosztály esetében, mert a fejlesztési források fölött rendelkezők és a forrásfelhasználók folyamatos meggyőzése a projektek közvetítőinek és szervezőinek a nélkülözhetetlenségéről állandó, felismert szükségesség (Kovács 2007: 218.).

Úgy gondolom, ez a definíció segít a Kémesen fennálló helyzet megértésében. Mint látható, a projektosztálynak, illetve frakcióinak folyamatosan meg kell győzniük a forrásfelhasználóit csoportjuk szükségességéről, mely ezáltal képes megőrizni helyét, pozícióját. Valószínűsíthető, hogy Kémesen a volt polgármester ezt a legitimációt nem tudta folyamatosan fenntartani. Ezt persze nem szerencsés úgy értelmezni, hogy mint polgármester és mint a projektosztály tagja nem működött volna megfelelően, hanem az önmaga szükségességét bemutató feladatokat nem akarta vagy nem tudta elvégezni. A forrásfelhasználók számára nem volt egyértelmű, hogy az a tudástőke, amellyel rendelkezik, és amely a projektosztály feltétele és az általa birtokolt pozíció megerősítője, komoly tapasztalat eredménye és monopolhelyzetet biztosít a polgármester számára. Ezért merülhetett fel, hogy más is képes elvégezni azokat a feladatokat, amelyeket a polgármester a projektek lebonyolításában elvégzett. Így érthetővé válik, miképp nyerhetett a jelenlegi polgármester a hatalomért folyó versenyben, annak ellenére, hogy nem rendelkezik azokkal a kompetenciákkal, amelyek szükségesek a projektek önálló menedzseléséhez. Noha a jelenlegi polgármesternek még nincs meg a kellő tudása ezen a téren, rendelkezik

olyan kapcsolatokkal, amelyek segítik őt feladatai ellátásában, és amelyek a projektosztályhoz kapcsolják. Mindezek következtében a hatalmi pozícióért versengő két személy miatt törés keletkezett a projektosztály egységességében, amely megosztottság, mint az interjúkból kiderült, 2010-ig fennállt. Elmondható továbbá, hogy az előző polgármester nem esett ki a projektosztályból: mint a Teleház vezetője és mint az Együtt a Kémes Körzet Gyermekéiért Alapítvány kuratóriumi elnöke, továbbra is a része.

Kémesen ez a fajta megosztottság a település intézményeinek „elosztásában” is megfigyelhető. Ezt az intézményi széttagoltságot az interjúk helyszínei is szimbolizálják. Míg az „iskolás csoport” az iskolát és a hozzá kapcsolódó Teleházat irányítja, valamint a *Malom* a működésének központja, addig az „önkormányzatos csoport” az önkormányzatot vezeti, valamint a faluházat használja az Ős-Dráva Program művelési központjaként. Különbség mutatkozik abban is, hogy milyen irányultságúak a csoportprojektek. Az interjúk alapján elmondható, hogy az „iskolás csoport” tagjai inkább a fiatalok felé orientálódnak, hiszen az iskola, a Teleház, a játszótér fejlesztése is hozzájuk kötődik, valamint a Fenntartható Ormánság Nonprofit Kft., melynek fő profilja a mobilitás, ifjúságsegítés, illetve új céljaik között van a fenntarthatóság és a zöld programok szervezése. Az „önkormányzatos csoport” figyelme ezzel szemben a településfejlesztés és a foglalkoztatottság növelése felé fordul. Meg kell jegyezni azonban, hogy a hosszabb lefolyású projektek esetében nehezebben választható el, hogy melyik önkormányzati ciklushoz és kinek a személyéhez köthetőek az eredmények. Ez szintén okoz feszültséget a csoportok között.

Mindezek ellenére nincs teljes szakadás a két csoport között. Az interjúkból kiderül, hogy érdekeik összekapcsolják őket, és a működésük során kénytelenek újra találkozni és összekapcsolódni. Az igazgató elmondásából kiderül, hogy az iskola kizárólag fenntartóival együtt, azokon keresztül pályázhat:

[...] elsődleges partnereink a fenntartók ugye, mert legtöbb pályázatot csak a fenntartó adhatja be, és mi vagyunk a kedvezményezettek, illetve hát a projektnek a megvalósítói, tehát mi mindig egy korrekt kapcsolatot próbáltunk a fenntartókkal ebbe kialakítani [...] (József)

Így a további pályázatok esetén az iskolának mindenképp kapcsolódnia kell az önkormányzathoz. Ezenkívül fontos kapcsolódási pont az Ős-Dráva Program, amelynek szervezésében, vezetésében a volt polgármester is részt vesz, a jelenlegi vezető mellett több másik emberrel:

[...] és alakult itt egy ilyen alulról építkező munkacsoport, 20-an veszünk részt ebben a munkában, különböző végzettségű, de az Ormánságért tenni akaró emberek. (Ibolya)

Mindez azt mutatja, hogy a feszült viszony ellenére a projektosztály tagjai egymásra, és a projektekre vannak utalva. Ez még hangsúlyosabbá válik, ha figyelembe vesszük azokat a véleményeket, amelyek szerint Kémesen nagy problémát jelent a projektesítés szempontjából a humán erőforrás, a képzett, menedzseri tudással rendelkezők hiánya. Ez gátja a projektesítés további elterjedésének, a nagyobb pályázatok megcélzásának és elnyerésének (igaz, ennek komoly bürokratikus és anyagi akadályai is vannak):

[...] gyakorlatilag nem áll rendelkezésre az a szakembergárda, aki egy pályázatnak a lebonyolításában, komplexitásából adódóan le tudná bonyolítani. Én úgy gondolom. Kémesen is, ha lenne még egy pályázati csoport, 3 fővel vagy 4 fővel, napi 10 órában el tudnák látni, legalább olyan jó szinten, mint egy kvázi felkészült menedzsmen cég. (Balázs)

Mindkét csoport ezen a véleményen volt, tehát kijelenthető, hogy a meglévő kapacitások, amelyekkel számos projektet levezettek, és a hatalmi harc ellenére a létszámot tekintve hiány mutatkozik a projektosztályban.

A helyi humán erőforrások tekintetében változásokat hozhat az Ős-Dráva Program. Ez nem csak Kémesen, de az egész Ormánságban pozitívan befolyásolhatja a projektosztály, illetve az elhivatott, a helyiekért, a térségért tenni akarók helyzetét. Mindkét csoport rendkívül pozitívan nyilatkozott a programról, kiemelve a partnerségi elveket és a gazdasági, társadalmi fejlődés lehetőségét.

Ennek a megvalósulása egy nagyon szép jövőképet adna ennek a térségnek. (Gabriella)

[...] tehát nincs rivalizálási szándék, hanem csak tenni akarás van. Azok, akik ebben a munkacsoportban dolgoznak komoly felkészültségen is részt vettek. (Ibolya)

Mindezek alapján látható, hogy a kémesi projektosztály alapvetően két csoportra szakadt, a helyi politikai hatalmi harc miatt. A csoportok a menedzseri tudás birtoklása mentén is elválaszthatóak, valamint megkülönböztethetjük őket a projektek célterületei alapján. Ugyanakkor egyértelmű, hogy a csoportok tagjainak aktív kapcsolatban kell állniuk és abban is állnak egymással, mert számos olyan projekt és megoldandó probléma van, ahol érdekeik közösek. Valamint az Ős-Dráva Programnak köszönhetően, amely „egy nagyon komoly koncepció” (Balázs), számos új partner vonódik bele a helyi, ormánsági projektesedésbe. A továbbiakban a két csoport belső szerkezetét kísérlem meg áttekinteni és elemezni.

Az „iskolás csoport”

A csoport tagjai:

- József, az iskola igazgatója, nem helyi lakos, de már közel 30 éve jár a településre.
- Ibolya, a korábbi polgármester, Együtt a Kémes Körzet Gyermekéiért Alapítvány kuratóriumi elnöke, és a Teleház vezetője, Kémesen él.
- Dia, a Teleház alkalmazottja, csak pár éve él Kémesen.
- Zoltán, Ibolya fia, a Fenntartható Ormánság Nonprofit Kft. vezetője, Kémesen született, de már Pécsen él.

Érdekes volt megfigyelni az interjú során a tagok viselkedését, már ez alapján sok minden látható volt a csoport szerkezetéről. Egyértelmű volt, hogy a hierarchia legalsó fokán Dia áll. Egyrészt a projektek terén szerzett kevesebb tapasztalata miatt, másrészt abból fakadóan, hogy lényegesen kevesebb ideje a csoport tagja, mint a többiek, kapcsolatuk sokkal újabb keletű, harmadrészt Dia alkalmazott, míg a csoport többi tagja vezető funkciót tölt be saját intézményében. Szerepével tisztában van, gyakran utal is rá, hogy kevesebb tapasztalattal rendelkezik, valamint rendszerint ő jut utoljára szóhoz. Ibolya és József közel azonos szinten állnak: mindketten komoly szakmai tapasztalattal, komoly tudástőkével rendelkeznek. A csoportból némileg „kilóg” Zoltán. Ennek oka, hogy szervezete nem kapcsolódik olyan szorosan az iskolához, a Teleházhhoz, valamint a menedzser szemlélet benne alakult ki a legjobban, azt mondhatnánk, ő a projekt-

osztály igazi tagja, aki már hivatásszerűen ezzel foglalkozik, és nem a projekttesedés útján került be, mint József és Ibolya. A rokoni kapcsolat viszont helyzetét érdekessé teszi. Ő is elmondja, hogy „otthoni fertőzés” útján került kapcsolatba a pályázati rendszerekkel. Szerepe továbbá azért különleges, mert az ő kapcsolati hálója a legkiterjedtebb, mert szervezeteinek működése nem korlátozódik Kémesre, hanem az egész Ormánságra kiterjed. Továbbá közvetítőként nemcsak a hazai és az EU-s forrásokkal köti össze a helyieket, hanem több különböző külföldi és hazai szervezetrel is kapcsolatban áll, valamint szervezetével az évek folyamán számos embert bevont a munkába, és ezáltal hosszabb-rövidebb időre bekapcsolta őket a helyi projektosztályba. Ibolya szerepe kettősséget mutat a csoportban amiatt, hogy polgármestersége véget ért, és ezáltal elvesztette legkomolyabb formális szerepét a településen. Ennek ellenére a múltban elért eredményei, a kapcsolatai, jelenlegi munkái miatt továbbra is vezető szerep jut neki a csoporton belül. Számára is nagyon fontos a projektek megléte, a pályázatrendszer, akárcsak a fiának. Ibolya is komoly menedzseri tudással és tapasztalattal rendelkezik, és talán a legtöbb kezelhető eredményt tudja felmutatni a település számára (ezek még a polgármestersége idejéből származnak). József is régóta visszanyúló szakmai tapasztalattal és felkészültséggel rendelkezik, viszont a projektek, melyekben részt vett, mind az iskolafejlesztéshez köthetőek. Elmondható viszont, hogy József projektosztályhoz tartozása időleges, nem állandó, nem szükséges folyamatosan demonstrálnia, hogy mint közvetítő nélkülözhetetlen, hiszen iskolaigazgatói szerepe nem köthető kizárólag a pályázatokon elért sikerekhez.

Látható, hogy a csoport minden tagja rendelkezik megfelelő menedzseri tudással, amely a projektosztályhoz köti őket. Mint a projektosztály tagjai ők is a menedzseri tudás monopolizálására törekszenek. Ez, valamint az, hogy a csoport erős megkötő társadalmi tőkével rendelkezik, teszi őket bizalmatlanná a külvilág felé (lásd a külső segítség igénybevételének elutasítását). És ez az attitűd, amely pozíciójuk védelméről szól, járulhatott hozzá a helyi projektosztály szakadásához.

Az „önkormányzatos csoport”

A csoport tagjai:

- Balázs, az Ős-Dráva Program vezetője, „pécsi tüke”.
- Gabriella, polgármester, 20 éve él Kémesen.
- Szilvia, önkormányzati képviselő, óvodapedagógus, 32 éve él Kémesen.
- István, önkormányzati képviselő, Kémesen született.

Ez a csoport már jóval homogénebb, kevésbé változatos képet mutat, mint az előző. Mint arról korábban szó volt, itt a menedzseri tudások megléte kevésbé jellemző, külső segítséget szívesen igénybe vesznek, és nincs olyan fajta megkötő társadalmi tőkéjük, mint az előző csoportnak. (Ez onnan is látható, hogy az előző választási ciklusban még Gabriella is képviselő volt Szilvi és István mellett, tehát a normák megkötő ereje itt nem jellemző oly módon.) Aki kilóg a csoportból, az Balázs.

[...] 8 évet ilyen európai uniós pályázatoknak a megvalósításával töltöttem, közreműködő szervezetnél, vezető beosztásban. (Balázs)

Világos hogy ő is – Zoltánhoz hasonlóan – „igazi” tagja a projektosztálynak. Egyértelműen rendelkezik a szükséges menedzseri tudással, tapasztalattal, ez gyakorlatilag minden válaszából látható volt. Komoly szakmai múltja és ismerete van, közvetítői szerepe a források és felhasználók között állandó, önmagát is ebben a szerepben határozza meg, valamint a másokat is képes meggyőzni önmaga szükségességéről, pótolhatatlanságáról. Ellentétben a többiekkel szakmai sikerei, elismertsége a projekttesedés folyamatához köthetőek, abban érdekelt, hogy folyamatosan részt vegyen különböző projektekben, menedzselje azokat. Ő mondja egyedül, hogy nem feltétlenül szükséges a külső segítség a projektek menedzselésében. Tehát ő is az előző csoportban látott pozícióvédő, tudásmonopolizálásra törekvő attitűddel rendelkezik. A csoport többi tagjáról összességében elmondható, hogy nem minden szempontból tagjai a projektosztálynak, létük nem kizárólag a projektektől függ, hiszen a két képviselő már az ötödik, illetve hatodik képviselői ciklusát kezdte meg, de Gabriella is két cikluson keresztül volt képviselő. Ők hárman azok, akiket

a projektosztály tagjai igyekeznek bevonni a projekttesedésbe, saját céljaik érdekében. A teljes interjúból kiderül, hogy köztük is felállítható egy hierarchia, melynek tetején a polgármester áll, középen Szilvi, legalul pedig István.

Összegzés

Összességében elmondható, hogy a Kémesi projektosztály az előző és a jelenlegi polgármester körül csoportosulva két eltérő belső szerkezetű csoportra bomlik, a két csoport együttműködése azonban szükségszerű, és ezt ők maguk is belátják. Elmondható továbbá, hogy a két csoport megléte ellenére a humán erőforrás szűkös, kevés az igazán menedzseri szemlélettel rendelkező ember a csoportokon belül. Látható, hogy Ibolya csoportja és Balázs nagyobb menedzseri tudással és tapasztalattal rendelkezik, mint Gabriella csoportja. Ennek ellenére Gabriella csoportja a projekttesedés és a projektíró cégek által egyértelműen a projektosztályhoz kapcsolódik. Elmondható, hogy a projektek irányultsága igen széles skálán mozog, különösen Zoltán szervezetének és az Ős-Dráva Programnak – amely meghatározó lehet az Ormánság jövőjével kapcsolatban – köszönhetően.

Hivatkozott irodalom

- FÜZÉR Katalin (2006): *Társadalmi tőke és társadalmi kirekesztődés: fogalom, mérés, fejlesztés. Egyetemi jegyzet és szöveggyűjtemény.* Pécs, PTE Szociológia Tanszék.
- KOVÁCH Imre (2007): A fejlesztéspolitika projekttesítése és a projekt osztály – hozzászólás a projekttesítés következményei vitához. *Szociológiai Szemle* 17 (3–4). 214–222.
Internet: http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-855/szoc_szemle_2007_2/TPUBL-A-855.pdf (letöltve: 2013. január 12.).
- KOVÁCH Imre (2010): A vidékhez és az önkormányzatokhoz kapcsolódó hatalmi hálózatok az uniós tagságot követően (5.2. fejezet). In uő: *A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*, MTA doktori értekezés. Budapest, MTA, 174–188. Internet: http://real-d.mtak.hu/296/4/kovachimre_5_Mu.pdf (letöltve: 2013. január 12.).

Németh Ildikó

Kémes társadalma és fejlődési lehetőségei a helyi tisztségviselők nézőpontjából

1. Bevezetés

Egy település fejlődését számos tényező határozza meg. Egyrészt a terület természeti adottságai (földrajzi fekvése, környezete, nyersanyagai), másrészt a foglalkozási szerkezetre, jövedelmi helyzetre és életkörülményre kiható gazdasági tényezők (Kanalas–Kiss 2006: 28.). A helyi társadalomra jellemző sajátosságok – például a lakosság korösszetétele, elvándorlása, mobilitása, iskolázottsági szintje, egészségügyi helyzete – tovább árnyalják a képet.

A lokális társadalom aktivitása és belső feszültségei szintén fontos hatótényezők (Bacsi–Kovács 2007: 83.). Hiába van meg a kedvező természeti adottság, ha nincs olyan helyi társadalom, amely azzal összhangban, arra alapozottan élne. A gazdaság, a helyi társadalom pedig csak akkor működhet jól, ha motivált, illetve motiválható lakosság áll mögötte.

Köztudott, hogy a falusi társadalom jövedelmi hátránya az utóbbi években megnőtt, azonban a tőkehiány mellett más problémák is jelentkeznek, mint a bizalom, az együttműködés, az információ és az ismeretek hiánya (Kovács 2003: 57.).

Ludescher Gabriella (2007: 432.) a vidéki térségek belső fejlődését elősegítő tényezőkként emeli ki a mentalitás, a motiváció, a jövőkép és a tudás elemeit. Ezek erősítésével az értékrend átformálódik, tudásmegújulás történik, a közösségi szolidaritás és együttműködés növekszik. E közösségi tényezők adják a fejlődés belső motorját. Így nem mindegy, milyen a helyi társadalom „minősége”, és az sem, hogy vannak-e olyan személyek egy településen, akik e belső fejlődést elősegítik, támogatják, hogy végső soron komplex fejlődést idézzenek elő.

Magyarország egyik legelmaradottabb térsége az Ormánság. Munkanélküliség, a lakosság elöregedése, illetve elvándorlása, a deviancia különböző formái, pesszimizmus és jövőnélküliség; csak néhány dolog, ami e táj településeit súlyosan érinti. 2012 nyarán a PTE BTK Szociológia

Tanszék hallgatójaként részt vehettem a Kémes községben megrendezett falukutató táborban. A tábor során lehetőségem nyílt interjút készíteni a polgármesterrel, a jegyzővel, egy önkormányzati képviselővel, illetve az önkormányzat szociális ügyintézőjével, ezáltal rálátásom nyílt a helyi társadalomra, a település fejlődési lehetőségeire és annak gátló tényezőire. A személyes megkeresések mellett a dr. Füzér Katalin vezette fókuszcsoportos interjú is segítette munkámat, a hozzászólások (egy önkormányzati képviselőtől, az Ős-Dráva Programiroda vezetőjétől) kiegészítették az általam hallottakat.

Kutatási kérdéseim a következők voltak:

- Mi jellemzi a helyi társadalmat Kémesen?
- Érzékelhető-e a falu társadalmában a közösségé fejlődés ellenében ható tényező?
- Mennyiben és milyen formában maradtak meg a tradicionális falusi értékek és gazdálkodási formák? Milyen életstratégiákat alkalmaznak a falusiak?
- Milyen reális fejlesztési irányokat jelölnek meg a hatalmi elit tagjai?
- Milyen a működést és a tervek megvalósítását nehezítő tényezők jelentkeznek az önkormányzat életében?
- Mi jellemzi a helyi hatalmi elitet? Milyen mértékben töltenek be kulcspozíciót a falusi társadalomban? Mennyire elkötelezettek a falu / a helyiek iránt?
- Mennyiben teljesülnek a „sikeres település” feltételei Kémes esetében?

2. Helyi társadalom jellemzői

„Elemzések hívják fel a figyelmet arra, hogy a leghátrányosabb helyzetű területeken a pozitív irányú változások elindítását már nem annyira a gazdasági eredetű, sokkal inkább a szociális és morális hátrányok fékezik” (Kovács 2003: 57.). Az alábbiakban ezeket a hátrányokat tekintem át.

2.1 Bezárkózás

A hátrányos helyzetű területeken nemcsak az emberek életszínvonala csökkent, hanem lelkiállapotuk is romlott, nincs pozitív jövőkép, erősebb a magányosság érzése (Andorka, id. Kovács 2003: 57.). Szabó András (2007: 408.) emeli ki, hogy mindenféle fejlődés mozgatórugója az emberek motivációs szintje és motiválhatósága, és ez a demoralizált közösségekben komoly problémát jelent.

Kémesen a lakosság befelé fordulása, elzárkózása az interjúalanyok szavaiból is jól kirajzolódik. Kivétel nélkül valamennyi tisztségviselő komoly problémaként említette, hogy a hajdani összetartó falusi közösség helyett most a széthúzás, az individualista beállítódás a jellemző. A helyi társadalom nagyon zárt, az emberek már egymással sem beszélgetnek.

Az önkormányzati képviselő megjegyezte, hogy a termelőszövetkezetek működése alatt vidámság, összetartás jellemezte a közösséget, a lakosok részt vettek a rendezvényeken, és előfordultak alulról jövő kezdeményezések is.

Korábban nem volt így megosztva egy falunak a társadalma. Most mindenki egymást szidja, akkor egységesen dolgoztak a tsz-ekben, eljártak futballmeccsre, voltak közösségi ünnepek, búcsú. Abszolút érdektelenek az emberek egymás iránt, az elidegenedés itt is megvan, most már nem csak városban.

(Jegyző)

2.2 Értékválság

Ami még súlyosbítja a helyzetet, az az egyfajta értékválság. Korábban a faluközösség tagjai egymást segítették, mára viszont ez az összetartás szétesett.

Nagyfokú az irigység, de ez mindenhol van, nem csak itt. (...) Most maga a lakosság dolgozik (Start Munkaprogram – a szerző), most talán annyira nem érnek rá foglalkozni másokkal. (...) de aki iparkodik, annak alátésznek.

(Polgármester)

Amíg volt az Elcoteq, nagyon sok ember oda járt dolgozni, az jó volt. Nem panaszkodtak az emberek. Most viszont rengeteg a lopás.

(Szociális ügyintéző)

Jól látszik, hogy a létbizonytalanság, a munkanélküliség és a tehetetlenség érzése milyen negatív hozadékokkal járt a településen. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy a faluban vannak egymást – akár megtermelt javakkal is – segítő háztartások.

Közösségi programokat is tartanak: hagyományos ünnepeket (karácsony, húsvét), időseknek szervezett kirándulásokat, falunapot. A polgármester elmondása szerint van egy aktívabb mag (kb. 50 fő), akik részt vesznek ezeken az időtöltéseken, ők nagyjából a lakosság 10%-át teszik ki. A részvétel viszont korántsem jelenti azt, hogy ennek a csoportnak a tagjai egytől egyig valóban a közösségért látogatnának el ezekre az eseményekre. Az egyik önkormányzati képviselő negatívan nyilatkozott erről. Véleménye szerint sokakat csupán az ingyen étel-ital vonz ezekre a rendezvényekre, nem pedig az összetartás, az egymás iránti szolidaritás. A polgármester próbál minél több lakost mozgósítani, ám ahogy ő fogalmazott:

a település vezetősége próbálhatja nyitni az embereket, meg kihozni ebből a depresszióból, melankóliából vagy ebből a közönyből, de hát magának az egész világnak változnia kellene.

(Polgármester)

2.3 Önrendelkezés és önfenntartás hiánya

További probléma, hogy az emberek gondolkodásába belevésődött, hogy ha nem is tesznek meg semmit magukért, akkor is számíthatnak külső segítségre. Ebből kifolyólag az öngondoskodás, az önmagukon való segítség háttérbe szorult.

Le lettek szoktatva az öngondoskodásról, csak az önkormányzathoz fordulnak.

(Önkormányzati képviselő)

Rászorultak többsége tartós munkanélküli, azzal van a probléma, hogy legtöbbszörük nem is akar dolgozni, viszont akik akarnak, nem kapnak jobb munkát, mint a közmunka.

(Szociális ügyintéző)

Az utóbbi hozzászólás egy fontos tényre hívja fel a figyelmet. Nincs más munka, mint a közmunka. Az ingázás hosszú távon nem megoldás, mert a foglalkoztatók nem fizetnek útiköltséget, viszont a bérek nem olyan magasak, hogy azt a munkavállalók állni tudják. Az önkormányzaton dolgozó szociális ügyintéző saját és mások példáján látva is azt tapasztalta, hogy a lakóhely bizony hátrányt jelent egy városi állásra jelentkezésnél a városi lakosokkal szemben.

Csupán saját célra végzett mezőgazdasági munkából nem tudja magát fenntartani egy háztartás. A növénytermesztés és állattartás költségei olyan nagyok, hogy nem éri meg végezni. A takarmány túl drága, ugyanakkor nincsenek akkora földek sem, amelyeken kifizetődően és a szükséges mennyiségben meg lehetne termelni.

A falvakra korábban jellemző gazdag konyhakert és a háziállatoktól nyüzsgő udvar kezd végképp eltűnni. „Mára nincs önfenntartás, csak a Family Frost” – fejtette ki a kémesi Ős-Dráva Programiroda vezetője.

Kémes esetében is tetten érhető tehát, hogy a létbizonytalanságból, pesszimista jövőképből is következően a közösségi normarendszer fella-
zult, az emberek önmagukról való gondoskodása visszaszorult, ugyanakkor a közösség egységére és szolidaritására támaszkodás eltűnt.

3. A falu gazdasági helyzete, fejlődési irányok

A Dél-Dunántúl ipari fejlettsége még a rendszerváltás előtt sem közelítette meg az országos átlagot (Köszegfalvi 2009: 13.), az Ormánság tradicionálisan mezőgazdasággal foglalkozó térség volt, így nem is meglepő, hogy a fejlesztés egyik ága ma is ez.

Ebben [mezőgazdaságban] van még lehetőség, amit a későbbiekben is érdemes végigvinni. (...) Hiába várunk gyárakra, multikra, ide nem fog jönni. A mezőgazdaságból kell az embereknek megélni, és ezen kell gondolkodni, hogy visszataláljanak a munka világába.

(Polgármester)

E cél eléréséért csatlakozott a település a Start Közmunkaprogramhoz, amelynek keretében 5 projekt kerül megvalósításra: mezőgazdasági projekt, mezőgazdasági földutak karbantartása, belvízelvezetés, illegális

hulladék-lerakóhelyek felszámolása és egyéb projekt. Ezek által a település 24 főnek tudott foglalkoztatást biztosítani.

A mezőgazdasági programban dolgozik 7 fő 8 órában, ők a kerteket művelik, zöldséget termesztnek, melyet a helyi közétkeztetésbe szállítanak. A megtermelt felesleget pedig szétosztják a lakosság körében. A polgármester szándéka, hogy ezt továbbfejlesszék, ennek érdekében már vettek egy ingatlant a településen egy savanyító üzem elindítása céljából. A megvalósításához azonban nincsenek meg a megfelelő források. A zöldségtermesztés a remények szerint később is folytatódni tud. Az egyéb projekt keretében kőműves munkát végeznek a foglalkoztatottak.

A Start Munkaprogram tehát most lényegesen csökkentette a munkanélküliek számát, a dolgozók havi bére 47 ezer forint. Az önkormányzat mellett az Ős-Dráva Programban is foglalkoztatnak közmunkásokat (mintegy 420 főt) a térségben.

A mezőgazdaság mellett fejlesztési irányként a turizmus is jelen van, bár e téren nincs teljes egyetértés. A polgármester szerint ez az ágazat hosszú távon nem jó befektetés. Ugyan vannak az Ormánságnak olyan természeti értékei, amelyekre egy turista kíváncsi lehet, de a térség nem tud több napra kikapcsolódási lehetőséget biztosítani az élményszerzést előnyben részesítő vendégeknek. Kémesen is voltak vendégházak, ám vendég híján működésük nem volt hosszú életű.

Szintén irreálisnak tartja a turizmust az egyik önkormányzati képviselő. Ő azzal indokolta választát, hogy a kistérségben Siklós és Harkány vonzza az embereket, falvakba nem igazán látogatnak el.

A fentiekkel ellentétes véleménye volt a jegyzőnek, aki a környék turisztikai potenciállal rendelkező településeivel (Harkány, Villány, Siklós, Máriagyúd) szorgalmazna közös programokat, együttműködést. A horvátországi Koprivnica járással tervbe vették egy turisztikai park létrehozását, amely látványparkokat, múzeumokat és egyéb szórakozási lehetőségeket foglalna magában. Mindezek forráshiány miatt egyelőre csak tervek, a megfelelő pályázatokra várnak.

3.1. A fejlesztés nehézségei

Sikeres helyi fejlesztések mellé nemcsak támogató közösség kell, hanem anyagi forrás, illetve jól működő, nem leterhelt önkormányzat vagy szakértői csoport is. Kémes esetén ez a következőképpen alakul.

3.1.1. Pályázás

A kistéleplési önkormányzatok jó része forráshiánnyal küszködik, és bár Kémes gazdálkodása stabilnak mondható ilyen téren, mégis gondot okoz a pályázati lehetőségek kihasználása, ami egyébként mára a forrásszerzés első számú eszközét jelenti.

Egyrészt maga a pályázati rendszer működése, az elbírálás módja és ideje nem követhető, másrészt nagy költséget jelent elkészíteni egy pályázati anyagot – aminek ráadásul a megtérülése is kétséges. A pályázati kiírások sok esetben nem illeszkednek a kistéleplések fejlesztési elképzeléseikhez. Így hiába van bármiféle stratégia, ha nincsenek a kistéleplések problémáit kezelni tudó kiírások, ebből kifolyólag a tervezhetőség is kétséges.

A polgármester is csak a bizonytalanságot tudta kiemelni e téren: három pályázatuk vár elbírálásra, de jóval az elbírálás határideje után sem tudhatják, munkájuk megérte-e a fáradságot, az időt és a pénzt. Másik probléma az előfinanszírozás. A jegyző ezzel kapcsolatban a LEADER pályázatokat hozta példának.

Először jön a megvalósítás, az ember csak utána nyújthatja be a számlát, aztán mindig találnak benne valamilyen hibát, hogy minél később kelljen kifizetni, ez így működik. Aztán elkeserednek az önkormányzatok.

(Jegyző)

Mindez természetesen nem egyedi jelenség, hanem az ország valamennyi hátrányos helyzetben lévő településére igaz. Ahogy Pirisi Gábor (2009) is kiemeli, a pályázati rendszer a sikeres üzleti vállalkozásoknak, az eredményes civil szervezeteknek és a jól működő önkormányzatoknak, valamint intézményeknek kedvez. Az elmaradott területeken nincs meg az eredményességhez elengedhetetlen tőke és önerő, humán erőforrások,

gyakran még az ötletek is hiányoznak, a forráslelívást átlátni és intézni képes szervezetekről nem is beszélve.

3.1.2. Túl sok feladat, hiányzó szakértelem és bizonytalanság

Kémes esetében is felmerül az a probléma, hogy felsőbb állami szervektől kapott feladatokat nehezebben látja el, mint például egy nagyváros. Jó példa erre a Start Munkaprogram, amelynek bevezetését az egyes településeknek maguknak kellett megoldani, a tervezéstől a kivitelezésig. A polgármester elmondása szerint a Munkaprogram megvalósítása nagyon sok plusz feladatot rótt a kémesi önkormányzatra. A végrehajtás mellett a kidolgozás is teljes mértékben rájuk hárult, azaz a vetőmag elvetésétől a várható megtermelt mennyiség számokban való megállapításáig mindent előre meg kellett adni a tervekben. Szakértői csoport nélkül ez nagy kihívást jelentett a kistéleplésnek.

Ahol tudják biztosítani a szakértőket, ott több energia és idő marad az egyéb, fontosabb feladatokra. Ahol nem – és a kistéleplési önkormányzatokra inkább ez jellemző – marad az elszánt önkormányzati munkatárs vagy épp a polgármester, akik munkaidő után igyekeznek szakértővé válni a különböző szakkönyvek segítségével, hogy az egyébként a település fejlődését elősegítő, és a vidéki lakosság életminőségét növelő programot megvalósítsák.

Az utóbbi időszakban sokat lehetett hallani arról, hogy az önkormányzatok terheit csökkentené a kormányzat. Felmerült például az általános iskolák állami kézbe vétele, így kötelező feladatként csupán az óvodai nevelést, oktatást hagynák a településekre. Az interjúalanyok hasonló véleményen voltak e téren: ha az irányítás át is kerül az államhoz, attól még minden működtetési költség a település kezében marad, a fizetéseket pedig eddig is az állam fizette, csak az önkormányzaton keresztül. Így lényegében teherlevétel nem történik, csupán egyfajta szakmai egységesítés.

További kérdésként merül fel a jövőre vonatkozóan az új önkormányzati törvény, mely előírja a közös önkormányzati hivatalok létrehozását, úgy, hogy a közös hivatalokhoz tartozó települések lakossága összesen legalább 2000 fő legyen, vagy legalább hét települést fogjanak

össze.¹ Kémes esetén ez azért problémás, mert fekvéséből adódóan (járás szélén található), továbbá mert a Harkányhoz vagy Siklóshoz közelebb fekvő települések a városokhoz fognak csatlakozni, nem sok mozgástere van kooperálni.

Így viszont a körjegyzőség megtartása is kétséges, a majdani központ pedig nem feltétlenül Kémes lesz, a lakók dolgaik intézéséhez messzebb lesznek kénytelenek utazni,² ami viszont többletköltségbe kerül.

3.2. Települési tisztségviselők

Egy helyi társadalomban kellene olyan emberek, akik a közösség elismerését bírják, akikre mintaként felnézhetnek, akiknek életszemlélete másokat is befolyásolni tud. Alapvetően azt lehet mondani, hogy ahhoz az összetartó faluközösséghez képest, amely régen a kistelepüléseken megtalálható volt, mára az informális hierarchiában kevesebb az ilyen emberek száma. Ilyen tekintélyszemélyek lehetnek egy faluban a lelkész, a pedagógusok, gazdálkodók. Az Ős-Dráva Ormánság Program kifejezetten célként írja le ezen személyek presztízsének megerősítését, azonban tény, hogy nincs olyan egységes értékrend, amely ezt megalapozhatná (Ős-Dráva Ormánság Program 2011: 36).

Másrészről sok lakos jelölte meg a polgármestert mint olyan embert, akire felnézhetnek a helyiek. Dobák (id. Osgyán 2007: 365.) felhívja a figyelmet arra, hogy „egy aprófalú arculatát, sikerességét vagy sikertelenségét leginkább a település polgármesterének személyisége határozza meg”. Osgyán Gábor (2007: 365.) azt is hozzáfűzi, hogy a polgármester attitűdjén múlik, mennyire tudja menedzselni a települést, honnan és hogyan tud forrásokat szerezni a fejlesztésekhez, és egyáltalán a működéshez; továbbá milyen stratégiai, céljai vannak, és együttműködő-e a térség érdekében.

Fentebb már említettem, hogy a kémesi polgármester a mezőgazdaságot jelölte meg elsősorban a falu fejlődési irányának, aktívan részt vett a

¹ Kémes esetén a körjegyzőséghez jelenleg 4 település tartozik, és összlakossága kb. 1200 fő.

² A kémesi önkormányzat legvalószínűbbnek drávaszabolcsi körjegyzőséghez fog csatlakozni, ebben az esetben Kémes vagy Drávaszabolcs lesz a működtető település.

Start Közmunkaprogram kialakításában, ő maga is folyamatosan keresi a pályázási lehetőségeket.

A helyiekkel jó kapcsolatban áll. Mint a takarékpénztár vezetőjéhez elsősorban anyagi problémákkal fordulnak hozzá a lakosok, de egyéb személyes ügyekkel is megkeresik. Ezekben az esetekben igyekeznek segítséget nyújtani, de többnyire csak annyit tehet, hogy meghallgatja őket, és közösen próbálnak megoldást találni egy-egy kérdésben.

A polgármester mellett a többi tisztségviselőhöz is fordulnak segítségért a kémesiek, így például a képviselők beszámoltak arról, hogy gyakran keresik meg őket személyes problémáikkal, gondjaikkal. A jegyző nem kémesi lakos, a helyieket kevésbé ismeri személyesen, elsősorban jogi ügyekben fordulnak hozzá, de ha szükséges, végrendeletet ír, szöveget szerkeszt számukra.

3.3. A „sikeres település” feltételei

Először definiálni kell a sikert a települések vonatkozásában. Bódi Ferenc és Böhm Antal (2000: 10.) egyrészt a közfelfogás, másrészt az önkormányzat felől írja le a fogalmat. Előbbi esetben a sikeres település jellemzője, hogy az emberek úgy érzik, jó a közösség tagjának lenni, a polgárok törekvők és sikeresek, magasak a jövedelmek és ebből következően a fogyasztás is, jól működnek a szociális ellátások, a lakosok elégedettek, civil szervezeteket alakítanak, és sokoldalú érdekpoltizálást visznek végbe a helyi társadalomban. Az önkormányzati szféra felől egyrészt a lehető legteljesebb feladatellátást, a gond nélküli gazdálkodást kell érteni alatta, illetve a közösség tagjai felől az egyéni boldogulás lehetőségét, így tiszta és egészséges környezetet, helyi érdekek védettségét, jól működő szociális ellátást.

Bódi és Böhm (2000: 29–30.) szerint a siker feltételei közé tartozik, hogy

- legyen olyan személy, aki a település érdekeit magára vállalja, aki reálisan látja, hogy mit lehet tenni a településen, és hosszú távon gondolkodik;
- legyen egy helyi véleményformáló és mintaadó réteg, egy helyi elit;

- ismerjék fel, hogy a településnek milyen sajátosságai vannak, és mit lehet ezekből profitábilissá tenni (ehhez szükséges a helyi hagyományok ismerete, az innováció lehetőségeinek felismerése);
- a lakosság együttműködő legyen, mert minél integráltabb egy település helyi társadalma, annál jobban működik;
- a helyi vezetés, az önkormányzat vonja be a lakosságot döntéseibe, és minden érdekcsoporttal törekedjen konszenzusra.

Ludescher Gabriella (2010: 127.) egy falu sikerességéhez az alábbi tényezőket tartja szükségesnek:

- erős társadalmi tőkével és közösséggel rendelkező helyi társadalom, melynek feltétele egy erős mintaadó és véleményformáló réteg, hasonló habitus és normarendszer, a lakosság együttműködése;
- stabil helyi intézmények, élükön a helyi társadalom iránt elkötelezett emberek, így helyi érdekeket szolgáló polgármester, helyi elkötelezett értelmiségiek;
- tőkeerős vállalkozók, akik munkalehetőséget is tudnak biztosítani a helyieknek.

A fentieket Kémesre vonatkoztatva a következő megállapítások tehetőek. A polgármester konkrét elképzelésekkel a mezőgazdaságot, illetve a feldolgozóipart jelölte meg fejlesztési irányynak, stratégiája hosszú távra szól. A képviselők ezt az irányt támogatják. A településen van helyi mintaadó réteg, melyet a képviselőknél, jegyzőn kívül az intézményvezetők, vállalkozók, civil szervezetek vezetői és az egyházak képviselői alkotnak. Az általam hallottak alapján köztük szoros összefogás azonban nincs. A helyi vállalkozók nem mondhatóak jelentős foglalkoztatóknak. A lakosság pedig az aktivitás, motiváltság és közösségi együttműködés alacsony fokával jellemezhető. A társadalmi tőke fő elemei Robert Putnam (id. Ludescher 2010: 31.) szerint: bizalom, norma és közösségképző erő. Az elmondottak alapján e tényezők szintén alatta maradnak a kívánt szintnek.

Azt ugyan nem lehet állítani, hogy a sikerességhez nincs szükség pénzügyi forrásokra és külső támogatásokra, de ahogy Ludescher Gabriella (2010: 127.) is megállapítja, egy településen kizárólag a gazdasági,

infrastrukturális és intézményi fejlesztés nem elég. A közösség fejlődése nélkülözhetetlen a település sikerességéhez.

4. Záró megjegyzés

Mint látható, Kémes életében is sok a bizonytalanság. A közmunkaprogramok csak ideiglenes megoldást jelentenek. A térségben futó Ős-Dráva Program elsődleges célja a vízgazdálkodás változtatása, a fokgazdálkodás és az ártéri gazdálkodás visszaállítása, ez azonban – a Programiroda vezetője szerint – mintegy 15-20 év alatt valósulhat meg. Forrásaik egyelőre csak 2013-ig biztosítottak. Ez a program egy komplex területfejlesztési program, és bár szerepel célként a humán erőforrás fejlesztése (oktatás, képzés, közösségi részvétel), a helyi társadalom „felrázása” – mint elengedhetetlen tényező – az Ős-Dráva Programot is figyelembe vevő, de attól különálló Ős-Dráva Ormánság Program kiemelt pontja. Ezt a tervet a helyiek, a helyi viszonyokat és a lokális társadalom problémáit jól ismerő emberek állították össze. Ebből kifolyólag felismerték, hogy a helyi társadalom milyen fontos tényező az Ormánság fejlődésében. Lantos Tamás (Ős-Dráva Ormánság Program 2011: 1.) az előszóban így fogalmaz:

Ha magyarázatot keresünk arra, hogy miért rekedt meg a fejlődés a Kárpát-medence egyik legjobb adottságú és fejlett kultúrájú tájában, az Ormánságban, akkor az okok között első helyre kívánkozik a helyi lakosság megváltozott helyzete. (...) Táj és ember elfordult egymástól, amitől a táj leromlott, az ember pedig külső erők hatása és irányítása alá kerülve szinte teljes kiszolgáltatottságban vegetál. (...) A lejtőn megállni nehéz, de lehetséges. Ennek azonban az a feltétele, hogy a lakosság akarjon élni, higgyen a jövőjében és akarja formálni azt.

Egy település fejlődése szempontjából szükség van olyan személyekre, akik a település és tágabb környezete érdekében összefognak, és olyan stratégiát alakítanak ki, amely a helyi viszonyokra alapozott. A helyi társadalom együttműködése és aktivitása pedig elengedhetetlen tényezők e tervek megvalósításában.

Hivatkozott irodalom

- BACSI ZSUZSANNA–KOVÁCS ERNŐ (2007): *Határregiók fejlődésének sajátosságai*. Keszthely, Keszthely-Hévíz Kistérségi Többcélú Társulás–Nyugat-Balaton Társadalomtudományi Kutatóműhely.
- BÓDI FERENC–BÖHM ANTAL (2000): A sikeres és sikertelen településekről. In Bódi Ferenc–Böhm Antal (szerk.): *Sikeres helyi társadalmak Magyarországon*. Budapest, Agroinform Kiadóház, 7–32.
- KANALAS IMRE–KISS ATTILA (2006): A helyzeti centrum-periféria viszony. In Kanalas Imre–Kiss Attila (szerk.): *A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon*. Kecskemét, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, 27–32.
- KOVÁCS TERÉZ (2003): *Vidékfejlesztési politika*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- KÖSZEGFALVI GYÖRGY (2009): *Területfejlesztés Magyarországon a rendszerváltás után*. Budapest–Pécs, Imedias.
- LUDESCHER GABRIELLA (2007): A vidékfejlesztés „puha” módszerei. In Kovács Teréz (szerk.): *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után – VII. falukonferencia*. Pécs, MTA RKK, 429–435.
- LUDESCHER GABRIELLA (2010): *A vállalkozások és a közösségek szerepe a rurális térségek megújulásában*. Pécs, IDRResearch–Publikon.
- OSGYÁN GÁBOR (2007): Az aprófalvas térségekre jellemző kapcsolati háló szerkezeti modellje. In Kovács Teréz (szerk.): *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után – VII. falukonferencia*. Pécs, MTA RKK, 360–368.
- Ős-Dráva Ormánság Program. Internet:
http://www.ormansagalapitvany.hu/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=4&Itemid=58, letöltve: 2012. 08. 10.
- PIRISI GÁBOR (2009): Rendhagyó javaslatok a térség fejlesztésével kapcsolatban. In Reményi Péter–Tóth József (szerk.): *Az Ormánság helye és lehetőségei*. Pécs, IDRResearch, 707–717.
- SZABÓ ANDRÁS (2007): A közösség mint szükséges erőforrás – avagy mi keresnivalója lehet(ne) falun egy nonprofit „plázának”. In Kovács Teréz (szerk.): *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után – VII. falukonferencia*. Pécs, MTA RKK, 405–412.

Kurucz Ildikó

A paraszti társadalom egyes jellemzőinek kontinuitása a Kádár-korban

A Kádár kor mint társadalmi-politikai korszak az azt megelőző és követő berendezkedésekkel való összehasonlításában értelmezhető. Így a történeti parasztság kádár-kori helyzetét is történetiségében érdemes vizsgálni.

A „szövetkezeti parasztság” kategóriája és helyzete nem értelmezhető a szocialista rendszerben is minduntalan érvényesülő klasszikus parasztpolgári mentalitás megismerése nélkül. Az agrárnépesség a szocializmusban is igen jelentős szerepet töltött be a magyar társadalomban. Sőt egyes paraszti polgárosodás-elméletek épp e társadalmi réteg egyes csoportjaiban látták annak a lehetőségét, hogy munkakultúrájuknál és mentalitásuknál fogva átlendítsék a magyar társadalmat a rendszerváltáson (Szelényi Iván).

A paraszttársadalom nem egyértelműen definiált fogalom, a legtöbb időig diskurzus és vita tárgyát képezi meghatározása. Az eltérő megközelítési módok és szempontok alapján különböző meghatározások születtek a múlt század közepének népi vagy paraszti vitájában, a parasztpolgár és az utóparasztság fogalmának megalkotásakor, valamint a paraszttalanítás időszakában.¹⁶ A tudósok abban egyetértenek, hogy a szövetkezeti tagság/szövetkezeti parasztság nem azonos a parasztsággal vagy a paraszttársadalommal. A paraszti társadalom egyes jellemzőinek artikulálódása azonban végigkövethető a 20. század második felében is.

Parasztságról, mint társadalmi keretről, az 1848-as jobbágyfelszabadítás óta beszélhetünk. A 19. század közepétől a jobbágyságból lett parasztság a korábnál jobb anyagi helyzetbe került, s ennek köszönhetően kezdetét vette táji-történeti tagolódása. A paraszttársadalom e táji tagolódáson túl önmagában is differenciált és rétegzett helyi közösségekből állt. Ebben a differenciálódásban meghatározó szerepet töltött be a föld magántulajdona, a birtokolt föld nagysága, annak szeretete és az ahhoz való

¹ Lásd bővebben a Századvég 2003. évi számaiban kibontakozó vitát és a hozzászólásokat: Valuch (2003a, 2003b); Gyáni (2003); Benda (2003); Laki (2003).

„irracionális” ragaszkodás.¹⁷ Követendő mintát jelentett a helyi társadalom tagjai számára a közép- és gazdagparasztság, annak mentalitása, habitusa, életmódja: a polgárosodó, egyéni boldogulást és gyarapodást elérni igyekvő, munka- és teljesítménycentrikus, szabad és autonóm közép- és gazdagparasztság. „A jobbágyfelszabadítás során a telkes jobbágyból birtokos paraszt lett. Megszűnt a robot, a dézsma, a különböző szolgáltatások, továbbá az úriszék. A volt jobbágy magára maradt és a kor szellemében igyekezett mezőgazdasági üzemet berendezni, megpróbált kapitalizálni... Megindult a »birtoklási komplexus«, a föld magán- illetve családi tulajdonon alapuló konfigurációja. A *földbirtoklási komplexus* – melynek egyik jellemzője a vagyongyarapítás, a föld holdankénti növelése – kiélesítette a rétegek közti antagonizmust, az ezen alapuló kasztrendszert pedig elmélyítette” (Sozan 1985: 35.).

Magyarországon az úrbéri rendezéstől a 20. század közepéig a mezőgazdasági művelésre alkalmas földterület döntő többsége („kapitalista” típusú) árutermelést folytató nagybirtokosok kezében volt, s közben a társadalom nagy része a megélhetésért küzdött. („Nagybirtokosok országa” kontra „hárommillió koldus országa”.)

A 1944-ben hatalomra került demokratikus kormány 600/1945 M. E. rendelete igyekezett megváltoztatni a korábbi posztfeudális társadalmi rétegződést, s ezzel kezdetét vette a hagyományos paraszti világ felszámolása.

Ezt az eseményt Valuch Tibor a magyarországi parasztság 20. századi társadalomtörténetének egyik fordulópontjaként említi. A szerző *Magyarország társadalomtörténete a 20. század második felében c.* munkájában a parasztság második világháborút követő történetét három korszakra bontja, mely a 1945. évi földreformrendelettel vette kezdetét. „Az *első* az 1945 és 1961 közötti szakasz, a hagyományos világ alkonya. Ez a föld magántulajdonának megerősítésével vette kezdetét, és ennek majdnem teljes körű felszámolásával fejeződött be... Megkezdődött a hagyományos paraszti társadalom felbomlása: a parasztság belső tagolódásának átalaku-

² Erdei Ferenc így fogalmaz: „Ám a birtokolt föld mégis a szabadság maga. Szabadnak érzi magát a paraszt, ha ilyet tudhat magáénak és a szabadságnak még az illúziójáért is érdemes körömszakadtáig dolgozni. Akinek van azért, hogy több legyen – nagyobb szabadság illúziója – s akinek nincs, azért hogy egyáltalán szabadnak érezhesse magát” (1938: 22).

lásában még jelentős, bár fokozatosan csökkenő szerepe volt a föld magántulajdonára épített gazdálkodás rendszerének. A *második* szakasz a kollektivizálás 1961-es befejeződésétől a tulajdonviszonyokat ismét radikálisan megváltoztató 1989-1990-es rendszerváltásig tart. Ebben a periódusban előbb állandósult a közös termelészövetkezeti gazdálkodás, majd fokozatosan a rendszer működését biztosító tényezővé vált a háztáji, a mezőgazdasági kistermelés és a nagyüzem szimbiózisa. Felgyorsult a hagyományos paraszti értékrend, viselkedés- és gondolkodásformák felbomlása, átalakulása. A földbirtoklás, a magántulajdon strukturáló szerepe – átmenetileg – csökkent, a termelészövetkezetben elfoglalt munkaszervezeti pozícióké ellenben folyamatosan növekedett. A falusi és a paraszti társadalom tartalmi és fogalmi értelemben egyaránt kettévált. A *harmadik*, az 1989-1990-es átalakulást követő időszak ismét jelentős tulajdoni átrendeződéssel járt együtt. A formailag a tulajdonosok társulásán alapuló szövetkezetek kvázi közös tulajdonából ismét valóságos magántulajdon lett, a falvakban élők társadalmi strukturálódásában ismét kiemelt szerephez jutott a föld és a műveléshez, a gazdálkodás, illetve általános értelemben a gazdasági tevékenység folytatásához szükséges eszközök birtoklása” (Valuch 2001: 188–189.).

Az 1945. évi földreformrendelet célja, hogy az árutermelő nagybirtokok dominanciája helyett/mellett a megélhetéshez elegendő földterülettel rendelkező kisbirtokosok tömegét hozza létre.¹⁸ A nagybirtokok kisajátítása, a földnélküliek minél szélesebb körű földhöz juttatása elméletileg jelentősen átalakította a paraszti társadalom belső tagoltságát, melynek differenciálódásában elsődleges szerepet töltött be a földtulajdon. Számszerűleg meghatározó csoporttá vált a törpe- és a kisbirtokos parasztság. A föld birtoklása önmagában azonban nem feltétlen jelentett gazdagodást,

³ „A magyar mezőgazdaság üzemszervezetére 1945 előtt a nagybirtokok túlsúlya, az életképtelen törpebirtokok tömege és az önellátásra, illetve árutermelésre képes, a földművesek kezén lévő birtokok viszonylag csekély aránya volt jellemző. A földbirtokosok 0,2%-át kitevő, 1000 kat. holdat meghaladó birtokosok a földterület 29,9%-án gazdálkodtak, s a birtokosok 75,2%-a 5 kat. holdnál kisebb, egy család megélhetéséhez nem elegendő méretű földterülettel rendelkezett, s még az ő számukat is meghaladta 1935-ben az agrárproletároké. Ezt a szociális feszültséget volt hivatva oldani az 1945-ös földosztás, amely a földterület 34,6%-át érintette: eredményeként Magyarország a kisbirtokok országa lett.” (Jávor–Molnár–Szabó–Sárkány 2000: 981.)

gyarapodást, boldogulást annak, aki nem rendelkezett a megműveléséhez szükséges ismeretekkel, forgótőkével és eszközökkel.¹⁹ (Sozan Mihály, Valuch Tibor) Valuch Tibor véleménye szerint piaci körülmények között ez a „földbirtokszervezet önkorrekciójához vezetett volna” (Valuch 2001: 191.).

Azzal együtt, hogy a földosztások nem hozták meg a remélt társadalmi-gazdasági eredményeket, mégis hatással voltak a polgárosodó parasztság mentalitására. „Megerősítette a magántulajdonosi tudatot a parasztságban, és ezzel (is) perspektivikussá tette azt a hagyományos paraszti életpályát, aminek meghatározó eleme a föld magántulajdona volt.” (Bibó 1986) Sőt Kovách Imre véleménye szerint a 1945-ös földosztás nem volt más, mint a parasztság létrehozásának kiterjesztett állami programja (Kovách 2003).

1948-ban, Rákosi Mátyás hatalomra kerülésével azonban gyökeres fordulatot vett a magyar társadalom és azon belül a parasztság története. A sztálini elveket követő politikus tűzzel-vassal igyekezett hazánkban is megvalósítani a kommunista társadalmi ideológiákat. A szocialista típusú totalitárius rendszer elvi alapjait a marxista filozófia képezte, mely a történelem fő mozgatójának a társadalmi osztályok harcát tartotta, s predesztinált végső céljának egy egalitárius, osztályok nélküli társadalmat hirdetett. Ezzel magyarították a magántulajdon teljes körű felszámolására való törekvést, aminek gyökeresen ellentmondott a korábban vázolt parasztpolgári életvezetés. Hisz pont a földtulajdon jelentette a társadalmi rangot, presztízst, a létbiztonság alapját s egyben a szabadság, az önállóság és a társadalmi felemelkedés lehetőségét. (A magántulajdonon túl természetesen a paraszti társadalomra jellemző közösségiség, a mindent átszövő rokonsági és műrokonsági kapcsolatok, a paraszti öngazgatás hagyományai is rendkívül „veszélyesnek” minősültek az új rendszerre.)

⁴ „A földhöz jutottak legtöbbször nem sikerült életképes gazdaságot teremteni. Ennek fő oka az volt, hogy a volt uradalmi cselédség, az egykori törpebirtokosok és földnélküliek munkaenergiájukat az egykori nagybirtoktól függetlenül, de sem megfelelő infrastruktúrával, sok esetben pedig az egyéni gazdálkodás ismereteivel sem rendelkezve, egy új rendszerbe próbálta beilleszteni. A nagybirtok felszámolása a legalsó rétegeknek a középső- és felső rétegekhez való közeledését csak kismértékben segítette elő.” (Sozan 1985: 37.)

Megkezdődött a magyar társadalom tudatos, felülről irányított átalakítása, a paraszti társadalom bomlasztása, azoknak a paraszti tömörüléseknek a felszámolásával, melyek a háború előtt fontos szerepet játszottak a paraszti társadalom polgárosodásában. Kialakították a szocialista típusú gazdálkodás feltételeit: kezdetét vette az ipar és a mezőgazdaság hadi és modernizációs igényeket szolgáló kényszerű átalakítása, centralizálták az államigazgatást, létrehozták a tanácsrendszert, életbe lépett a tervezdálkodás (Romsics 2000.).

A kolhoz típusú mezőgazdasági nagyüzemek, termelőszövetkezetek létrehozása nem ment zökkenőmentesen. Önszántukból elsősorban azok a törpe- és kisbirtokos rétegek léptek be a szövetkezetekbe, amelyek számára a 1945-ös földosztás nem hozta meg az várt eredményt, s egyébként is mezőgazdasági bér munkásként dolgoztak. Nekik azonban sem elegendő földjük, sem termelőeszközük nem volt, a szövetkezetek és állami gazdaságok pedig ugyancsak eszközhányal küzdöttek. Ezért meglehetősen elítélhető módszerekkel²⁰ igyekeztek beléptetni a középparaszti rétegeket a közös gazdálkodásba, ugyanakkor megkezdődött a helyi társadalmak legnagyobb presztízzsel bíró rétegének, a gazdagparaszságnak politikai negligálása, a „kuláküldözés” (Valuch 2001.).

A szabadon gazdálkodó parasztság általános adóterhei 1949 és 1953 között háromszorosukra növekedtek, s még súlyosabb gondot okozott számukra a kötelező beszolgáltatási rendszer, a „beadás”. A tagosítási hullámok is ellehetetlenítették az egyéni gazdálkodást. A 67 mezőgazdasági terményre kiterjedő beszolgáltatási kötelezettséget központilag határozták meg és osztották le egyénekre. Az irracionális elvárások nem vették figyelembe a létminimumhoz, a vetőmaghoz szükséges mennyiséget, a családi állapotot, a talaj minőségét, a termelőeszközök állapotát vagy az időjárást (Romsics 2000., Valuch 2001.).

A szaktudás, eszköz és tőke hiányában működésképtelen termelőszövetkezetek nem hogy a tervekben előírtakat, de a népesség fenntartásához szükséges minimumot sem tudták előállítani. „Az állami készleteknek 1950-ben 22, 1951-ben 47, s 1952-ben 73%-a származott begyűjtésből. A

⁵ „A sajtópropaganda, a személyes agitáció, a gazdasági kényszer és a fizikai erőszak mellett még a büntetőjog eszközeit is bevonták e széles körű társadalmi kampányba.” (Valuch 2001: 192.)

beszolgáltatott terményekért kapott fizetség ugyanakkor egyre csökkent. (...) Aki nem tudott fizetni, annak portáján – a helyi rendőrség, illetve olykor az ÁVO emberinek kíséretében – előbb vagy utóbb megjelentek az »elszámoltatási bizottságok«, amelyek az eldugott javak után kutatva padlástól a pincéig mindent felforgattak. Ha találtak valamit, akkor büntetés várt a hátralékosra, ha nem, akkor csak zálogolás vagy árverés. 1948 és 1955 között 400 000 parasztot, az úgynevezett mezőgazdasági kistermelők, azaz birtokos parasztok egyharmadát marasztalták el »közellátási büntetért«. A teljes kifosztástól és a büntetéstől való menekülés legbiztosabb útja a téeszbe való belépés volt. 1952-ben, amikor a kedvezőtlen időjárás is vámot szedett, a végrehajtók szó szerint lesöpörték a padlásokat” (Romsics 2000: 348.).

A beszolgáltatások és a megszégyenítések nagyon mély nyomokat hagytak az ezzel leginkább sújtott középbirtokos parasztságban. Mélyebbet, mint az erőszakos téeszszervezések. A büntetőjogi konzekvenciák miatt folyamatos börtöntől való rettegésben éltek. Mivel a beszolgáltatási kényszer még a következő évi vetőmagnak való gabonát sem kímélte, azt sokszor a kötelezően kiadott aratórészből kellett visszavásárolniuk a gazdáknak, de nem nagyon volt miből. Kénytelenek voltak elszegődni idénymunkára, hogy a családjukat el tudják tartani, hogy „legalább a fejadagjuk meglegyen” (Interjúrésztlet: Szili Lászlóné Szarkándi Mária 2005. 01. 25.) Az öntudatos maga ura gazdák szégyelltek, hogy napszámosként keresték a kenyérre valót. Ők addig nem ismerték, s máig emlegetik: „milyen az, minden este más kapuban rakni le a kapát.” (Interjúrésztlet: Szili Lászlóné Szarkándi Mária 2005.01.25.) Az irreális követelmények teljesítésében nyilvánvaló szerepet játszott a paraszti társadalom közép- és gazdaparaszti rétegére jellemző, már korábban említett mentalitás: a föld és a munka tisztelete és szeretete, a szabadág szükséglete és a kivagyiság. Beszélgetéseimből egyértelműen kiderül, hogy attitűdjüket befolyásolta a földhöz, a családi örökséghez való irracionális ragaszkodás, a többiekkel való versengés. Adott esetben szegényként élték/ éltek volna meg, ha ezekkel együtt identitásukat elveszítik, s máig büszkék emberfeletti teljesítményükre.

A szocialista ideológia részeként azzal a céllal vették üldözőbe a gazdagparaszságot, hogy felszámolják a legsikeresebb, a helyi társadalomban legnagyobb tekintéllyel és befolyással rendelkező gazdaréteget.

Kuláknak nyilvánították azt a gazdát, „aki 25 kataszteri holdat vagy nagyobb területet birtokolt illetve a tulajdonában lévő mezőgazdasági terület aranykorona értéke meghaladta a 350 aranykoronát, cséplőgépe vagy kocsója volt” (Valuch 2001: 192.). Tulajdonukat elkobozták, őket nyilvánosan megszégyenítették, börtönbe zárták.

A parasztellenes politika hatására az ötvenes évek elejére tömegessé vált a földtől való menekülés. Ráadásul a termelőszövetkezetekbe belépőknek elengedték tartozásaikat és hátralékaikat. „1950 és 1953 között a szövetkezetek taglétszáma 120000-ről 396000 főre emelkedett, ugyanakkor 300000-en hagyták el ideiglenesen vagy véglegesen a mezőgazdaságot, és többnyire ipari munkát vállaltak” (Valuch 2001: 193–194.).

A helyi társadalom értékrendszerére is hatással voltak ezek az események. „Még pár évvel a második világháború előtt a hagyományos földműves társadalom értékrendszerének, normatív rendszerének meghatározója a közepes parasztgazda volt. A hagyományokba való belenevelődés e felső rétegek által fenntartott ideálok (vagyongyűjtés, versengés, szorgalmasság, takarékoság, üzleti érzék, vallásosság) tudatosítását hordozta magában, juttatta az egyénnek. A falusi fiatalság számára a (...) közép és gazdagparaszt, a jó gazda volt a példakép és a jelkép. (...) Amikor az ötvenes évek elején a felső réteg hirtelen osztályellenségévé vált, megindult a paraszti értékrendszer rohamos dezorganizálódása” (Sozan 1985: 38.). Ez a folyamat az ötvenes évek elején még nem volt visszafordíthatatlan, mint ahogy az később, az 1956 utáni eseményekben (korlátozott visszaparasztosodás) megmutatkozik.

1953-ban Sztálin halálával és a világpolitikai eseményekben zajló változásokkal párhuzamosan (a két tábor békés egymás mellett élésének reménye) az új szovjet vezetés módosította korábbi gazdaság- és társadalompolitikáját. Magyarországon Nagy Imre lett az új kormányfő, bár Rákosi Mátyás is a hatalom közelében maradt. 1953. július 4-étől 1955. március 28-áig számos korrekció, enyhülés következett a gazdaság-, társadalom- és kulturális politika terén. Változott az addigi parasztellenes hangulat, a kényszeres kollektivizálást megszüntették, a Rákosi-éra terrorrendszere jelentősen visszaszorult. „A legjelentősebb változás az agrárpolitikában következett be. eltörölték a kuláklisztákat és csökkentették a magánparasztság adóterheit. Elengedték a felhalmozódott beadási hátralékokat, s 1954 januárjában új beszo­lgáltatási rendszert vezettek be. (...) Szabaddá

vált a termelőszövetkezetekből való kilépés, sőt, ha a tagság kétharmada úgy döntött, fel is lehetett oszlatni a téeszeket” (Romsics 2000: 378.).

De hiába ünnepelt a nép, 1955-ben a Kérmel politikája ismét változott, Nagy Imrét revizionizmussal vádolták, s visszaállt –bár Hegedűs András vezetése mellett – a Rákosi nevével fémjelzett terrorrendszer. Az 1955. áprilisi személycserét követően „resztalinizációs folyamatok kezdődtek, a beszo­lgáltatási kötelezettséget felemelték és folytatták az erőszakos kollektivizálást” (Romsics 2000: 380.).

Ezek és hasonló események, vezettek el az 1956-os forradalomig, s fogalmaztatták meg az emberekkel követeléseiket. A forradalom – bár elbukott – a parasztság számára (átmenetileg) járt kedvező következményekkel is. Nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi terrorisztikus, erőszakos hatalmon alapuló és gazdaságilag rendkívül sikertelen sztálinista politikához nincs visszatérés. A moszkvai engedéllyel megalakult új „forradalmi” kormány feje Kádár János lett, aki jelentős szemléletváltást – vagy legalábbis módszerváltást – hozott a magyarországi szocialista politikába, s több mint 30 évre ő lett Magyarország első számú vezetője. A békesség és a megengedés álarca, a rendszer társadalommal való és a társadalom rendszerrel kötött alkuja jelentette a kulcsot, mely több mint negyedszáz évre hatalmon tartotta Kádár Jánost.

A Kádár-kor 1956-1961/62 között értelmezhető első konszolidációs időszakát a forradalmárokkal való véres leszámolás, a diktatúra intézményrendszerének restaurálása, Kádár személyi hatalmának megszilárdulása és végül a rendszer nemzetközi elismertetése jellemezték.

A parasztság helyzetében is változások következtek. Az 1956-ban megfogalmazott követeléseket, a korábbi parasztellenes agrárpolitikából fakadó sérelmek orvoslását a politikai békességre törekvő új kormány átmenetileg elfogadta. eltörölték a beszo­lgáltatásokat, korlátozott keretek között, de lehetővé tették a szabad földforgalmat, megszüntették a vetés-kényszert. A parasztság számára kedvező folyamatok elindítottak egy – a társadalomtudósok által – „korlátozott visszaparasztosodásnak” nevezett folyamatot. Az agrárszektort korábban elhagyók közül mintegy 150-200000 fő tért vissza az önálló paraszti gazdálkodáshoz. „A magánszektor 1957-ben és 1958-ban lélegzetvételhez jutott, a gazdálkodók többsége nemcsak konszolidálni és újjászervezni tudta gazdaságát, hanem folyamatosan emelte a termelés színvonalát is. 1957-ben a magángazdaságok ré-

szesedése az adott év összes mezőgazdasági termeléséből 71%, 1958-ban pedig 80%. Ezzel szemben 1957-ben a termelőszövetkezetek a mezőgazdasági termelés mindössze 4,8%-át állították elő” (Valuch 2001: 195.). Azt hiszem, ezek az adatok magukért beszélnek, s nem szorulnak további magyarázatra.

Egy középbirtokos parasztgazda a következőképpen nyilatkozott az eseményekről: „Jól jártunk, megmaradtak a lovak, minden, újra lehetett *parasztkodni*.” A történetek azonban ismét csak átmenetileg erősítették meg a parasztságot magántulajdonosi tudatában és értékrendjében.

A Kádár-kormány a politikai helyzet stabilizálódásával párhuzamosan erőltetni kezdte a magyar mezőgazdaság teljes kollektivizálást, melyre 1958 és 1961 között három hullámban került sor. Szerepet játszott ebben a szocialista tömb elvárásain túl az is, hogy a magyar társadalomban a parasztság volt az egyetlen réteg, mely széles körben rendelkezett magántulajdonnal, s ebből adódóan valamelyes személyi és gazdasági autonómiával. Az erőforrások teljes körű centralizálására, a társadalom feletti totális ellenőrzés kialakítására törekvő szocialista rendszer számára ez nem volt tartósan elviselhető (Valuch 2001: 196.). A korábbiakhoz képest háttérbe szorult a fizikai kényszer alkalmazása, de köztudott, hogy a lelki-pszichikai ráhatásnak válogatott eszközeit ekkor is alkalmazták.

A Rákosi-korszakkal ellentétben most nem negligálni akarták a helyi társadalom meghatározó személyiségeit, legtekintélyesebb tagjait, hanem pont e gazdálit társadalmi szerepét igyekeztek kihasználni. „Kiemelt figyelmet fordítottak a helyi közösségek vezető csoportját alkotó gazdákra, hiszen egy-egy meghatározó ember »önkéntes« belépése gyakran azt az üzenetet hordozta, hogy nincs értelme az ellenállásnak” (Valuch 2001: 196.). S valóban, 1962-re a szántóterületnek mindössze 3,6%-a maradt magángazdák kezén. Ezzel kezdetét vette a parasztság második világháborút követő történetének második nagy szakasza.

Az 1947-48-as kolhozszervezések idején nagygazdák tagjai sem lehettek a szövetkezetnek, most pedig vezető pozícióba helyezték őket, akár csak egy működő faluközösségben, ahol klasszikusan az „első gazdákra” bízta a közösen használt földterületek, a legeltetési társulatok, az erdőközirtokosságok igazgatását, hisz ők bírtak ehhez megfelelő tudással, rálátással és igazgatási gyakorlattal. (Klasszikusan ugyanebből a tár-

sadalmi csoportból kerültek ki a helyi vezetés és az egyház világi szervezeteinek tagjai is, pl.: diakónusok, presbiterek stb.)

A kádári politika társadalmi sikerességét itt – és más esetekben is – abban látom, hogy képes volt saját céljai elérése érdekében a társadalom számára nemcsak elfogadható, hanem ismert és megszokott, új köntösbe öltöztetett klasszikus elemeket használni (pl.: társadalmi tagolódás, a háztáji mint a magángazdálkodás mentsvára, a parasztpolgári munkakultúra).

Elméletileg az egyes ember kötötte meg személyes alkuját a Kádár rendszerrel. De meg kell jegyeznem, hogy erre az „alkura” a rendszernek – saját elméleti alapjainak hibái és ebből fakadó működésképtelensége miatt – éppúgy szüksége volt. Így hangoztatott céljával ellentétben, de érdekeinek megfelelően fenntartotta a korábbi társadalmi rétegzettséget.

Több társadalomtudós leírja, hogy a magyar társadalom a háborút követő évtizedekben sokkal rétegzettebb és tagoltabb volt annál, mint amit az ideologikus társadalomszemlélet a maga kényszerkategóriáival feltételezett, illetve megengedett. A korábbi rendies társadalom jellemzői nem tűntek el egyik napról a másikra. A kollektivizálással csak a paraszti társadalom tagolódását elsősorban meghatározó földmagántulajdon szűnt meg létezni. A konkrét tulajdon e tagolódásnak azonban csak egyik alkotóeleme. A másik annak műveléséhez és a boldoguláshoz szükséges tudás és mentalitás. „Közismert, hogy a helyi társadalmi hierarchiában, a mikrotársadalmi tagoltságban, a szövetkezetek munkaszervezetének kialakításában továbbra is fontos tényező maradt a korábbi társadalmi státus, a kollektivizálás előtt birtokolt föld/gazdaság mérete. S azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a történeti parasztság értékrendjének számos eleme – például munkacentrikusság – továbbélt a megváltozott körülmények között is, s többek között ez is döntő szerepet játszott az életkörülmények látványos javulásában” (Valuch 2003: 8.).

A nagyüzemi munkaszervezet legfontosabb pozícióiba azok kerültek, akik át tudták látni a gazdálkodási folyamatokat. „A fogatosok, kertészeti előmunkások, növénytermesztési előmunkások, brigádvezetők között a volt gazdák kerültek többségbe” (Valuch 2001: 200.). Erről a jelenségről írnak úgy, mint a *paraszti társadalom rétegződésének megerősödéséről és újratermelődéséről*.

A Kádár-rendszer második, 1961/1962-től kezdődő szakaszában alakult ki az a „kádárista” pragmatista gyakorlat, melynek megkülönböztető

jegyei karakterisztikussá váltak. Létrejött a magyar szocialista modell, melynek legfontosabb jegyei Romsics Ignác megfogalmazásában a következők:

- a diktatúra totális jellegének autoriterré válása, represszív jellegének enyhülése;
- társadalom alrendszerének – gazdaság, oktatás, tudomány, kultúra stb. – bizonyos mértékű önállósulása, s ezen belül mindenekelőtt az állami tulajdonra épülő tervgazdálkodás racionalizálása;
- a pártállami ideológia hegemoniájának megszűnése;
- a mindennapi élet depolitizálása és a társadalom fogyasztási-modernizációs igényeinek a kielégítésére való törekvés (Romsics 2000: 399.).

E korszak szövetkezeti parasztságának gyarapodásában és boldogulásában igen jelentős szerepet töltött be a *háztáji*. A termelőszövetkezeti tagok, munkavállalók valamikori saját földjükből visszakaptak egy darabot, eleinte családonként, majd tagonként 1-1 holdat, melyen megtermelhették a létfenntartásukhoz szükséges javakat. Az egyéni gazdálkodási ismeretek és a munkakultúra jelentősége a háztáji művelésben egyértelműen megmutatkozott. „A háztáji révén a munka gyakorlatilag megkettőződött, hiszen a téeszben elvégzendő feladatok mellett az 1-2 holdnyi terület művelése is komoly igénybevételt, minimális 2-3 órányi munkát jelentett. Ezeknek a kvázi kisüzemeknek a gazdaságos megmunkálása a hatvanas években sokak számára a túlélést biztosította, hiszen a szövetkezetek a megalakulásuk után nem fizettek rendszeres munkabért, a teljesítményt munkaegységben, az év végén számolták el. Ha a szövetkezet veszteségesen működött, akkor előfordult, hogy zárszámadáskor a tagoknak nem fizettek semmit, hanem nekik kellett befizetni a veszteség 1-1 tagra eső részét” (Valuch 2006: 118.).

Csak később, a szövetkezetek stabilizálódásával mérséklődött a háztájizás önellátó szerepe, s került előtérbe az árutermelés. Ehhez a szövetkezetek keretet, lehetőséget és legfőképpen felvevőpiacot biztosítottak. A falusiak többsége tehát egyszerre volt alkalmazott és kvázi kisvállalkozó.

Az 1968-as új termelőszövetkezeti és földtörvénnyel több lehetőséget biztosítottak a szövetkezetek számára. Megteremtődtek a korszerű

nagyüzemi termelés feltételei, a hetvenes évekre pedig kialakult egy jól működő „*magyar mezőgazdasági modell*”, melynek egyik legnagyobb vívmánya a nagyüzem-kisüzem szimbiózisa volt. Ebben a modellben „viszonylag gyorsan kialakították az egyéni érdekeltség különböző rendszereit, amivel megteremtették a magántulajdon meg-, illetve visszaszerzésének, valamint az anyagi gyarapodáshoz, az életkörülmények javításához nélkülözhetetlen kiegészítő jövedelmek megszerzésének lehetőségét. A háztájit azért engedélyezték, mert – egykorú felmérésekre alapozott agrárközgazdasági számítások szerint – a téeszbe kényszerített földművelők megélhetési lehetősége közel 60%-ban a háztájiból származott, sőt, a téeszek aranykorában is a háztáji volt a legfőbb hajtóerő, úgy is, mint a földművelő elvett személyi szabadságának utolsó rezervátuma” (Valuch 2003: 10.).

Kialakult egy sajátosan kettős munkakultúra és morális viszony a termelőszövetkezetben és háztájiban végzett munka között. Sok esetben nagyobb figyelemmel és energiabefektetéssel valósult meg a háztájiban folytatott tevékenység, mint a szövetkezetben. (Okkal, hisz a szocialista mezőgazdasági rendszer nem tudta megfelelő jövedelemhez juttatni a foglalkoztatottakat.) Morális jellemzőként általánossá vált a cselédségre jellemző kifordult erkölcs. Sozan Mihály ennek a „hozzálopásnak” több formáját is leírja (munkaidőlopás, szerszám, gabona, vegyszer, üzemanyag, állat stb. eltulajdonítása). „Tehát a *lopáskényszer* túlélte a cseléd-korszakot. A szocializmus életben tartotta, de most már oly módon, hogy kiterjesztette az egész társadalomra, és valójában beépítette az egész normatív rendszerbe” (Sozan 1985: 95.).

A szocializmus és a kollektivizálás kétség kívül nagy változásokat okozott az életmódban, a közösségekben, gazdálkodásban, életstratégiákban. A társadalom totális átalakítását célzó kísérlet azonban nem járt maradéktalan sikerrel.

Szelényi Iván megszakított polgárosodás elmélete szerint az 1948-49-ben elakadt polgárosodás a nyolcvanas években újra felbukkan a szocialista vállalkozás formájában. Véleménye szerint azok tudtak visszalépni a polgárosodási folyamatba, akik ellen tudtak állni a proletarizációnak és a káderesedés kényszerének. A társadalmi csoportot, mely erre képes volt, a hajdani közép- és gazdaparaszt családokban és azok leszármazottaiban

látja²¹ (Szelényi 1992). Ehhez hozzájárul az is, hogy a mezőgazdasági kistermelők között a legnagyobb volumenben termelők soraiban szignifikánsan nagy arányban vannak jelen e társadalmi csoport tagjai (Csite 1997).

Kovách Imre is kimutatja a *történeti kontinuitás* meglétét, amelyet a kistermelői habitusokban, az üzemtípusokban és magában a pluriaktivitás tartós jelenlétében vél fellelni. Ezzel kapcsolódik más történészek és szociológusok elgondolásaihoz, miszerint a szocialista társadalom-átalakítási kísérlet nem változtatta meg radikálisan a magyar társadalom fejlődésének egyes hosszú távú trendjeit, és a mai társadalomszerkezet is magán hordozza az 1948-1949 előtti időszak néhány jellemző sajátosságát (pl. a pénzkímélő, az önellátásra és a kockázatcsökkentés tradicionális formáira nagy hangsúlyt helyező kistermelők esetében) (Csite 1997).

A paraszti társadalom Kádár-kori gyarapodásában és életének modernizációjában általában kevesebb jelentőséget tulajdonítunk a hagyományos paraszti kultúra és mentalitás szerepének, mint amennyit véleményem szerint megérdemel. Természetesen a kádárizmusra általában érvényes, hogy a rendszer hagyta az embereket dolgozni, gyarapodni. Ezért az utókor sokszor a rendszer saját sikereként értelmezi az életkörülmények általános javulását, holott az a társadalom tagjainak önkizsákmányolásából született meg.

Az „alku” – a Kádár-kor gazdasági működőképességének alapja – nagyban támaszkodott a korabeli társadalom eltagadott sajátosságaira. Ezek jelentőségét a Kádár-rendszer felismerte, hagyta hatni, s ezzel saját működésének feltételeit is megteremtette. A „gulyáskommunizmus” vagy a „szocialista tömb legvidámabb barakkja” elnevezések, sőt napjaink Kádárromatikája is egyértelműen tükrözik e politikai gondolkodásmód sikerességét.

⁶ Szelényi Iván a *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* c. 1992-ben megjelent művében kifejtett elméletét a paraszti polgárosodásról módosította.

Hivatkozott irodalom

- BENDA GYULA (2003): Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólások Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányaihoz. *Századvég* 2003/3. 95–102.
- CSITE ANDRÁS (1997): Polgárosodás-elméletek és polgárosodás viták. In uő (szerk.): *Polgárosodástanulmányok. Magyar Tudományos Akadémia Stratégiai Kutatási Programok*. Politikatudományi Füzetek II. Budapest, 1–21. Interneten: www.mtapti.hu/19973/csite.htm.
- ERDEI FERENC (1938): *Parasztok*. Budapest, Athénum.
- GYÁNI GÁBOR (2003): Paraszt: mit jelent és mi jelentésének határa? Megjegyzések Kovách Imre: „A magyar társadalom „parasztlanítása” – európai összehasonlításban” című tanulmányához. *Századvég* 2003/3. 71–76.
- JÁVOR KATA–MOLNÁR MÁRIA–SZABÓ PIROSKA–SÁRKÁNY MIHÁLY (2000): A magyar falusi társadalom a szocializmus időszakában. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai, 977–1006.
- KOVÁCH IMRE (2003a): A magyar társadalom „parasztlanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég* 2003/2. 41–65.
- KOVÁCH IMRE (2003b): Parasztlanítás: kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak és Benda Gyulának. *Századvég* 2003/4. 105–108.
- LAKI LÁSZLÓ: Törés és folytonosság. *Századvég* 2003/3. 87–92.
- ROMSICS IGNÁC (2000): *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris.
- SOZAN MIHÁLY (1985): *A határ két oldalán*. Irodalmi Újság Sorozata, Párizs.
- SZELÉNYI IVÁN (1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VALUCH TIBOR (2001): A paraszti társadalomtól a falusi társadalomig. In uő: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris, 188–211.
- VALUCH TIBOR (2003a): A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég* 2003/1. 4–29.
- VALUCH TIBOR (2003b): Parasztlanítás: kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak és Benda Gyulának. *Századvég* 2003/4. 105–108.
- VALUCH TIBOR (2006): *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest, Corvina.

Kultúrák találkozása

Faubl Nóra

Kultúrák találkozásában

Az interkulturális kompetencia kialakulása és fejlődése a PTE Általános Orvostudományi Karán – első eredmények

1. Bevezetés

Erősen globalizálódó világunkban gyakran támadhat olyan érzésünk, hogy a szocializációs folyamat során saját kultúránkban megszerzett kommunikációs rutinunkra egyre kevésbé tudunk támaszkodni, különös tekintettel a kultúraközi kommunikáció bonyolult és komplex világára (Buda, 2007: 9.). A tény, hogy az interkulturális tudás mindennapi életünkben egyre elengedhetlenebbé válik, felértékeli olyan folyamatok megfigyelésének jelentőségét, melyek során egy adott közegben egyidejűleg több kultúra találkozik egymással, azonos körülmények között.

A Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Karán 1984 óta létezik angol nyelvű és 2004 óta német képzés, mely programokban 2012-ben hatvannégy különböző nemzet hallgatói tanultak orvostudományi, fogorvostudományi és gyógyszerésztudományi szakon. A PTE ÁOK Magatartástudományi Intézete interkulturális kommunikációval foglalkozó kutatócsoportjának célja annak vizsgálata, hogy egy közepes méretű magyar egyetemi városi közegben hogyan alakul ki és fejlődik a külföldi hallgatók interkulturális kompetenciája, illetve az idő előrehaladtával megszerzett kulturális érzékenység mennyiben jelenthet közép- és hosszú távon nyereséget mind a befogadó közeg, mind pedig a hazájukba vagy más országba visszatérő hallgatók és orvosok számára.

2. A kutatás elméleti háttere és célja, a vizsgálatban résztvevők

A 2009-ben megkezdett kutatás a PTE ÁOK német nyelvű képzésének hallgatóit vizsgálja az interkulturális kompetencia kialakulásának és fejlődésének szempontjából, homogén német nyelvű csoportban (a kutatás 2011-ben tovább bővült, és a Magatartástudományi Intézet „Interkulturális kommunikáció az orvostudományban“ kutatócsoportja a pécsi orvoskar összes külföldi hallgatóját vizsgálatának fókuszába helyezte).

A kutatás elméleti alapjául Milton J. Bennett első alkalommal 1986-ban publikált, az interkulturális érzékenység szakaszos fejlődésével foglalkozó modellje szolgált. Bennett elmélete szerint az interkulturális érzékenység és egyben kompetencia fejlődése szakaszos folyamat, mely két nagyobb egységre tagolható: etnocentrikus és etnorelatív fázisra. Előbbiben az érintett személy mintegy a saját kultúrájának szemüvegén keresztül nézi új környezetét. Ebben a szakaszban három fejlődési állomás különíthető el: a tagadás, a védekezés, valamint a minimalizáció fázisai, melyek során az új környezetbe érkező személy az izoláció megtapasztalásától a saját kultúrája felsőbbrendűségének átélésén és a másik „lenézésén” át egészen az univerzalizmusig juthat el, azaz – saját érdekében is – egyre kevésbé érzékeli a kibocsátó és a célkultúra közötti különbségeket. Adott, individuálisan eltérő mennyiségű idő elteltével, valamint némi nyitottság esetén a saját kultúra szemüvege egyszer csak szükségtelessé válik és „levételét” követően a minimalizáció állomásán túljutva az érintett egyszer csak az etnorelatív fázisban találhatja magát. Ebben a fázisban is három fejlődési állomás különíthető el. Ezen állomások az elfogadástól az integrációig terjednek, azaz a különbségek minimalizálása után a viselkedés- és értékrelativizmustól kiindulva az empátián és pluralizmuson át akár az integráció folyamatáig is eljuthat az esetleg teljesen ismeretlen kultúrába érkezett személy.

Az interkulturális kompetencia és érzékenység fenti modellje nagyban segítheti például a várható fejlődési szakaszok anticipálását, a kulturális sokk enyhítését, illetve a megfelelő orientációs programok kidolgozását (Hidasi 2004: 24.).

Jelen tanulmányban bemutatott empirikus kutatás a Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Karán 2004-től működő német nyelvű képzés hallgatóit vizsgálja a kulturális különbségekből adódó

kihívások tekintetében. A német nyelvű képzés anyanyelvi hallgatói – a többi itt tanuló külföldi hallgatóval ellentétben (akik többsége az angol nyelvet nem anyanyelvként beszéli, és nemzetiségük tekintetében meglehetősen heterogén csoportot alkotnak) – homogén közösséget képeznek. Bár a csoport homogenitása hasonló a magyar hallgatókéhoz, a német hallgatók külföldi környezetben alakítanak ki egy „kisebbfajta Németországot“. A többi külföldi egyetemista társuk – velük szemben – az első pillanattól kezdve átéli a nemzetközi környezet összes pozitív és negatív hatását, valamint kihívását is. A kutatás egyik kiemelt célja annak vizsgálata, hogy a külföldi környezetben élő, összetartó homogén csoport mennyiben jelent előnyt, illetve hátrányt az ismeretlen környezetbe való integrálódás folyamatában. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a 21. század migrációs tendenciáit figyelembe véve hasonló jelenségek tapasztalhatók számos nyugat-európai országban, így a vizsgálat eredményei a homogén, illetve heterogén csoportok beilleszkedése szempontjából hosszú távon további érdekes kérdéseket is felvethetnek.

A kutatás kiemelt célja a külföldi tartózkodás motívumrendszerének feltárása. A Magyarországon tanuló, német nyelvterületről érkező hallgatók legtöbb esetben kényszerből választják a külföldi önköltséges orvostudományi képzést, mert a németországi egyetemi kvóták nem teszik lehetővé számukra saját országukban az államilag finanszírozott képzésbe történő bejutást. Elsődleges motivációjuk tehát nem egy ismeretlen ország felfedezése, egy új kultúra megismerése vagy a külföldi tapasztalatszerzés. Az orvoscépzés első szakasza, az ún. „Physikum“ megszerzésével a hallgatók jelentős többsége újra beadja jelentkezését németországi, illetve osztrák egyetemre annak reményében, hogy a felsőbb éves részképzés keretében német nyelvterületen tanulhat tovább államilag finanszírozott keretek között. A német hallgatók elsődleges motivációját vizsgáló kutatási eredményeink alapján elmondható, hogy Magyarországra jellemzően olyan hallgatók jönnek, akiknek többsége tartózkodott már hosszabb ideig külföldön. Ebből következik, hogy egy idegen kultúra megismerése tekintetében ugyan rendelkeznek tapasztalatokkal, ennek ellenére Magyarországra szinte teljesen felkészületlenül érkeznek. Ennek következtében a beilleszkedés nehézségi foka – várakozásaikkal szemben – jelentős.

Annak érdekében, hogy a kultúraközi kompetencia és érzékenység fejlődését Magyarországon nemzetközi környezetben élő homogén német csoport esetében feltérképezhessük, 2009-ben hosszú távú követéses vizsgálatba kezdünk, mely vizsgálat jelenleg is zajlik.

3. Kutatási eszközök

Mint számos, interdiszciplináris kutatás esetében, a kultúraközi kommunikáció területén végzett kutatások esetében is fontos a megfelelő kutatási eszközök kiválasztása. Ennek megfelelően a longitudinális empirikus kutatást a kérdőíves módszer mellett félig strukturált interjúkkal, valamint részleges résztvevő megfigyelés módszerével valósítottuk meg.

A követéses vizsgálatban a német nyelvű képzés hallgatói magyarországi tartózkodásukat megelőzően, illetve annak során kérdőíves felmérés keretében öt alkalommal válaszolnak az új környezet megismerésére és az abban való boldogulás kihívásaira vonatkozó kérdésekre. Az első kérdőívet még Magyarországra érkezésük előtt, felvételükről értesítő levelükkel együtt kapják kézhez, melyet a képzési hely elfogadásának hivatalos visszaigazolásával együtt juttatnak vissza Pécsre. Ebben a kérdőívben elsősorban a Magyarországot érintő előzetes ismereteikről, korábbi külföldi tartózkodásuk során szerzett tapasztalataikról válaszolnak meg kérdéseket. A második kérdőíves felmérés lebonyolítására a külföldi hallgatóknak (is) megrendezett orientációs napon kerül sor, közvetlenül a tanulmányaik megkezdése előtt, augusztus végén. A hallgatók ekkor már néhány napja vagy hete Magyarországon tartózkodnak, ennek megfelelően a kérdések elsősorban az új környezettel kapcsolatos első élményeikre vonatkoznak, hosszabb távú terveik feltérképezése mellett (pl. mennyi időt szándékoznak Magyarországon a tanulmányaikkal eltölteni). A kérdések jelentős része – természetesen az aktuális helyzethez igazítva – a harmadik, a negyedik, illetve az ötödik kérdőívben az összevethetőség érdekében újra megjelenik, hiszen ezen kérdésekre adott válaszok nyújtják a legtöbb információt a kulturális kompetencia és érzékenység fejlődési folyamata tekintetében. A harmadik kérdőívet a hallgatók nyolc hónap elteltével, a második szemeszter során, a negyedik kérdőívet a negyedik szemeszter folyamán, míg az ötödik, illetve hatodik kérdőívet felsőbb évfolyamokon, valamint a végzést megelőző utolsó szemeszterben kapják

kézhez; ezek kitöltésére egyetemi környezetben kerül sor. A kérdőíves felmérés anonim, a kitöltő személy a vizsgálatot végzők számára nem azonosítható, tekintettel a teljesen őszinte válaszok elnyerésének fontosságára.

Mivel ebben a témakörben az adott közegben korábban ilyen típusú kutatást nem végeztek, a 2009-ben megkezdett vizsgálat kérdőívei a vizsgálat elején még nyitott kérdéseket tartalmaztak (Mason 2005 [2001]: 201.), melyeket két év kérdőíveinek feldolgozása után zárttá alakítottunk át. Emellett az első két év feldolgozott kérdőívei, valamint a kiegészítő interjúk eredményei alapján készültek el a 2011-ben megkezdett, a külföldi hallgatók összességét célzó vizsgálatok kutatási eszközei.

Annak érdekében, hogy a kutatás validitását és reliabilitását biztosítani tudjuk, a kérdőíves vizsgálat mellett félig strukturált interjúkat készítettünk az arra készséget mutató alsóbb és felsőbb éves hallgatókkal, melyekben kiegészítő, tisztázó, értékelő jellegű kérdéseket tettünk fel az adott témakörben. Mindezt a részleges résztvevő megfigyelés módszere egészítette ki. Néhány korábbi, sikertelennek minősíthető kutatás tapasztalatai ugyanis azt mutatták, hogy ha az amúgy felkészült kutató nem volt a „közösség megfigyelő státusszal rendelkező tagja”, tehát a hallgatók nem ismerték személyesen és közelről, nem is reagáltak elég nyitottan a kutatóra, illetve annak szándékára, valamint nem voltak hajlandók időt és energiát fektetni egy számukra ismeretlen személy kutatási projektjébe. Mindezekre tekintettel a részleges résztvevő megfigyelés módszerét a kezdetektől fogva fontosnak tartottuk, s a kutatás eddigi tapasztalatai alátámasztani látszanak előzetes hipotézisünket. Összességében elmondhatjuk, hogy a három kutatási módszer együttes alkalmazása lehetővé tette a kutatások sikeres megvalósítását és az eredmények differenciált kiértékelését.

4. Eredmények

Ahogy az már a kutatási célok meghatározása kapcsán is említettük, a német nyelvű képzés hallgatóinak esetében az interkulturális szocializáció és a vonatkozó kompetencia fejlődése szempontjából döntő kérdés a hallgatók motívumrendszerének feltárása. Már az első, magyarországi tartózkodást megelőző kérdőív keretében feltettük a hallgatóknak a

kérdést, vajon miért is szeretnének Magyarországon/Pécsett az orvosképzésben részt venni. Bár a kérdés és a rá adott válasz számunkra kézenfekvőnek látszik, e tekintetben elsődlegesen a hallgatók saját véleménye számít. A későbbi kérdőívek esetében az adott témában feltett kérdésekkel kapcsolatban pedig a hallgatók maguk is részben újragondol(hat)ják korábbi elképzeléseiket.

Az eddigi eredmények alapján megállapíthatjuk, hogy a megkérdezettek negyede (24,7%-a) vélekedik Magyarországra érkezése előtt úgy, hogy számára elsődlegesen az orvosi tanulmányok számítanak, azonban ennél is nagyobb arányban, a megkérdezettek több mint egyharmada (36,5%-a), gondolják úgy, hogy a külföldi tapasztalatszerzés és egy új kultúra megismerése áll a motiváció szempontjából az első helyen. Fontos kiegészítő információként szolgál emellett, hogy a megkérdezettek nagyrészt tudják, mit is jelent egy hosszabb távú külföldi tapasztalatszerzés, mivel több mint 50%-uk volt már hosszabb ideig külföldön. A válaszadók 90%-a legalább egy idegen nyelvet jól beszél, de fontos megemlíteni, hogy a megkérdezettek 9%-a kétnyelvű, így valószínűleg már ebből adódóan is ismernek más kulturális közeget).

Magyarországra érkezésük után a második, harmadik, negyedik és ötödik kérdőív felvétele keretében megkérdeztük a hallgatókat, hogyan is érzik magukat az új környezetben. Ötfokozatú skálán vizsgálva a hallgatók közérzetét, az idő (azaz a tanulmányok) előrehaladtával egyharmadról a felére (34,4%-ról 52%-ra) nőtt azok aránya, akik jól érzik magukat Magyarországon. A nyitott kérdésekre néhány hónap elteltével már ennél differenciáltabb válaszokat is kaptunk, például az integrálódás folyamata, illetve egyéb negatív jelenségek (pl. külföldiek „kihasználása”) megfogalmazását tekintve, miközben az idegenség érzése az idő elteltével egyre inkább csökkent.

Megállapítható, hogy egyfajta belemerülési fázis után a hallgatók már képesek kulturális jellemzőket megkülönböztetni, éppen ezért érdekesnek és fontosnak látszott, miben is érzékelik valójában ezeket a kulturális különbséget. A megérkezést követő néhány hét elteltével a hallgatók fele a különböző „mentalitás” összefoglaló kifejezésével próbálta megragadni a két kultúra közti eltérést, míg néhány hónap múlva már képesek voltak a német-magyar mentalitásbeli különbségek egyes elemeinek meghatározására is: pontosság vs. pontatlanság, eltérő munkamorál és időke-

zelés. E három, gyakran hangsúlyozott kulturális különbség a német kultúra szemszögéből teljesen kézenfekvőnek látszik, és megfelel az interkulturális érzékenységi modelljében az etnocentrikus fázis meghatározó beállítódásának.

Az alkalmazott kérdőívekben a beilleszkedés nehézségeire is rákérdeztünk, mely tekintetben a második és harmadik kérdőíves felmérés során figyelemreméltó eredményeket kaptunk: a hallgatók az idő előrehaladta ellenére változatlanul, sőt növekvő mértékben(!) a kommunikációs és nyelvi nehézségeket jelölték meg legfőbb kihívásként, pedig több hónap után elvileg több lehetőségük és idejük nyílt a kommunikációs stratégiák és a nyelv szervezett formában történő elsajátítására. Fontos megemlíteni azt is, hogy a hallgatók néhány hónap elteltével hozzászoktak mindennapi közegükhöz, a német nyelvű képzés kereteihez (jelenleg több mint 500 hallgató tanul a német nyelvű képzés keretében, és mint említettük, közösségük kisebb német „kolóniaként” funkcionál). Ez a közeg – a beilleszkedés megkönnyítése mellett – az etnocentrikus fázis tagadó, illetve védekező hozzáállásának meghosszabbodását eredményezi, megnehezítve vagy halaszthatóvá téve az idegen kultúrába való belemerülés lehetőségeinek megtalálását is.

Jelen vizsgálat célcsoportjában tehát egyrészt a motiváció, másrészt az időbeli korlátozottság (a többség mindössze a Physikumig szeretne maradni), harmadrészt a csoport homogenitása jelent kihívást az idegen kultúrába történő belemerülés tekintetében. A hallgatók kb. kétharmada (67%-a) adott nemleges választ a két év utáni magyarországi tartózkodás meghosszabbítását felvető kérdésre, aminek háttérében egyrészt a honvágy, a család és barátok hiánya, másrészt és döntő mértékben a jelentős összegű tandíj áll. A megkérdezettek 30%-a tudná elképzelni, hogy továbbra is Magyarországon tanul tovább, magyarázatként a magas szintű orvosképzést említve, míg ország- vagy kultúraspecifikus indokokat mindössze 15%-uk jelölt meg. Bár részletesebb utánajárást igényelne, ez arra látszik utalni, hogy a homogén német csoport tagjai csak az időbeli korlátozottság feloldása, azaz több mint két év eltelté után képesek nyitni az etnorelativitás felé.

5. Összefoglalás és kitekintés

A kutatás eddigi eredményei alapján megállapítható, hogy az interkulturális kompetencia és érzékenység kialakulása olyan szakaszos folyamat, melyben az időbeli behatároltság és/vagy demotiváló tényezők adott esetben megakaszthatják vagy lelassíthatják a folyamatot.

A hallgatók által két évre tervezett magyarországi egyetemi tanulmányok az integrációs folyamat kihívásainak leküzdését nem könnyítik meg, így az interkulturális kompetencia fejlődése nagyrészt az etnocentrikus fázison belül áll meg: a megkérdezettek a két esztendő elteltével a kulturális különbségek minimalizációjáig jutnak el, amennyiben a „mindannyian európaiak vagyunk” érzését hangsúlyozzák, és élük meg egyben.

Mindazonáltal fontos megemlíteni, hogy néhány megkérdezett már az etnorelativitás fázisába is eljutott: alkalmazni kezdte például a magyarokra jellemző kommunikációs stratégiákat és/vagy udvariassági formulákat (pl. nők üdvözlésének mássága).

Az eddigi vizsgálati eredmények alapján feltételezhető, hogy homogén német csoportban az interkulturális kompetencia fejlődése két év alatt az etnocentrikus fázison belül jellemzően a minimalizációig jut el, azaz elvárásaik a saját kultúra viselkedési mintázatainak felelnek meg (Borgulya 1996), illetve az időbeli behatároltság és a motivációs mintázat jellemzően ennyi fejlődést tesz lehetővé. Amennyiben a körülmények változnak (pl. két évnél hosszabb tartózkodás esetében), az eddigi eredmények alapján az interkulturális kompetencia gyors fejlődésével számolhatunk, és erre a vizsgálat célcsoportjának tekintetében egyre több példát említhetünk.¹

¹ Erről bővebben lásd: <http://bama.hu/baranya/kozelet/a-wurzburgi-mesterorvos-pecsi-diplomai-438272>.

Hivatkozott irodalom

- BENNETT, MILTON J. (1986): Towards Ethnorelativism. A Developmental Model of Intercultural Sensitivity. In Paige, M. (szerk.): *Cross-Cultural Orientation: New Conceptualizations and Applications*. Lanham, University Press of America.
- BUDA BÉLA (2007): Kommunikáció – kontextusok – kultúrák. In Hidasi Judit (szerk.): *Kultúrák@kontextusok.kommunikáció*. Budapest, Perfekt Gazdasági Tanácsadó, Oktató és Kiadó Zrt., 9–22.
- FALKNÉ BÁNÓ KLÁRA (2001): *Kultúraközi kommunikáció*. Budapest, Püski.
- HIDAS JUDIT (2004): A kultúraközi kompetencia kialakulásának folyamatáról. In Navracsics Judit–Tóth Szergely (szerk.): *Nyelvészet és interdiszciplinaritás I-II*. Szeged–Veszprém, Generalia, 13–24.
- MASON, JENNIFER (2005 [2001]): *Kvalitatív kutatás*. Budapest, József Attila Műhely.
- THOMAS, ALEXANDER (2007): Interkulturelle Kommunikation aus psychologischer Sicht. In Moosmüller, A. (szerk.): *Interkulturelle Kommunikation*. Münster/New York/München/Berlin, Waxmann.

Ládonyi Zsuzsanna

Migránsok lelki egészségét befolyásoló tényezők vizsgálata elsőgenerációs németországi magyarok körében

A következőkben azt a kérdéskört kívánom röviden felvázolni, hogy az egyén a migráció során átélt megterhelő alkalmazkodási procedúrában, amely a kulturális és társadalmi viszonyok megváltozásán keresztül az egész személyiségét érinti, milyen megküzdési stratégiákat alakít ki, s ezek közül melyek azok, amelyek segítik megőrizni a lelki egészségét.

A lelki egészség definíciója a következő: „*pozitív életérzéssel járó belső folyamatgyensúly és az ebből következő viselkedés, mellyel az egyén biztosítja belső stabilitását és a társadalomban elfoglalt megfelelő helyét szüntelen változások (...) közepette is.*” (Tomcsányi–N. Tóth 1995: 31.). Mindezek alapján elmondható, hogy a migrációkutatásban a lelki egészség szempontjának relevanciája van, hisz a migráció egy komoly változásokkal járó nagyvállalkozás, amely nemcsak térbeli helyváltoztatással, hanem pszichológiai pozícióváltással is jár.

Kutatásomhoz az elsőgenerációs németországi magyarokat választottam ki, hogy a témát alaposabban körbejárjam. Ezen a csoporton belül is az Észak-Rajna–Vesztfália tartomány magyarjaival készített életútinterjúk és félig strukturált interjúk jelentik a kutatás alapját, melyet a résztvevő megfigyelőként szerzett tapasztalatokkal egészítetek ki.

Jelen dolgozatban a 2009 őszén készült interjúim közül tizenegy, sikeresnek mondható migránssal folytatott beszélgetést választottam ki a feldolgozás alapjául. Mégsem csupán a megkérdezettek véleményéről van itt szó, hanem, különböző hangsúlyokkal, részben az interjúalanyok házastársai is megjelennek, akik tovább differenciálták az összképet.

Kérdéseimre nagyon sok izgalmas választ kaptam, de mielőtt az interjúrészletekkel alátámasztott stratégiák elemzésébe belekezdének, néhány elméleti szempontot szeretnék kiemelni. Tágabb kontextusba helyezve a problémakört elsőként a befogadó közegről beszélek, majd a

szociológiai fókuszot követően a pszichológiai elméletek közül mutatok be néhányat, hogy aztán áttérjek a megküzdési stratégiákra.

A befogadó közeg jellemzői

A migránsok közérzetét lényegileg befolyásolhatja az az ösztársadalmi közeg, amelyben a mindennapi életüket élik, így a befogadó társadalom is hatással van az egyén lelki egészségére.

A befogadó ország viszonyulása szempontjából lényeges a bevándorlók tényleges száma, olvashatjuk Örkény és munkatársainál (2007:52–55.). Komáromi Sándor (2010: 665–668.) írja, hogy a 2005–2009 közötti felmérések tanúsága szerint a migrációs háttérrel rendelkezők aránya Németországban az összlakossághoz viszonyítva 18,6%, ami kb. 15 millió embert jelent. A nagyvárosok vonzáskörzetében ez az arány még nagyobb: Kölnben 30%, míg Berlinben is 23%-osra tehető.

A Németországban élő külföldiek közül kb. 120–160 ezerre becsülhető a magyarországi magyarok száma, amely felfelé módosulhat, ha a Kárpát-medencei, nem magyarországi magyarokat is hozzászámítjuk. Ez a szám a legnagyobb nyugat-európai magyar migráns csoportot jelöli összehasonlítva a többi célországgal¹ (Papp Z. 2010: 630.).

Örkény és munkatársai (2007: 29–30) említik meg azt a kutatási eredményt, miszerint Európában az úgynevezett nemzeti test-érzés a németeknél volt az egyik legalacsonyabb, amit természetesen a német nacionalizmus, a németek második világháborús traumatizált múltja magyaráz. A nemzeti büntudat kérdése mind a mai napig téma Németországban. Ez az elbizonytalanodott német ösztársadalmi öntudat további kérdéseket vet fel az itt élő külföldiek saját nemzeti identitásukhoz való viszonyára vonatkozóan.

Itt fontos kiemelni a befogadó közeg történelmi átalakulását is, azaz hogy egy más Németország fogadta be az ún. disszidenseket, vagyis azokat, akik a rendszerváltás előtt érkeztek Nyugatra, mint azokat, akik '89 után hagyták el szülőhazájukat. Azóta Németország átment az újraegyesítés folyamatán – ami a kezdeti euforikus hangulatot követően

¹ Ausztria, Franciaország, Nagy-Britannia, Svédország, Svájc, Olaszország stb.

súlyos terhet jelentett a gazdaság és a társadalom számára –, illetve időközben Európa egyik leginkább multikulturális államává alakult.

A célcsoport jellemzői

Ahogy már említettem, a németországi elsőgenerációs magyarokat, ezen belül is az Észak-Rajna–Vesztfáliában élőket vizsgálom. A földrajzi szűkítés azonban még nem jelent pontos meghatározást, hiszen egy igen heterogén csoportról van szó, amelynek sokszínűsége nem csak az anyaországbeli származás vonatkozásában jelenik meg.

Migránsnak azokat tekinthetjük a hagyományos értelmezés szerint, akik a szülőföldjüket elhagyják, és egy másik országba költöznek azzal a céllal, hogy ott tartósan letelepedjenek, azaz a befogadó ország állandó lakosává váljanak. A tradicionális értelmezéssel szemben a mai migránsokra jellemző, hogy eredeti szándékuknak megfelelően csak ideiglenesen váltanak országot, de aztán ez az átmeneti jelleg könnyen megváltozhat és tartóssá válhat² (Andorka 2006: 275.).

Az *átmeneti migránsok* másféle stratégiák segítségével küzdenek meg az előttük álló kihívásokkal. Azonban egy-egy migrációtörténetből szépen kirajzolódhat, hogyan lett az átmenetiből tartós migráns, ami természetesen stratégiaváltással is járt. Ez a téma különösen a fiatalabb interjúalanyoknál került felszínre. Tehát a migrációkutatás terén ma sokkal összetettebb kérdéseket vet fel a fiatal migránsok helyzete, mint a klasszikus migráció hőskorában, amelyhez inkább az idősebb generáció csoportja tartozik. Ma már kevésbé születnek végleges döntések, mindig vannak nyitott kapuk, legyen szó az újbóli hazatelepülésről vagy transzmigránsként harmadik ország kereséséről.

Interjúalanyaim közül többen disszidensként érkeztek, másik részük már szabadon, azaz a rendszerváltás után hagyták el az országot. Családi állapotukat tekintve egyedülálló, házas magyar házastárssal, vagy egyes házasságban élő német vagy nem német párral rendelkező embereket vizsgáltam. A most elemzett szűkebb körbe a régi és az új generációból is választottam interjúalanyokat, akik mindegyike értelmiségi. Választásom azért esett rájuk, mert különösen az idősebb generációhoz tartozók

²Min. 1 éves külföldi tartózkodás

elégedett, sikeres (e)migránsoknak mondhatók, akik önmagukra, helyzetükre reflektálni kész, lelkiileg egészséges személyiségek.

A megkérdezettek fele az idősebb korosztályba tartozik (elmúlt 60 éves), s kb. 30 éve él Németországban. Az interjúalanyok másik csoportjába pedig a fiatalabbak tartoznak, akik 25 és 40 év közöttiek voltak a kutatás évében, és több mint 1 éve éltek már külföldön. Egy részük Erdélyből származik, másik részük Magyarországról. A választásom tudatosan esett rájuk, mert hipotézisem szerint a kisebbségi léttel való megküzdésben a már eleve kisebbségben nevelkedett, szocializálódott nem magyarországi magyarok előnyt élveznek az anyaországbeli sorstártsaikkal szemben. Illetve kíváncsi voltam arra is, hogy a klasszikus emigránsok helyzete, életérzése és megküzdési stratégiái mennyire hasonlók, vagy mennyiben térnek el a más motivációval érkező, más élethelyzetben lévő fiatal migránsok tapasztalataitól.

A motivációs trendek is többfélék lehetnek, így az interjúalanyaimnál is: munkalehetőség, családi vagy párkapcsolati okok, tanulmányi cél, anyaországbeli üldözöttség, életszínvonalbeli okok állhatnak a migráció hátterében. Az elhagyott ország taszító (push) és az újonnan választott lakhely vonzó (pull) tényezői, az előnyök és a hátrányok mérlegelése mindenhol élesen és világosan kiderült. A taszító tényezők főleg az idősebb generációnál voltak nagyon erőteljesek: politikai üldözöttség, a kilátástalanság érzése, tehetetlenség, illetve egzisztenciális gondok. A fiataloknál korántsem jelentek meg ilyen radikális taszító tényezők, de Németország vonzereje sem olyan egyértelmű.

Új migrációs trendek

Niedermüller Péternél (2005: 52–59.) olvashatunk a *transznacionalizmus*ról, amelynek fogalmával a globalizálódó világunkra jellemző új migráns jelenségeket próbálja értelmezni. E szerint a hely, a lokalitás, valamint a kultúra és a csoport eddig nyilvánvaló összefüggései (azaz az eddig jól körülhatárolható nemzetállam fogalma) kérdőjeleződnek meg. Ma már nincsenek végleges döntések, ma a mobilitás már nem az emberek végleges elhatározását fejezi ki egy a származási országuktól eltérő ország

mellett, hanem sokkal inkább több helyszín közötti állandó mozgást³, az ide vagy oda tartozás helyett, az ide is és oda is való tartozást. Azaz a *deterritorizáció* jelensége folytán új, helyhez már nem köthető közösségek és identitásmodellek születnek. Összefoglalva a transznacionalizmus elmélete egy olyan társadalmi folyamatot ír le, amely során a migráns földrajzi, politikai és kulturális határokon túli „társadalmi mezőt hoz létre” (Brettell, idézi Prónai 2003: 358.).

A konkrétumok szintjén az egyik interjúalanyom, aki az egyik vallási alapon szerveződő közösség vezetője is egyben, a következőképpen fogalmaz: „A migrációs pasztorációban nagy váltás történt. (...) Kb. '98-ig még az utolsó szelét lehetett érezni az emigrációnak, de azóta egyre heterogénabb csoportok érkeznek ide. (...) A tendencia az, hogy a határok átjárhatósága miatt munkavállalás kapcsán egyre többen vannak úton, ami elgyökeresedéshez vezet. Kevés az igényes ember, aki ez ellen tenni akar.” A lelkész ezen a ponton fogalmazza meg lelkipásztori és közösségvezetői hivatásának egyik lényegi problémáját: „Itt a feladat, segíteni ezeknek az embereknek, hogy őrizzék a gyökereiket és ápolják a kultúrájukat. De itt van a nehézség is, mert sokszor nincs motiváció bennük, mert nincs idejük vagy igényük.”

A jelenség negatív olvasata mellett hadd jelenjen meg egy pozitív kicsengésű vélemény egy idősebb, erdélyi származású interjúalanyomtól: „Örülök a lányaimnak, hogy nekik már nincs határ a fejükben, szabadon mozoghatnak, többnyelvűek. Másként is gondolkodnak.”

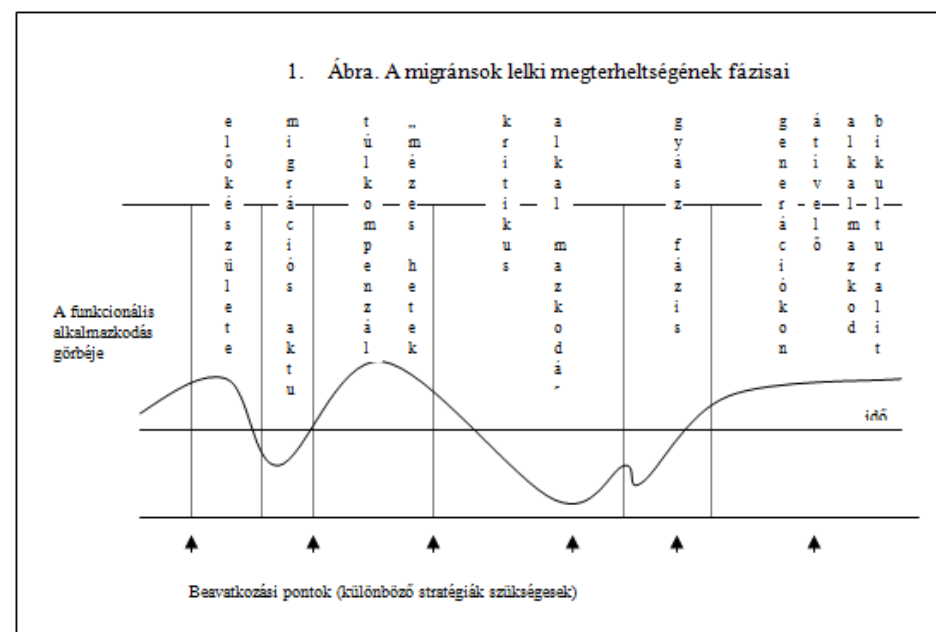
Pszichológiai fókuszú megközelítés

A migráció nemcsak helyváltoztatást jelent, hanem kultúra- és társadalomváltást is, ez pedig egy életen át tartó tanulási, alkalmazkodási folyamatra készíti az embert, ami identitáskrizissel jár. A pszichológia oldaláról megközelítve ez a lélektanilag megterhelő helyzet veszteségélménnyel, bizonytalanságérzettel, nyelvi problémákkal, esetleg diszkriminációs tapasztalatokkal jár. Az alkalmazkodási folyamat során az egyénnek újra kell strukturálnia a lelki „háztartás” egyes elemeit: szemé-

³ Ehhez az olcsó repülőjáratok megjelenése és fokozott térhódítása is nagyban hozzájárul(t).

lyes kapcsolati tőkéjét tekintve, illetve a környezetére irányuló interakciók terén új egyensúly kialakítása szükséges. Ez nagyon fájdalmas és megterhelő folyamat, igen nagy kihívás a lelki egészségmegőrzés szempontjából (Machleidt, 2003.). A kivándorlás Erikson (1991: 430.) szerint is „kemény és szívtelen” dolog, kegyetlen formája a túlélésnek, bár új identitás kialakítására is lehetőséget ad.

Machleidt (2003) a német transzkulturális pszichiáter, Sluzki modelljét alapul véve felépítette a saját migrációs alkalmazkodási fázisgörbéjét.

Forrás: Machleidt, 2003⁴

Adjusted R Square: 2,9%.

⁴ Az ábra szövegét fordította: Ládonyi Zsuzsanna

A migrációs fázisok részletesebben a következőképpen írhatók le:

- 1) *előkészületek* – felkészülés az otthon elhagyására
- 2) *migrációs aktus* – az elutazás
- 3) *„mézeshetek”* – túlkompenzálás fázisa
 - Egyfajta euforikus állapot, amelyről Csepeli (1987: 381.) is ír, valamint Kanyó T. (2003: 50–53.) interjúkötetében is részletesen lehet olvasni. Az egyik idősebb, erdélyi interjúalanyom az élményeiről így vall: „Mikor először lehetett azt kimondani, hogy magyar vagyok, és először éltem át, hogy nem minősítettek huszonhatodrendűnek, azért mert magyar vagyok. (...) Romániában a kisebbség harmadrendű kategória volt a hivatalos életben. És megértettem, hogy itt ezt mondhatom nyugodtan, nem leszek harmadrendű attól, hogy nem olyan vagyok, mint ők.”
 - Az utazást követő és az új ország kezdeti megismerése által átélt izgalmak állapota is ez, melyet Hofstede és munkatársa (2008: 391–392.) eufórikus időszaknak nevez.
- 4) *kritikus alkalmazkodás* – dekompenzációs fázis
 - A feldobódott lelkiállapot után elkezdődik a szembesülés a különbségekkel, a régi családi és egyéni identitás megkérdőjeleződik. A fokozott stresszel járó identitáskrizist csak tetézhetik a lakhatással, munkával, politikai-szociális környezettel kapcsolatban fellépő problémák. A „rég” és az „új” kiegyenlítődési zavara ez a fázis, ami a gyökértelenség érzésével jár, azaz azzal a fájdalommal, hogy nem tudom, hol vagyok otthon. Erről az egyik fiatalabb interjúalanyom így vall: „Nem tudom, tudok-e annyit itt élni, hogy itt legyen az otthonom, hogy el tudjak szakadni otthonról. (...) Mindenütt otthon vagyok, de ugyanakkor sehol. (...) Ez egy másabb fajta otthonérzet, (...) ennek nincsenek mély gyökerei.”
- 5) a *gyász* fázisa
 - A saját kultúra részleges elvesztése felett érzett gyász folyamatát át kell élnie a migránsnak, ha ez nem sikerül, depressziós tünetek jelentkezhetnek. Ennek a fázisnak a sikeressége természetesen függ az egyén személyes és esetleg közösségi erőforrásaitól.
- 6) a generációkon átívelő alkalmazkodási folyamat utolsó fázisa – *bikulturalitás*

– A hagyományos családi szabályok, normák, értékek és gondolkodásmód megkérdőjeleződése után egy minőségileg új egyensúly jön létre. Ezt a fázist már az első generációs migráns is elérheti, azaz nyertesen jöhet ki a krízisből, amit egyfajta második születéshez lehet hasonlítani. A kettős vagy új identitásáról így vall az egyik interjúalanyom: „Nem fogalmaznám meg mereven az identitásomat, hogy magyar vagy német. Inkább azt mondanám, a nyitottság az identitásom”

Megküzdési stratégiák - elméletek és konkrét megvalósulások

Breakwell (1986) megküzdési stratégiák elmélete jó kiindulásként szolgálhat számunkra a migráció során átélt identitáskrizis feloldásának értelmezési keretéhez. Hiszen az identitáskrizis által alakuló önazonosságunk és a lakhely-, kultúra- és társadalomváltásból fakadó rengeteg változás újabb és újabb megküzdési stratégiák kialakítását teszi szükségessé, amelyeket aztán be kell építenünk a személyiségünkbe (Horvát M. és mtsai, 2006: 133–153.). Sik-Örkény (2003: 188–202.) szerint is a migráció egy tudatosan vállalt és létrehozott válsághelyzet, melytől az erre vállalkozó személy természetesen azt várja, hogy a kockázatos befektetés ellenére nyerni fog, azaz megtérül a vállalkozása, és sikeresen megküzd a nehézségekkel.

Breakwell (1986) szerint megküzdés minden olyan gondolat vagy cselekedet, amelynek az a célja, hogy az identitásra irányuló fenyegető hatásokat elhárítsa vagy módosítsa. A megküzdési stratégiákat intrapszichikus, interperszonális és csoportszintű stratégiákra osztja.

Az *intrapszichikus* (Breakwell 1986: 77–108.) stratégia az egyéni belül zajló folyamatokat jelöli, amelyek lehetnek elkerülő stratégiák⁵ vagy elfogadó stratégiák,⁶ de lehetnek a jelenlegi és jövőbeni identitástartalmak folyamatát megváltoztató megküzdési stratégiák is, mint pl. a korábbi értékelés kritikája. Az elkerülő stratégia egyik fajtája sejlik fel a következő mondatokban: „Egy elvárásolt világban élek. A német híreket egyáltalán

⁵ Pl. tagadás, fantáziálás, felelősségelhárítás, kimagyarázás.

⁶ Pl. kompromisszumok bevállalása előre, részekre tagolás és a részek elfogadása, fontossági sorrendek átpriorizálása (a legfontosabb identitáselem védelme a többivel szemben).

nem követem, tévét nem nézek. Még mindig úgy vagyok, hogy nem itt élem le az életem.” Már hat éve él Németországban ez az interjúalanyom, és bár eredetileg három évre érkezett ösztöndíjjal, mégis az átmeneti migráns stratégiáját követi ennyi idő után is.

Az interperszonális és a csoportszintű stratégiák a kifelé, a társas környezet felé irányuló megküzdési módokat jelölik, ezért extrapszichikus stratégiáknak is nevezhetjük őket. Az *interperszonális* (Breakwell 1986: 109–121.) forma megnyilvánulhat izolációban,⁷ konfrontációban,⁸ rejtőzködésben,⁹ alkalmazkodásban, ami azonban belső konfliktussal is járhat. A *csoportszintű* (Breakwell 1986: 128–136.) megküzdési stratégiának is lehet több formája, az egyik ezek közül a több csoporthoz való tartozás,¹⁰ másik a csoportsegítés igénybevétele,¹¹ a harmadik lehet pedig a csoportos cselekvés, amelynek célja a társadalmi változások előidézése lehet.

A megküzdési stratégia megválasztására ható tényezőket is vizsgálta Breakwell (1986: 148–158.), négy nagyobb csoportra osztva ezeket. Az első a *környezeti fenyegetés típusa* (külső-belső eredetű, rövid távú-hosszú távú, stabil-instabil). Az átmeneti és tartós migránsok helyzete, illetve megküzdési stratégiája közötti különbségre már korábban is utaltam, hisz aki hosszú távra tervezi a külföldi tartózkodást vagy véglegesen hagyja el a hazáját, annak a régi kapcsolatai hamarabb felszámolódnak, vagy legalábbis szelektálódnak, az egyik interjúalanyom szavaival: „az jobban lezárja a kapcsolatot az otthonnal”. Számára egyébként az volt a legnehezebb, „mikor a negyedik, ötödik év után realizálódott, hogy nem megyünk haza”. Ez a változás nemcsak új stratégia kialakítását kívánta meg, hanem a veszteségélményt is felfokozta.

A második hatótényező a *szociális kontextus* (interperszonális kapcsolatok száma, minősége, az egyén csoportban elfoglalt helye,

⁷ Önmaga kizárása a szociális hálóból.

⁸ Az egyén aktív vagy passzív módon azzal ellentétesen cselekszik, mint amit elvárnak tőle.

⁹ Az igazi identitás elrejtése által és a vágyott identitás elérése céljából.

¹⁰ Az egyik csoporthoz való tartozás enyhítheti a másikkal való tartozásból fakadó hátrányokat: stigmatizáltságot, alárendeltséget, hatalom/befolyás hiányát.

¹¹ Szociális vagy informális hálózatok fejlesztése, hasonló helyzetben lévőkkel való kapcsolatfelvétel.

értékrendje, hitrendszere). A megélt társas támogatások közül az első és legfontosabb támogató személy több interjúalanyomnál a házastárs volt, aki a nehézségekkel való megküzdésben háttérrel biztosított. Szinte mindegyik történetben előkerültek azok a segítő személyek, akik támaszt nyújtottak az első időszak nehézségei közepette. Ezek nagyrészt már kinn élő magyarok, rokonok voltak, de akár más kisebbséghez tartozó migránsok és természetesen németek is lehettek, akik felkarolták a friss migránst, és néhány fontos információval vagy akár konkrétabb segítséggel is a rászoruló mellé álltak.

A harmadik hatótényező az *identitás struktúrája* (magas vagy alacsony önértékelés), a negyedik pedig a *kognitív források összessége* (információfeldolgozás, tanulási képesség, személyiség típus). Ez utóbbihoz tartozik a nyelv elsajátítása: mindegyik interjúalanyom megtanult németül, néhányan Németországban újból leállamvizsgáztak, mert a diplomájukat nem fogadták el odakinn. A személyiség típusok vonatkozásában pedig ki kell emelnem, hogy a küzdő, kitartó és céltudatos típusok a sikeresek. Az idősebb generáció egyik sikeres tagja így vall: „Tudatosan arra kellett gondolnom, hogy nem szabad, hogy honvágyam legyen. Nem volt könnyű, tudtam, ezt vállalnom kell, ki kell bírnom”. A stratégia kialakításában tehát fontos szerepe van a világosan kitűzött és határozott célnak, mert ez az, ami segíthet a kifejezetten megterhelő, fokozott alkalmazkodást igénylő, próbára tevő helyzetek elviselésében.

Befejezésképpen pedig kiemelném, hogy az egyik sikeresen beilleszkedett idősebb interjúalanyom mégsem a társas támogatásra helyezi a hangsúlyt. Csak harminc év távlatából visszatekintve tudta ilyen világosan megfogalmazni saját maga számára is, hogy melyek voltak azok a stabil pontok az életében, amelyekbe belekapaszkodhatott, amelyek segítettek. Ez a három dolog egyrészt a hit, a vallás: „ott is, itt is katolikus voltam, vagyok”, másrészt a zene szeretete: „Bachot ott is, itt is szerettem (...) ebben nem lehet csalódnai, és tulajdonképpen mindegy, hogy itt hallgatom Bachot vagy ott, vagy Budapesten”, harmadrészt pedig a biztos szakmai felkészültség. Tulajdonképpen számára ezek univerzális értékek, melyek nem köthetők semmilyen nyelvhez.

Ebben a munkámban éppen hogy csak felvillantani tudtam néhány szempontot a több órás interjúanyagomból, a tapasztalataimból, illetve a már feldolgozott szakirodalmakból. A gondolatmenetem szívesen folytat-

nám tovább a közösségek elemzésével annak vizsgálata érdekében, hogy ezek mennyire segítik vagy gátolják a migránsok, ezen belül is a németországi magyar migránsok lelki egészségmegőrzését. A sikeres megküzdési stratégiák elemzését követően azt tervezem, hogy a kudarcos beilleszkedési próbálkozások, a zsákutcás stratégiákat vizsgálnám meg alaposabban.

Hivatkozott irodalom

- ANDORKA RUDOLF (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris.
- BREAKWELL, GLYNIS M. (1986): *Coping with Threatened Identities*. London, Meuthen.
- CSEPELI GYÖRGY (1987): Identitás és akkulturáció. In Csepeli György: *Csoporttudat – nemzettudat. Esszék, tanulmányok*. Budapest, Magvető, 373–383.
- ERIKSON, ERIC H. (1991): *A fiatal Luther és más írások*. Budapest, Gondolat, 401–434.
- HOFSTEDE, GEERT–HOFSTEDE, GERT JAN (2008): *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere*. Pécs, VHE Kft.
- HORVÁT M. TÜNDE–DÜLL ANDREA–LÁSZLÓ JÁNOS (2006): A helyvesztés vizsgálata migrációban lévő magyar fiatalok körében. *Magyar Pszichológiai Szemle* 61 (1), 133–153.
- KANYÓ TAMÁS (2003): *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. Budapest, L'Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet.
- KOMÁROMI SÁNDOR (2010): Preuss, U.K.: Mi fán terem a német „vezető kultúra”? – Észrevételek a németországi integráció-vitához. *Kisebbségkutató – Szemle* 19 (4), 665–668.
- MACHLEIDT, WIELANT (2003): *Ausgangslage und Leitlinien transkultureller Psychiatrie in Deutschland*. Internet: http://www.psychiatrie.de/data/downloads/3b/00/00/Beitrag_Machleidt.pdf, letöltve: 2008. 03. 12.)
- NIEDERMÜLLER PÉTER (2005): Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In Kovács Nóra–Osvát Anna–Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötések. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet évkönyve* 4. Budapest, Akadémiai.

ÖRKÉNY ANTAL–SZÉKELYI MÁRIA–CSEPELI GYÖRGY–POÓR JÁNOS–VÁRHALMI ZOLTÁN (szerk.) (2007): *Nemzeti érzés és európai identitás*. Budapest, Arktisz–Balassi Kiadó

PAPP Z. ATTILA (2010): A nyugati magyar diaszpóra és szervezeti élete néhány demográfiai, társadalmi jellemzője. *Kisebbségkutató* 19 (4), 621–638.

PRÓNAI CSABA (2003): Migráció és kulturális antropológia (Tudománytörténeti vázlat). In KOVÁCS NÓRA–SZARKA LÁSZLÓ (szerk.): *Tér és Terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének évkönyve* 2. Budapest, Akadémiai, 347–366.

SIK ENDRE–ÖRKÉNY ANTAL (2003): A migrációs potenciál kialakulásának mechanizmusai. In Örkény Antal (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. Budapest, Sík, 188–202.

TOMCSÁNYI TEODÓRA - N. TÓTH ZSUZSA (1995): Humán segítő foglalkozásúak posztgraduális mentálhigiénés képzése. *Magyar Felsőoktatás* 5 (7), 31–34.

Oppe Orsolya

A Dél-tiroli német kisebbség törekvései

Olaszországban az etnikai és regionális megosztottságoknak mély gyökerei vannak. A már meglévő klasszikus regionális különbségeket és az újonnan keletkező politikai-gazdasági törésvonalak okozta aránytalanságokat eddig nem sikerült kiegyenlíteni az olasz kormány(ok)nak. Tanulmányom célja, hogy bemutassam, milyen kihívást jelent a mindenkori olasz kormány számára a Dél-Tirolban élő német ajkú kisebbség politikai, gazdasági és társadalmi törekvéseinek kezelése. A három tényezőt nehezen lehet szétválasztani, hiszen a régió történelmi gyökerei, az ott élő német kisebbség közel egy évszázados politikai küzdelme, az Olaszországot kezdetektől „kettéválasztó” Észak-Dél törésvonal a mai napig meghatározza az ország és a térség arculatát. Ezekhez a már meglévő ellentétekhez az elmúlt esztendőkből újabb konfliktusok társultak, elsősorban gazdasági és politikai jellegűek, melyekre az alábbi tanulmányban szeretnénk részletesen kitérni.

Vajon az olasz egység által megteremtett olasz nemzet mennyire tekinthető egységesnek és mit jelent „olasznak” lenni egy olyan államban, ahol számos nyelvi kisebbség él? Nem beszélve arról, hogy a történelmi etnikumok mellett ma migránsok tömegei érkeznek a félszigetre magukkal hozva sajátos kultúrájukat. Az etnikai és regionális alapon szerveződő pártok jelenléte a mai olasz politikai köztudatban sok esetben egyet jelent a regionális identitás elfogadásával, illetve a nemzeti identitás tagadásával.

Megvalósul az egységes olasz állam

A jelenség megértéséhez egészen az olasz egységfolyamat kezdeti időszakáig kell visszanyúlni. A 19. század nemzeti forradalmi elérték az Itáliai-félszigetet is. A nacionalizmus megerősödése a széttagolt Itáliai-félszigeten¹ is egységesítő törekvéseket hozott felszínre. 1848-49-ben a

¹ Az osztrák császársághoz tartozott a Lombard-Velence Királyság, emellett osztrák befolyás alá tartoztak a közép-itáliai kis fejedelemségek, továbbá Itália a Pápai Államra (Vatikán) és a Nápolyi és Szicíliai Királyságra tagolódott.

nemzeti kérdés ügyét legaktívabban a Szárd Királyság támogatta. Azonban önmagában a szárd állam képtelen lett volna megteremteni az egységes olasz államot. Az olasz egység megvalósításának ügyét Camillo Cavour, Piemont miniszterelnöke karolta fel, aki dinasztikus úton, külső támogatással képzelte el a félsziget egységesítését. Ennek legnagyobb akadálya Ausztria volt, vele szemben Cavournak nagyhatalmi szövetségest kellett találnia. Piemont ezért részt vett a krími háborúban (1853–1856), ahol 1859-ben sikerült osztrákelenes szövetséget kötnie III. Napóleonnal. Cavour és III. Napóleon megállapodása szerint Ausztria legyőzése után észak-olasz királyság alakult volna Viktor Emánuel vezetésével, Közép- és Dél-Itália francia befolyás alá került volna, míg a szárd királyság átengedte volna Franciaországnak Savoyát és Nizzát. Camillo Cavour francia támogatással legyőzte Ausztriát a híres solferinói csatában (1859), de az ütközet után III. Napóleon váratlanul különbékét kötött Ausztriával Villafrancában, így Piemont csak Lombardiát tudta megszerezni. Ezt a lépést az a tény magyarázhatja, hogy III. Napóleon nem akart egy erős, egységes olasz államot Franciaország szomszédságában, márpedig Ausztria teljes veresége szerinte ehhez vezetett volna (Ormos–Majoros 1998: 94–97.)

A félszigeten a nemzeti-liberális felkelések sorra gyengítették az osztrákok uralmát. Az egyesítést Garibaldi folytatta, aki sikerrel döntötte meg a Bourbon-uralmat a nápolyi királyságban. 1860 októberében népszavazással Nápoly és Szicília is csatlakozott Piemonthoz. 1861. március 18-án kikiáltották az olasz királyságot, amely immár egész Itáliát egységesítette Róma és Velence kivételével. A főváros átmenetileg Firenze lett.

Az egységfolyamat további sikeréhez Ausztria külpolitikai kudarca járult hozzá. A poroszoktól elszenvedett vereség fejében az osztrákoknak le kellett mondaniuk az olaszok javára Velencéről, míg az 1870-es porosz-francia háború eredményeképpen a franciáknak el kellett hagyniuk a pápai államot, melyet szintén Olaszország szerezhetett meg.

Etnikai, regionális ellentétek

Olaszország másfél százados történelmében számos olyan neuralgikus pontot és eseményt találunk, amelyek megkérdőjelezik az egységes

nemzetállam létét. Melyek lehetnek ezek? Történelmi események, békeszerződések határozatai, nemzeti-etnikai konfliktusok, gazdasági ellentétek és ezekből fakadóan eltérő regionális sajátosságok. Olaszország már régóta nemcsak a fejlett Észak és a gazdaságilag elmaradt Dél (Mezzogiorno) dichotómiájával írható le, hanem számos más ellentmondás is jellemzi.

Területi igényeket tekintve az új állam már 1870-ben megszületett, de kevésbé tudatosult az átlag állampolgárban, hogy mit jelent a valóságban „olaszknak lenni”, és miben áll az olasz nemzeti identitás. A Risorgimento² révén a félsziget egységessé vált a 19. század végére, de maradtak olyan területek, ahol vegyes nemzetiségű (német, olasz, ladin, szlovén, horvát, francia, albán stb.) lakosság élt. pl: az Aosta-völgyben élő frankoprovenszál népcsoport, a Friuli–Venezia Giuliaiban élő szlovén kisebbség, a Dél-Tirolban élő német ajkú lakosság és Itália déli részén, Apulia, Szicília térségében élő görögök és albánok (Sipos 1993: 54–66.).

A rövid történelmi áttekintés után érdemes egy pillantást vetni a 21. század Olaszországra. Olaszország nem rég ünnepelte a félsziget egységének 150. évfordulóját. Azonban a nemzeti összetartozás eszméjét hirdető rendezvénysorozat nem minden esetben talált kedvező fogadtatásra a politikusok, pártok, közéleti szereplők, társadalmi mozgalmak körében.

Míg Berlusconi és pártja, a Szabadság Népe és a Balközép Demokrata Párt az évfordulót méltatta, addig az Északi Liga, Umberto Bossi vezetésével³ a központi rendelettel szemben nem tekintette munkaszüneti napnak az évfordulót. A megemlékezéseken az olasz himnusz helyett a *Nabuccó*ból énekelték a Rabok Kórusát (Sachelli, 2011).

Az ünnepségektől távol maradt több regionális mozgalom, szervezet és azok vezetői is. A megemlékezésen nem vett részt a dél-tiroli régió elnöke, Luis Durnwalder és pártja, a Dél-Tiroli Néppárt (SVP) sem. Az olasz egység emlékére szervezett évforduló így még inkább felszínre

² Olasz egységfolyamat elnevezése.

³ Umberto Bossi jobboldali politikus pártja, a Lega Nord 1989-ben alakult. 1994-re a jobboldalon, több párttal együtt (Forza Italia, Polo della Libertá) tagja lett az első Berlusconi-kormány. A kezdetben kimondottan radikális és szakadár nézeteket valló Bossi Padania függetlenségéért és elszakadásáért küzdött, mára enyhített korábbi propagandáján, és jelenleg a föderatív átalakítás mellett érvel Olaszországban.

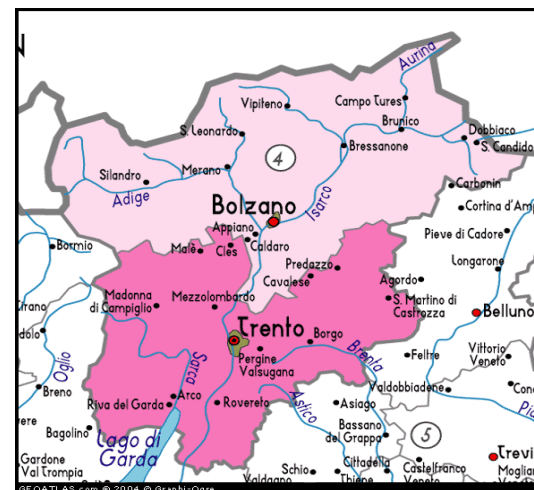
hozta az olasz nemzeti identitás problematikáját, vagy bizonyos esetekben pontosan annak hiányát.

Tanulmányomban egy olyan térség, régió bemutatására vállalkozom, ahol az eddig leírt és megfogalmazott etnikai, regionális ellentétek és az olasz identitásválság jelenségei együttesen jelennek meg. Ezért esett választásom Dél-Tirolra, amely önmagában egy sajátosnak mondható önrendelkezési modellt hozott létre.

Dél-Tirol története, helyzete és jogállása

A 20. század elejéig Tirol egységes volt, és Ausztriához tartozott. Az első világháború után (1919) a területet felosztották, aminek következtében Tirol déli része Olaszországhoz került.

1. ábra

forrás: www.geoatlas.com

Dél-Tirol története és autonómiamodellje sokak számára példaértékű Európában, bár a modell megteremtéséhez vezető utat több évtizedes politikai csatározások, konfliktusok és diplomáciai egyeztetések előzték meg. Olaszországban öt terület rendelkezik alkotmány által biztosított autonóm státusszal: Dél-Tirol (Trentino–Alto Adige), Szicília, Szardínia,

Friuli–Venezia Giulia, Valle d’Aosta. Kijelölésüket az olasz kormány a kulturális sajátosságok, nemzeti hagyományaik figyelembevételével tette meg (Nagy 2009: 28–35.).

Az autonómia értelmezésében Miklósné Zakar Andrea megfogalmazását választottam, mely szerint „autonómiának tekinthető egy adott közösségnek valamilyen érdekképviseleti vagy akár bizonyos igazgatási jogosítványokkal bíró intézményrendszerrel való felruházása, mely jogosítványok kötődhetnek a közösség által lakott terület egészéhez, esetleg egy részéhez, de átfogja a közösséghez tartozó vagy oda tartozni akaró (identitást felvállaló) összes individuumot” (Miklósné 2010: 75–91.).

Dél-Tirol esetében az események egészen az első világháborúig nyúlnak vissza. A világháborút lezáró, Saint-Germainben aláírt békeszerződés nyomán a mintegy 97%-ban németek lakta Dél-Tirolt Olaszországhoz csatolták. A múlt század elején Bolzano térségében 215 ezer német, 16 ezer olasz és pár ezer ladin⁴ élt. Az olasz politika célja a kezdetektől fogva a német ajkú lakosság asszimilációja volt, hogy a térségben az olaszok javára változtassák meg az etnikai arányokat. Az 1920-as évektől a fasizmus megerősödésével Mussolininek feltett szándéka volt, hogy az ország területén élő nemzeti kisebbségeket asszimilálja. Az erőszakos olaszosítás eredményeképpen jelentősen megnőtt az olasz lakosok aránya a térségben, miközben a német ajkúak nagy számban hagyták el a régiót.

A második világháború után a terület kérdésének rendezésére a párizsi külügyminiszteri konferencián az osztrák és olasz fél között kétoldalú tárgyalások kezdődtek. Az 1946. szeptember 5-én Párizsban aláírt Gruber–De Gasperi egyezmény teljes jogegyenlőséget biztosított Bozen/Bolzano és Trient/Trento kétnyelvű településein élő német anyanyelvű lakosságnak. Ez a lépés azért volt kulcsfontosságú, mert megteremtette a dél-tiroli autonómia alapját, és a régió kérdése már nem kizárólag olasz belügy volt. Ez a kétoldalú megállapodás az 1947. évi olasz békeszerződés 4. sz. mellékleteként szerepel, és a szerződés fontos részét képezi. 1947-ben tehát megszületett a terület első autonómia-statútuma, de az olasz kormány továbbra sem törődött bele a dél-tiroli autonómia ügyébe, így 1948-ban ellenlépéseket tett. Az 1948. január 30-

⁴ A ladinok a római birodalom idején latinizálódtak, nyelvi rokonságban vannak a svájci réto-románokkal, valamint a katalánokkal

án elfogadott 5. sz. alkotmánytörvény jóváhagyta Trentino–Alto Adige különleges jogállású régió statútumát. Ez azt jelentette, hogy a német többségű Bolzano tartományhoz hozzákapcsolták az olasz többségű Trentinót, így végül a német ajkúak kisebbségbe kerültek a térségben (Schönbaum 2008: 7–26.).

A kialakult helyzetbe sem az 1945-ben megalakult Dél-Tiroli Néppárt (Südtiroler Volkspartei, SVP), sem Ausztria nem nyugodott bele, és többször is az ENSZ közgyűléséhez fordult a kérdés békés rendezése érdekében. Igénye jogos volt, hiszen 1961-re a lakosságnak már csak 66%-a volt német ajkú. Olaszország továbbra sem módosította az első autonómia-statútumot, ezért Ausztria kezdeményezésére az ENSZ 1961. november 28-ai közgyűlése ismét felhívta a feleket a konfliktus rendezésére. Az olasz kormány létrehozta az ún. „Tizenkilencek Bizottságát”, amelyben 11 olasz, 7 német és 1 ladin tag vett részt. A testület három év alatt dolgozta ki javaslatait, amely az ún. dél-tiroli javaslatcsomagként (Paket) vált ismertté. A dél-tiroli csomag 137 intézkedést tartalmazott, melyet 1971-ben alkotmánytörvénnyel is megerősítettek. Így az 1972-ben életbe lépett második statútum különleges autonómiát biztosított a térségnek, de a dél-tiroli kérdés végleges lezárására a két fél között csak 1992. június 19-én került sor (Szomráky–Rajnavölgyi 1999: 7–11.).

A Dél-Tirolra érvényes autonómiamodell a következőképpen rendelkezik kisebbségi kérdésekben:

- Dél-Tirol a saját és a régiót érintő kérdésekben jogszabályok kidolgozására jogosult törvényhozó és végrehajtó hatalmi szervvel rendelkezik. Törvényhozó testülete a Régiótanács lett, amely 70 főből áll. A végrehajtó hatalmat a Régióbizottság testesíti meg, melyet az elnök, két alelnök, valamint két tényleges és két helyettes ülnök alkot.
- A tartomány teljes autonómiát élvez az oktatás, ipar, turizmus, kereskedelem, környezetvédelem és a településfejlesztés terén.
- Nem rendelkezik hatáskörrel a katonaság, rendőrség, biztonsági szolgálat, bíróság, adók, vámok terén.
- A pénzügyek tekintetében a tartománynak nincs önálló adóztatási joga.

- Az etnikai hovatartozás az alábbi speciális területeken jelenik meg: anyanyelvű oktatás esetén az óvodákban, iskolákban, emellett a köztisztviselői és közalkalmazotti helyek betöltésekor, illetve a bírósági keresetek benyújtásakor.
- Etnikai, nyelvi hovatartozásról való nyilatkozattétel: Dél-Tirolban mindenkitől megkövetelik, hogy az esedékes országos népszámláláskor hivatalos nyilatkozatot tegyen, hogy melyik etnikai csoporthoz (német, olasz, ladin) tartozik.
- Etnikai arányosság elve: az arányosság elve vonatkozik minden állami és félállami hivatalra. Ennek következtében számos állás, foglalkozás betöltésénél fontos elvárás továbbra is a nyelvvizsga (Sipos 1993: 54–66.).

Dél-Tirol jelene és jövője

Etnikai kérdés

Az autonómia-megállapodás értelmében Dél-Tirolban három nyelvet ismernek el hivatalosan: a németet, az olaszt és a ladint. A tartomány etnikailag tagolt, és a három kisebbség egymás mellett élése sem zökkenőmentes. Sajnos Dél-Tirol esetében az etnikai „szétválasztás” és megkülönböztetés a mindennapokban is érvényesül. Az alábbiakban erre szeretnék néhány konkrét példát hozni.

A nyelvi-etnikai szembenállás megjelenik a tartományi intézmények, az oktatás, a média területétől kezdve egészen a civil szervezetek etnikai alapon történő megkülönböztetéséig. Az oktatási rendszer teljesen megosztott az óvodától egészen a felsőoktatásig. A különböző nemzetiségű iskolákban anyanyelven folyik az oktatás, anyanyelvű tanárokkal. Ha például egy olasz és német iskola éppen egy épületben működik, akkor korlátozzák a tanulók és oktatók közötti érintkezéseket, de arra is volt már precedens, hogy az órák közötti szüneteket is eltérő időpontokban határozták meg. A németek továbbra is elutasítják a kéttannyelvű iskolák bevezetését, félve attól, hogy a szülők inkább azt választanák gyermekeik számára a későbbi karrierlehetőségek miatt (Gulyás 2007: 76–82.). Számos kulturális szervezet, egyesület, könyvtár is etnikai alapon működik. Az etnikai megosztottság a helyi médiában is érvényesül. Az elektronikus és a

nyomtatott médiának is van egy német és olasz megfelelője, így a német ajkúak helyi lapja a *Der Dolomiten* is leginkább csak a német eseményekről számol be. A tudósítások is nemzetiségi alapon működnek, de például a ladinok (a legkisebb népcsoport) naponta csak öt percben sugározhatnak műsort anyanyelvükön. Érdekességképpen említem meg, hogy mentőszolgálatból, de még hegymászó szövetségből is kettő van, természetesen egy olasz (Club Alpino) és egy német (Alpenverein Südtirol) (Pallaver 2007: 313–324.).

Politikai kérdés

A régióban felerősödő radikális nézetek mögött, egy „többszereplős” folyamat húzódik meg. Tény, hogy az autonómiastátusz biztosította az egyes etnikumok, németek, olaszok, ladinok békés egymás mellett élését, de a mesterségesen megkonstruált tartomány, a korábbi erőszakos olaszosítás és az eurózána válsága miatt felerősödő regionális ellentétek mindinkább kihatnak a régió mindennapjaira.

Az etnikai tagoltság jól kimutatható Dél-Tirol politikai intézményrendszerén is. A korábban szinte minden helyi/regionális választás nyertese az SVP, a legutolsó 2008-as választásokon nem került abszolút többségbe. A 2008-as tartományi választásokon 15 párt indult, melyek közül 6 német, 8 olasz és 1 ladin szervezet képviseltette magát. A választásokat 2008-ban ismét a Dél-Tiroli Néppárt (SVP) nyerte meg, amely 146.545 voksot kapott az összesen leadott 304.615 szavazatból, ezzel a tartományi gyűlésben betölthető helyek 48,1 %-át szerezte meg⁵.

Bár a 2008-as választásokat ismét a Dél-Tiroli Néppárt (SVP) nyerte, a 35 képviselői helyből csak 18-at sikerült megszereznie. A Néppárt ezért arra kényszerült, hogy olasz pártokkal lépjen szövetségre. Ez a „kényszerhelyzet” természetesen még inkább felerősítette a kisebb német pártok ellenérzéseit. Dél-Tirolban a 2008-as választási eredmények és az országban súlyosbodó gazdasági válság hatására a német ajkú ellenzéki pártok (Szabadelvűek, Dél-Tiroli Szabadságpárt, Unió Dél-Tirolért) igen kemény kritikát fogalmaztak meg az olasz nemzetállammal szemben. Sokan a térség jövőjét illetően a „Rómától való elszakadást”,

⁵ http://www.provincia.bz.it/vote/landtag2008/info/partiti_li_vg.htm.

vagy egy nagyobb fokú autonómia biztosítását látják elképzelhetőnek (Klotz, 2011.).

Az ellenzéki pártok hangsúlyozzák, hogy jövőjüket egy Dél-Tiroli Szabadállamban vagy az Ausztriához való visszatérésben látják megoldhatónak. Az olasz nemzeti identitásnak ők nem részesei, és nem is lesznek soha.⁶

A jelenlegi helyzetben fokozatosan emelkedik a radikális, szeparatista csoportok társadalmi támogatottsága. Számos vezető politikus nyilatkozott úgy, hogy Róma követeléseinek nem hajlandóak eleget tenni. Thomas Widmann, dél-tiroli gazdasági miniszter, a konzervatív Dél-Tiroli Néppárttal együtt azt javasolta, hogy Dél-Tirol vásárolja meg függetlenségét Olaszországtól. Wildmann szerint Olaszország teljes tartozása 1 911 milliárd euró. Tekintettel arra, hogy Dél-Tirolban ötszázezren laknak, ez arányosítva nekik összesen 15 milliárd eurót jelent, így amennyiben Dél-Tirol kifizetné ezt az összeget Rómának, akkor teljes autonómiát kaphatna (Sachelli, 2011).

A közvélemény-kutatások szerint a szeparatista mozgalmak egyre nagyobb mértékben vonzzák a fiatalokat. Günther Pallaver, dél-tiroli politikus szerint általánosnak mondható tendencia, hogy a tartomány politikailag egyre jobbra tolódik. Az egykori legnagyobb gyűjtőpárt, az SVP fokozatosan veszít népszerűségéből, a kisebb radikális helyi pártok pedig növelik támogatottságukat. Míg az 1970-es években a fiatalok 90%-a egyetértett a korlátozott autonómiával, addig mára ez az arány 60%-ra csökkent (Pallaver 2000: 313–324.).

Gazdasági kérdés

Dél-Tirol gazdasági mutatóit tekintve Olaszország leggazdagabb régiója. Az egy főre jutó GDP kb. 30 000 euró, ami majdnem kétszerese a szicíliai régióénak.⁷ A költségvetés tekintetében Dél-Tirol önfinanszírozó, tehát forrásainak 90 %-a a régióban befizetett adókból származik. A regionális önkormányzatiság megteremtése nagymértékben elősegítette a sikeres

⁶ http://www.corriere.it/unita-italia-150/11_marzo_10/de-cesare-italia-unita-fanalino-coda_13e7441c-4b22-11e0-9e9a-b429a0ac9415.shtml.

⁷ <http://www.ilgiornale.it/news/lega-attacca-noi-non-festeggiamo-lunit-nuovi-boicottaggi-e.html>.

gazdaságpolitikát a térségben. A hatásköröknek és a befolyt adóknak az állam és a regionális önkormányzat közötti megosztása segítette a gazdasági fejlődést. Ennek köszönhetően ma a régióban 2% alatti a munkanélküliség, és ennek következtében majdnem teljes a foglalkoztatottság (Tronconi, 2009).

A döntéshozatal regionális szintre történő leszállítása, a szubszidiaritás elvének alkalmazása növelte a térség politikai és gazdasági működőképességét. A dél-tiroli autonómiának a regionális gazdasági, szociális és környezetvédelmi politikában elsősorban három eszköz áll rendelkezésére: a területfejlesztés, a térség iparának és kereskedelmének ösztönzése, valamint a költségvetési politika. A sikeres autonómiamodell megalakítása mellett azonban szembesülni kellett azzal a politikai jelenséggel, amely számos más európai országban is kulcsfontosságú kérdéssé vált. Elsősorban azokban az országokban, ahol jelentős etnikai csoport él egy koncentrált helyen, régióban (Spanyolország, Belgium stb.) Róma a régiótól 120 millió euró támogatást szeretne, hogy ezzel az olasz költségvetési mérleg egyensúlyba kerüljön. Ezzel a döntéssel viszont a római vezetés éppen azokat az észak-olasz régiókat sújthatja szankciókkal (Dél-Tirol, Lombardia, Piemont), melyek már így is a legnagyobb befizetők a központi államkasszába. A konfliktus tehát Dél-Tirol és Róma között kicsiben is tükrözi az egész euróválságot: a „gazdag Észak” nem kívánja tovább támogatni és eltartani a „szegény Dél”. Ennek hatására mind Olaszországban, mind a régióban a korábbi törésvonalak tovább mélyültek, ami felszínre hozta a radikális, jobboldali szervezetek fokozatos térnyerését, kérdésessé téve a politikai erőviszonyok átrendeződését a térségben.

Konklúzió

Összegzésként megállapítható, hogy Dél-Tirol esetében a radikális mozgalmak megerősödése, intézményesülése és növekvő támogatottsága mögött több tényező együttes hatása húzódik meg. A hosszú diplomáciai egyeztetések során megszületett autonómiamodell sem jelenthet teljes garanciát arra, hogy a régióban az etnikai jellegű konfliktusok végleg eltűnnek. A térség kimagasló gazdasági mutatói, szemben Olaszország többi régiójával, és a német ajkúak erős identitástudata együttesen eredményez-

te azt, hogy a régió belül a jobboldali radikális formációk száma és ezek támogatottsága az elmúlt években jelentősen megnövekedett, ezáltal a dél-tiroli függetlenségi és szeparatista törekvések megoldása és kezelése ismét az olasz belpolitika egyik legégetőbb problémájává vált.

Hivatkozott irodalom

1861. *L'Italia unita fanalino di coda rispetto all'Europa*. Interneten: http://www.corriere.it/unita-italia-150/11_marzo_10/de-cesare-italia-unita-fanalino-coda_13e7441c-4b22-11e0-9e9a-b429a0ac9415.shtml, letöltve: 2012. 04. 02.
- A dél-tiroli választási oldal*. Internet: <http://www.provinz.bz.it/en/downloads/South-Tyrol-Autonomy.pdf>, letöltve: 2012. 03. 20.
- FLORIS, GIOVANNI (2009): *Separati in Patria. Nord contro Sud: perché l'Italia è sempre piú divisa*. Milano, Rizzoli.
- GULYÁS LÁSZLÓ (2007): A kisebbségi kérdés megoldásának egy pozitív példája: Dél- Tiroli esete II. *Korunk* 18 (1), 76–82.
- KOTZ, EVA (2011): *Mio papà, il martellatore della Val Passiria» Dopo 50 anni l'altra verità*. Internet: <http://www.stefanolorenzetto.it/pagine/interviste/Klotz.pdf>, letöltve: 2012. 04. 02.
- MIKLÓSNÉ ZAKAR ANDREA (2010): Autónomia-elmélet és gyakorlat. *Tér és Társadalom* 24 (3), 75–91.
- NAGY ISTVÁN (2009): Autónomia – az olasz példa. *Nemzet és Biztonság* 2 (1), 28–35.
- ORMOS MÁRIA–MAJOROS ISTVÁN (1998): *Európa a nemzetközi küzdő-téren*. Budapest, Osiris.
- PALLAVER, GÜNTHER (2000): Dél-Tiroli: multikulturális tartomány? Ford.: Veledits Felicitász. *Educatio* 9 (2), 313–324.
- PALLAVER, GÜNTHER– FERRANDI, GIUSEPPE (2007): *La Regione Trentino–Alto Adige/Südtiroli nel XX secolo.. Trento, Politica e istituzioni, Fondazione Museo Storico del Trentino*.
- Sacchelli, Orlando (2011): *La Lega attacca: "Noi non festeggiamo l'Unità" Nuovi boicottaggi. E riesplode la polemica...* Internet:

<http://www.ilgiornale.it/news/lega-attacca-noi-non-festeggiamo-lunit-nuovi-boicottaggi-e.html>, letöltve: 2012. 03. 08.

- SCHÖNBAUM ATTILA (2008): Nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviselője Európában – Egy dolgozat hipotézisei. *Kisebbségkutatás* 17 (1), 7–26.
- SIPOS KATALIN (1993): A nyelvi kisebbségek védelme Olaszországban. *Régió* 4 (1), 54–66.
- SZOMRÁKY BÉLA–RAJNAVÖLGYI GÉZA (1999): Pan, Christoph: Tartomány a határon. Beszélgetés Christoph Pan professzorral. *Európai utas* 37 (1), 7–11.
- TRONCONI, FILIPPO (2009): *I partiti etnoregionalisti: La politica dell'identità territoriale in Europa occidentale*. Collana "Il Mulino/Ricerca", Milano.

V. Gilbert Edit–Novák Sára–Csatári Mónika

Határok és hatások

Parttalan vagy mederbe terelt irodalomtörténet?

Kulturális diskurzust egyengetünk, kanalizálunk, moderálunk Pécsről, webes és nyomtatott közegben, interkulturális, interperszonális: „több személyes” akciókban, magyarokkal és nem-magyarokkal. Határon túliakkal és inneniekkel, az itt élő kisebbségek literátoraival „tölünk” és más (pl. magyar) nemzeti kisebbségek irodalmáraival „tölük”; lektorokkal, műfordítókkal, sokféle többszörös identitású komparatistával. Irodalmáraink – szakterületük, tanulmányaik, származásuk, lakhelyük, érdeklődésük, nyelvi kompetenciájuk alapján – több kultúrára látnak rá, egyszerre többen vannak otthon. Hatással vannak egymásra, kapcsolatba, beszélgető helyzetbe hozzák irodalmaikat szimbolikus és valós személyükön át.

Kitapintva vállalkozásunk határait, nyomozva a hatása után¹ el kell ismerni: elismerik, izgalmasnak tartják, de nem teljesen otthonos posztmodern világunkban e posztmodern természetű kísérlet a soknyelvűség megvalósítására. Talán túl sokat akarunk itt már, talán harmadik kötetünk tizenegynyelvűsége riasztó a befogadónak, aki nem hiszi el, hogy a megértés másként (anyanyelven, egy nyelven belül maradván) is: részleges.

A Pécs-decentrum Kulturális Egyesület által megjelentetett *A Perifériáról a Centrum* című háromrészes kötet sorozat alcíme *Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeitől*. A tervezett, a jövőben további kötetekkel is kiegészülő sorozat egy irodalmi kísérletből indult, mely „»kísérlet« az elméleti és gyakorlati értékét tekintve pontosan átgondolt interkulturális irodalmi diskurzus terve” (Biczó 2008).

¹ Lásd az alábbi írásokat: Bandyopadhyay (2011), Benyovszky (2003), Biczó (2008), Csányi (2003), Demény (2008), Fekete (2008), Fried (2003), Füzesi (2004), Gecse (2007: 351, 366, 381), Hammer (2005), Horváth (2003), Jastrzębska (2003), Kamarás (2009), Kálmán C. (2005), Sándorfi (2005), Medve (2006), Merényi (2010), Nagy (2006), Papp (2005, 2008), Parrag (é. n.), Safronova (2011), Schmidt (2005), Sirbik (2005), Tóth (2005), V. Gilbert (2003), Varga (2007).

A „kultúrközi beszélgetés” ideális megvalósulását egy olyan irodalmi beszélgetés kialakítása és elindítása jelenti, amelyben magyar kötődésű, de többes identitású irodalmárok újra-/át- és egymásra írhatják eddigi, nyelvi, kulturális, irodalmi értelemben vett „centrum” és „periféria” fogalmainkat. A cím maga is több irányba mutat: a „perifériáról nézve a centrum”, illetve a „perifériáról beszélő centrum” értelmezések alapvetően felmerülhetnek. Saját, abszolút értelemben vett határaink újbóli kialakításának, irodalmi/kulturális kánonba való belehelyezésének kérdéseire keresik a választ a kötetek: lehetséges-e újragondolni eddigi irodalmi, kulturális, nyelvi identitásunkat és az ezeket kialakító tényezőket? Áttörni az ezekből adódó tabukat, vagy éppen megerősödni bennük? Kapcsolódási pontot találni a különbözővel, hasonlóságot felfedezni a másban? „Saját” történetet írni az „idegenről”?

A kérdésfeltevés extremitása maga bontja le a tanulmánykötet szerkesztés formai hagyományait (is): a szerzők saját témájukon belül egymásra is reagálnak egy adott kötetten kívül és belül, egy folyamatosan megújuló, több szálon futó és sokfelé ágazó, többes párbeszédet kialakítva. A szerkesztői cél egy „Olyan rendhagyó, nyitott formát (...) működtetni, ami szeretne túllépni mind a zárt, monologikus könyvforma korlátain, mind egy tanulmánykötet esetlegességein, a tematikus folyóiratszámok belső reflexióhiányán s a kanonizálódott konferencia-formátum görcsöségén. Célja a kultúrák figyelmének egymásra irányítása, s a tekintetek egymás iránti érdeklődésének fenntartása. A visszajelzés-visszacatolás, a reflexió, a kérdés-válasz-vélemény áramoltatására, a kommentár műfajának legalizálására és újraértelmezésére tesz kísérletet; többlépcsős csoport-párbeszédet realizál”. (V. Gilbert 2003). Ennek megvalósulása követhető nyomon az első kötetet követő második (2005), majd harmadik (2006) részben: a beszélgetés, egymásra történő reagálás oldottabbá válása bonyolítja tovább a szálakat, és további kapcsolódási pontok fedeződnek fel.

A „peremhelyzet” és „központiság” az irodalmi kánon által kijelölt virtuális térben, illetve az ezzel szoros fogalmi összefüggésben álló földrajzi térben szerepet kap, kiterjedve a beszélgetésben résztvevők saját, belső terére is. A kötetekben megszólalva ezzel egy időben határozhatják meg egyéni, közösségi-kulturális, irodalmi pozíciójukat a kánon, más megszólalók és önmaguk tükrében. Az ötlet szokatlan, de nem mond el-

lent a kánonnak: a „hermeneutikailag szituált szubjektum egyéni narratívája lesz bármely tudományosnak gondolt, nyilvánított megnyilatkozás akkor is, ha ezt elfedi. Ennek bátorító tudatában (ha nem csüggedünk el a ránk váró nehézségektől már az elején), egy olyan nyitott, izgalmas kísérletbe foghatunk, melynek során egyféle, közös, pillanatnyi, többszemélyes világirodalom-történetet hozunk létre saját fonatainknak a többiekébe bonyolításából” (V. Gilbert 2003).

A kötetek bizonyosságul szolgálnak arra is, milyen sokféle határátlépés történhet a saját kulturális háttérből a másik felé tekintve, lépve. A földrajzi határok átlépése már a Magyarországon, de valószínűleg a közép-európai régióban is jól ismert mondat felidézésénél elkezdődik, miszerint a terület híd Kelet(-) és Nyugat(-Európa), illetve Európa és Ázsia között. Benyovszky Krisztián tanulmányában (Benyovszky 2003) V. Gilbert Editre (Oroszország „Profitálni akar határhelyzetéből. Áthidaló, egyeztető szerepkört vindikál magának Kelet és Nyugat, Európa és Ázsia, Észak és Dél stb. között.”) reagálva Ján Bakošt idézi, aki szerint Szlovákiában olyan földrajzi, történelmi, gazdasági feltételek hatottak, melyek a kulturális tradíciót segítették a legkülönbözőbb művészi áramlatokkal vegyíteni, így jellemző átfedések és érintkezési pontok jelentek meg, „peremeskeresztezések” alakultak ki, hasonlóan a magyar kulturális térhez.

A földrajzi határon való elhelyezkedés témájához kapcsolódva említhető a sorozat második kötetében M. Sándorfi Edina (2005) tanulmánya is, bár nem hivatkozik a fentiekre. A határon-lét fogalmát a szerző az írásmód határhelyzetével egy időben helyezi középpontba. Az osztrák-magyar határon lévő faluban élőkről író Terézia Moráról szólva hivatkozik Horváth Miléna (2003) első kötetben szereplő tanulmányára a köztiség írásmódját említve, illetve Jolanta Jastrzębskára (2003) az écriture feminine-nel kapcsolatban, szintén az első kötetből:

„Ez a köztes, feminin, vagy nevezzük inkább más(képp)-létnek, lesz most is a hívószó. Tehát a határ-sáv, amely nem pusztán két német nyelvű irodalmat választ el és köt össze immár, hanem ez esetben a kortárs német irodalom jellemző sajátosságaként interkulturális, intermediális köztiségről van szó. A centrum-periféria problematika kiterjesztése, átfordítása valamiféle határon létre illetve köztes létre/térre továbbra is meghatározza a szövegemet.”

A nyelvi határok átlépésére legkiválóbb példa a harmadik kötet egésze. A tizenegy különböző nyelven megszólaló könyv egy más jellegű határátlépésre is kísérletet tesz: a különböző túlvilágképek kulturális hagyományait tárja fel a kötetben megszólalók által.

Fried Ilona (2003) a sorozat első kötetében szereplő tanulmányában a 20. századi olasz prózairodalom áttekintésével az olasz nyelv határainak és az itáliai kulturális centrumok-perifériák kialakulásának feltérképezését is megkísérli. Az írott olasz irodalmi nyelv (firenzei dialektus) és a köznyelv különbségeit fedi fel, kitérve az európai (centrális) irodalmi hatásokra és az olasz irodalmon belüli műfaji rétegződésekre.

Irodalmi korszakhatárok átlépéséről olvashatunk Csányi Erzsébetnél (2003). A szerb, vajdasági és magyar irodalom korszakváltásaira reagálva fedezi fel a 20. században lezajlott paradigmaváltásokat a késő modern-posztmodern korszak között. Gátai Zoltán az olvasásmódok peremvidékeire kalauzol a szomszédos – horvát – területeket érintve, s mindkettőjükét a második kötetben Parrag Judit (2005) említi a „mágikus” és „fantasztikus” szerzők tendenciaszerű színre lépése kapcsán.

A szerzők bemutatkozó oldala a weboldalon² és a kötetben is megtalálható. Rezüméikben szakmai érdeklődési körükről adnak rövid, összefoglaló képet, valamint magyarázatot arra, hogy szövegeik mellett található, szerkesztői motivációra kiválasztott illusztrációik miként kapcsolódnak saját kultúrájukhoz, szakterületükhöz, illetve a kötetben megjelent szövegekhez. A margókon olyan sokféle asszociációt kínáló ábrák találhatók, mint például – a teljesség igénye nélkül felsorolva – a kisvakond (Benyovszky Krisztiánnál), a tiszavirág lárvája (Csányi Erzsébetnél), a glagolita írás két betűje (Gátai Zoltánnál), a varsói sellő (Jolanta Jastrzębskánál), a belfasti operaház (Kurdi Máriánál), vagy egy álomfogó (Vöö Gabriellánál).

Ezek az emblémák megjelennek a tartalomjegyzékben, valamint szövegeik fejlécében a szerző nevét és a tanulmány címét kísérve. Szövegeiken belül, egymásra történő hivatkozásaik alkalmával a szerzőtárs emblémájának egyszeres, kétszeres vagy háromszoros, margón történő megjelenésével segítik az adott tanulmány megfelelő számú kötetben való megtalálhatóságát.

² <http://periferia.btk.pte.hu/periferia/rezumek1.htm>

Az első kötet meghatározott célja a tizenöt résztvevő saját(os), személyre szabott irodalomtörténetének felfedezése, kultúrák és irodalmi hagyományok határain át, egy orosz témájú indító szövegből kiindulva. A második kötetben tovább és a korábbihoz képest más irányba szövődő szövegek találhatóak, érintve a nem-professzionális írói attitűd és az anyanyelvről való lemondás témáját, valamint láthatóvá válik az etnikai és női irodalmak erősödése. A harmadik kötet központi témája a misztikum megjelenési formái és a spirituális hagyomány, melyet (s korábbi írásaik összefoglalóit) az összesen tizenegy nyelvű kötetben minden szerzőtől egy centrális és egy regionális nyelven találhatunk meg.

Hivatkozott irodalom

- BANDYOPADHYAY, ARUNIM (2011): Edit V. Gilbert, ed., 'From Periphery – To Centre: Trends in World Literature from the Middle Decades of the Twentieth Century to the Present', Vol. 3. *A Critic Journal of the Centre of Russian Studies*, 2011/9., Jawaharlal Nehru University.
- BENYOVSZKY KRISZTIÁN (2003): Hangjáték – Homiliák Gilbert Edit Túljárni a központ eszén című irodalomtörténeti víziójához. In *A perifériáról a centrum 1. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeiben*. Interneten: <http://periferia.btk.pte.hu/periferia/bk.htm>, letöltve: 2012. 04. 23.
- BICZÓ GÁBOR (2008): „A Perifériáról a Centrum”, avagy diskurzus arról, miként találunk magunkra a világirodalom térképén. *Műút* 2 (6). Interneten: <http://www.muut.hu/korabbilapszamok/006/biczo.html>, letöltve: 2012. 04. 23.
- CSÁNYI ERZSÉBET (2003): Irodalmi árterületek. In *A perifériáról a centrum 1. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeiben*. Interneten: <http://periferia.btk.pte.hu/periferia/cse.htm>, letöltve: 2012. 04. 23.
- DEMÉNY PÉTER (2008): A periférikus hófúvás (Átfogó). *Korunk* 19 (1), 115–116.
- FEKETE J. JÓZSEF (2008): *A marginalitás természetes állapota*. Interneten: http://www.magyarsoz.com/fex.page:2008-01-05_A_marginalitas_termeszetes_allapota.wcag, letöltve: 2012. 04. 23.
- FRIED ILONA (2003): Séta az olasz próza erdejében. In *A perifériáról a centrum 1. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeiben*. Interneten: <http://periferia.btk.pte.hu/periferia/fi.htm>, letöltve: 2012. 04. 23.
- FÜZESI PIROSKA (2004): A perifériától a centrum, világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeitől. 1. *Helikon* 50(3), 464–466.
- GECSE GÉZA (2007): *Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- HAMMER ERIKA (2005): A perifériáról a centrum: Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeitől 2. *Filológiai Közöny* 51 (1–2), 119–123.
- HORVÁTH MILÉNA (2003): A frankofón irodalom centrum és periféria között: a „köztiség” megjelenési formái Assia Djebar műveiben. In *A perifériáról a centrum 1. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeiben*. Interneten: <http://periferia.btk.pte.hu/periferia/hm.htm>, letöltve: 2012. 04. 23.
- JASTRZEBSKA, JOLANTA (2003): A mai lengyel írónők mássága. In *A perifériáról a centrum 1. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeiben*. Interneten: <http://periferia.btk.pte.hu/periferia/jj.htm>, letöltve: 2012. 04. 23.

-
- KAMARÁS ISTVÁN (2009): Misztikum a periférián. *Kritika* 38 (6), 33–34.
- KÁLMÁN C. GYÖRGY (2005): EX LIBRIS. *Élet és Irodalom* 49 (39), 23.
- M. SÁNDORFI EDINA (2005): Kultúrák a határon avagy két író „harmadik típusú” találkozása. In *A perifériáról a centrum 2. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeiben*. Internet: <http://periferia.btk.pte.hu/perif2/sandorfi/sandorfiedina.htm>, letöltve: 2012. 04. 23.
- MEDVE A. ZOLTÁN (2006): Polilógus, metodológia és kánon. A perifériáról a centrum – Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeitől. *Jelenkor* 49 (9), 940–943.
- MERÉNYI ANNAMÁRIA (2010): Egymás tükrében (A perifériáról a centrum. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeitől). *Lindua* 4 (9–10), 120–121.
- NAGY ESZTER (2006): A perifériáról a centrum 1–2. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeitől. *Kritika* 35 (2), 32–33.
- PAPP ÁGNES KLÁRA (2005): Több-személyes világirodalom-történet. *Élet és irodalom* 49 (45), 11.
- PAPP ÁGNES KLÁRA (2008): *Átlátunk az üvegen? Gondolatok a kortárs irodalomról*. Budapest, Napkút, 319–323.
- PARRAG JUDIT (2005): Nobel-díj 2003: amikor a fénycsóva Afrikára esik. In *A perifériáról a centrum 2. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeiben*. Internet: <http://periferia.btk.pte.hu/perif2/parrag/parragjudit.htm>, letöltve: 2012. 04. 23.
- САФРОНОВА, ЛЮДМИЛА В. (2011): Европа и Россия: культурные топосы «центр» и «периферия». *Книголюб* 2011/3, 82, Новая русская литература. Interneten: <http://www.newruslit.ru/modernwords/dispute/1.v.safronova.-evropa-i-rossiya-kulturnye-centry-topos-i-periferiya-1>, letöltve: 2012. 04. 23.
- SCHMIDT ILDIKÓ (2005): A perifériáról – a centrum. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeitől című tanulmánykötet-sorozat bemutatása. *THL2: Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture. A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* 1 (2), 163–164.
- SIRBIK ATTILA (2005): Nem befejezett változat. *Symposion* 44–46, 91–93.
- TÓTH ORSOLYA (2005): A perifériáról a centrum: Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeitől 1. Szerkesztette V. Gilbert Edit. *Filológiai Közöny* LI. (1–2), 114–118.

-
- V. GILBERT EDIT (2003): A Perifériáról a Centrum – Egy projekt megvalósulásának esetlegességei. In *A perifériáról a centrum 1. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeiben*. Internet: <http://periferia.btk.pte.hu/periferia/mindenkiperiferia.htm>, letöltve: 2012. 04. 23.
- VARGA ÉVA (2007): Személyesség és párbeszéd. A perifériáról a centrum. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeitől 1–2. Beszélgetés V. Gilbert Edittel, a PTE BTK Modern Irodalomtörténeti Tanszéke docensével, a kötetek szerzőjével. *Echo* X. (1), 37–38.

Oláh Ildikó

A középkori muszlim és európai egyetemek (A tolerancia kérdése és a történelemtanítás apropóján)

Bevezető gondolatok: tolerancia, Európai Unió, Magyarország. Hogy állunk?

Napjaink megkerülhetetlen kérdése, hogy Magyarországon miben gyökerezik a tolerancia alacsony foka, hogyan alakult ki az, hogy az eltérő kultúrákkal és vallási-etnikai csoportokkal, bevándorlókkal („idegenekkel”) szemben az egyik legelutasítóbb állammá váltunk Kelet-Közép-Európában: a lakosság 52%-a zárkózik el a bevándorlóktól (a Világ gazdaság *Magyarország a legelutasítóbb állam Kelet-Közép-Európában* címmel közölt cikket 2010-ben)¹. Bár a European Social Survey Education Netnek az 1988 és 1994 közötti, *Trends in anti-immigration attitudes* c. felmérése szerint majd minden európai országban nőtt az elutasítás foka,² a zürichi egyetemnek a bevándorlókkal szembeni attitűd 2002–2007 közötti változását mérő európai felmérése már kimutatta, hogy Magyarországon a legszélesebb körű a bevándorlók elutasítása, 2002-ben itt volt a legmagasabb a bevándorlásellenes attitűd, és míg a bevándorlókkal szembeni ellenállás határozottan növekszik, a bevándorlás támogatottsága összeomlani látszik.³ Magyarország tehát a szélsőséges országok közé, az európai átlagtól messzire került (Meuleman–Davidov–Billiet 2009: 20–26.). Ez annál is kirívóbb eredmény, mert az ide érkező bevándorlók száma egyébként viszonylag alacsony. A Political Capital 2008-as elemzése hivatkozik a European Social Survey 2006-os felmérésére, amely szerint hazánk magasan a legelítéletesebb közvéleménnyel és a legalacsonyabb toleranciaindexszel

¹ Lengyelország és Szlovénia kivételével a térségi országok mindegyikében csak valamivel 30% feletti a bevándorlást ellenzők aránya.

² Kivételt ekkor Belgium és épp Spanyolország képezett.

³ Míg pl. Szlovénia és Lengyelország a felmérés szerint egyre nyitottabbá válik.

bíró ország mind régiós, mind európai összehasonlításban. Ám nálunk nemcsak azok között toronymagas az idegenellenesség mértéke, akik a más etnikumokat (39%) vagy az Európán kívüli szegényebb országokból jövőket be sem engednék az országba (45%), hanem azok között is a második legrosszabb „helyezést” értük el,⁴ akik a saját csoportjukhoz tartozókat sem fogadnák be (Gimes–Juhász–Kiss–Krekó–Somogyi 2008: 36–38.). 2009-re mi bizonyultunk a bevándorlóinkkal legfeszültebb viszonyban élőknek (Bernát 2012), és a hazai, 2011-es TÁRKI-kutatások 35%-os (Simonovits 2012), a 2012-es pedig már átlagban 40%-os nyílt idegenellenességet regisztrálnak (a „kivülálló-kiszoruló” csoportok körében ennél magasabbat, a képzettebbek között alacsonyabbat), miközben a világ kb. minden 30. lakosa migráns (Sik 2012: 13.).⁵

Az okok természetesen többetűek és több tudományterület képviselőinek vizsgálódását igénylik. A nemzetközi, gazdasági, politikai, szociológiai stb. háttér vázolása helyett mi itt egy másik szempontra kívánjuk felhívni a figyelmet: a tananyagainkban (történelem-, irodalom- és részben a földrajz-könyveinkben) máig közvetített etno- és Európa-centrikus szemlélet túlbujánzására. Iskoláink alig vagy egyáltalán nem közvetítenek ismereteket – a felsőfokon specializálódók tananyagait leszámítva – a többi nagy kultúráról, köztük pl. az andokbeliekről, Afrikáról, Ázsiáról, a törzsi kultúrákról, vagy a Kelet nagy civilizációiról: a világ nagyobbik részéről. Az ókori „más” kultúrák ismertetése pl. jobbára az ókori egyiptomiakkal kezdődik és a rómaiakkal ér véget.

Európa területe a középkorban is különféle népcsoportok olvasztótégelye, a kultúrák, eszmék, irányzatok, vallások, hagyományok keresztezéseinek színtere volt. Ma is az. Európa újra alapvető társadalmi kihívások előtt áll: demográfiai gondjai miatt gazdasági érdeke a megfelelő kapcsolat, szemlélet kiépítése a más kultúrákkal, a migránsok, bevándorlók tömegével. Az európai társadalmak nagy számban találkoztak – és találkozni is fognak – pl. az ortodox, a buddhista, a zsidó vagy az iszlám kultúrkörből érkezőkkel, az eltérő módon szocializálódók

⁴ Az „elsőt” Portugália.

⁵ A bemutatott adatok a tolerancia és az idegenellenes attitűdök tendenciájának és mértékének jelzésére szolgálnak, az említett kutatások mintája, módszere, kérdésköre nem azonos.

csoporthaival. A vallási-kulturális különbségek megjelenésével számolniuk kell többek között a kormányoknak, az oktatáspolitikának és az oktatási intézményeknek. A társadalmak koherenciájának fenntartása szempontjából sürgető a szükség annak, hogy a más népek, népcsoportok kultúráját, történelmét, vallását (meg)ismerje a többségi társadalom. Ugyancsak (az emberi tényezőknél túl) szükség által is diktált érdekek meghaladott gondolkodási sablonok átírása, az európai keresztény elsőbbség- és kizárólagosságtudat helyébe léptetendő új fókusz kialakítása és átállítása a multikulturális, többpólusú (t)rend irányába – jegyzi meg Huntington *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása* c. sokat vitatott könyvében, hiszen világunkat elsősorban és alapvetően a különböző vallásokon és kultúrákon nyugvó civilizációk – és sokszor azok összecsapásai – határozzák meg.⁶ Véleményünk szerint sokkal inkább, mint az országok újabb keletű nemzethatárai.

Mindemellett nemzetközi irányelvek írják elő a negatív sztereotípiák, előítéletes megközelítések kiiktatását a tankönyvekből, amiképp már az Unesco 1989-es állásfoglalása is célul tűzte ki a nemzetközi megértésre, a kulturális örökség védelmére, a sokszínűség elfogadására, az előítélet-mentességre: a toleranciára nevelést.

Az idegenellenes attitűd kialakulását meglátásunk szerint a miénktől eltérő kultúrkörökről közvetített rendkívül szörványos ismeretmorzsák is indokolhatják. Többek között az egyik ilyen (távolról sem elhanyagolható vagy egyedüli) „morzsa” az európai (és Európán kívüli), az ókor tudományos-kulturális eredményeinek megőrzésében, átörökítésében, új tudományágak létrehozásában, az európai írásbeliség felfejlesztésében jeleskedő iszlám kultúra (középkori) története. Alulreprezentáltsága kirívóan szembeötlő, ha az iszlám több száz éves európai – 800 éves

⁶ A nézőpontjáért és pontatlanságaiért joggal kritizált Huntington szerint a nyugati civilizációnak, ha fenn akar maradni, nincs más választása, minthogy elfogadja, hogy csakis egy új, többcivilizációs világtrendben érvényesítheti az érdekeit – pusztán csak az egyik részszereplőként. Ám ebben a nagy múltú és lélekszámú (kínai, buddhista, hindu, iszlám, ortodox keresztény vagy egyes afrikai) kultúrák ugyanolyan modernnek és létjogosultnak számítanak, mint a nyugati civilizáció – amit azonban ők átvenni nem fognak. *„Mert olyan illúzió ez, amely nemcsak a civilizációk közti konfliktusok békés rendezését nehezíti meg, hanem azt is, hogy a Nyugat – lemondva saját egyetemességének hitéről – megőrizhesse egyediségét.”*

ibériai, 600 éves balkáni vagy 150 éves magyarországi – jelenlétére gondolunk, vagy arra, hogy ez az egyik legnépesebb kultúra, mára a világ egynegyede (The Global Religious Landscape, 2012) vallja magáénak. Történetét, az európai művelődésre gyakorolt hatását, tudományos eredményeit, annak művelődéstörténeti vonatkozásait a legtöbb mű alig építi be, vagy egyenesen negligálja azokat, Európát pedig úgy állítja be, hogy az mindig is keresztény volt – ami nyilvánvalóan nem fedi a valóságot.

A középkori oktatási intézmények kialakulásának példáján és fókuszából ezt az Európán olykor kívüli, olykor belüli kulturális hagyatékot – a felmérések szerint a magyarok által leginkább elutasított iszlámot – kívánjuk kicsit közelebb hozni a középkori muszlim és az európai oktatás- és egyetemtörténet kapcsolódási pontjainak felvázolásával.

Egy út vagy két független út?

Az európai és a magyar kutatók az iszlám és az európai egyetemek közé jobbra nem tesznek egyenlőségjelet, maximum „hatás”-ról beszélnek. Ámde miféle hatásról? Általában úgy tartják, hogy ezek az iskolák nem jártak be azonos pályáivét, nem feleltethetők meg egymásnak, az iszlám egyetemek nem előképei az európaiaknak, és nem fedik le az egyetemnek az európaiak által utóbb adott definícióját. De akkor miből lett a cserebogár? A semmiből „pottyantak” volna ide az európai egyetemek, anélkül hogy a helyben lévő (az iszlám/mór befolyási övezetekben vagy azok peremén) ismert, használt struktúrákat átvették volna?⁷ A két oktatási rendszer kialakulásának története, összehasonlítása ugyan meglehetősen problémás és kérdésekkel terhelt, de ez mégsem elképzelhető. Véleményünk szerint lényegesen többről van szó: a vallási intézmények mint oktatási helyszínek; az írásbeliség életre hívásának alapvető okai; az oktatás célja, rendje, módszere; a tézis és védés; a vizsgarend és

⁷ Az iszlám a közvetlen, helyi mintát biztosította. Oktatási hagyománya és struktúrája bizánci, konfuciuszi, buddhista, perzsa stb. elemekből építkezett a görög/hellén tudásanyag rendszerezésével, ám azokból újat is teremtve. A görög ismerethalmaz a későbbiekben az iszlámba csontosodott, és benne már nem fejlődött tovább – amint erre Maróth Miklós is utalt egy előadásában.

fokozatszerzés; az egyetemek ma is meghatározó ismérve: a mobilitás; az intézményi struktúra, a szervezeti alapok; az autonómia és az egyetemi bíráskodás; a vallásjog és a világi jog kettéválása és továbbfejlődése a filozófiában; az oktató tantervek és a tudományterületek (vallási rítusközpontok/nációk/fakultások) kialakulása a 13. század előtt bizonyos fajta egységes elrendeződést mutat. Azonban európai oldalról a kérdés általában ma is ellenállást vagy épp elhallgatást vált ki.

Az iskolák, a különböző (alsó-, közép- és felső-) fokú oktatási intézmények vagy az oktatás különböző szintű felépítménye a középkorban nehezen választható szét: ezek az intézmények sokszor egymást átfedve működtek, vagy épp egymás mellett – ugyanolyan minőségben. Az európai és muszlim iskolatípusok fejlődésének természete idővel eltért egymástól. Ugyanakkor az európai egyetemek létrejötte számunkra – hasonlóan a kutatók egy részéhez (pl. Kéri 2001: 40–45) – feltáratlanok (vagy feltárni nem akartak) tűnik. Az állítás, miszerint az európai terminusok a középkori iszlám oktatására vonatkoztatva nem állják meg a helyüket, nem feleltethetők meg neki, részben természetesen elfogadható (ezért a muszlim iskolarendszerre vonatkoztatott európai terminusok itt jórészt idézőjelben értendők), amint az is elfogadható, hogy amíg az európai egyetemek (és iskolák) típusai, oktatási rendje a 13. századtól jobbra egységesült, addig a muszlimoké nem feltétlenül.

Tükör által is homályosan: a muszlim és európai oktatási rendszer struktúrája (történeti áttekintés)

A formálódó Arab Birodalom rövid idő alatt óriási területeket foglalt el: az ókori Keletet, az Indus-völgyét, Egyiptomot, Alexandriát, a Földközi-tenger partja mentén pedig Észak-Afrikán át megindult az Atlanti-óceánig, hogy onnan az ibériai Gibraltáron⁸ keresztül elérje Európát és megvesse a lábát a korabeli Hispániában (al-Andalúz⁹). Ez, az iszlám fénykorának tartott időszak (8–12/13. sz.) lett az egyik meghatározója a keresztény Európa középkori fellendülésének is. Amíg azonban Európa a Római Birodalom platóni ideákra épülő, athéni szellemiségét „örökölte meg”,

⁸ Jabal Tārik = Tarik hegye, Tarik omajjád vezér innen indult Hispánia meghódítására 711-ben.

⁹ A terület neve valószínűleg a vandálokra utal.

addig az Arab Birodalom a természettudományokra alapozott arisztotelészi gondolkodású, alexandriai görögöt (Maróth 2012). A városiasodással megszülető új tevékenységek, pl. az adminisztráció, a kereskedelem másfajta tudást tettek szükségessé: az írástudó foglalkozások tömege jelent meg (könyvelők, hivatalnokok, orvosok, jogászok – szerződések, csekkek, hitellevelek –, pénzváltók, teológusok, csillagászok, matematikusok, tengerészek). A technikai tudományok felvirágzásával az írásbeliség döntő szerephez jutott. A kommunikáció a birodalom területén élő különféle kultúrájú és nyelvű népcsoportokkal elengedhetlenné vált, épp ezért az első arab tudósok az írás reformját, a nyelv szabályainak rögzítését végezték el a 8–9. századra.¹⁰ Ennek eredményeképpen az arámi, a görög és a kopt után az arab (és mellette később a perzsa) lett a területek lingua francája (Simon 2009a: 254–262.).

Megszülettek a rendszerezett tudományblokkok (pl. a „görög tudományok”: az orvostudomány, a csillagászat – az imaidők megállapítására – vagy a filozófia, illetve az iszlámtudományok: a hagyománytudomány¹¹ mint segédtudomány, a jog- és vallástudomány),

¹⁰ Az arab világban, Bászrában készült el az első nyelvtani mű. A zsidóság korai, héber nyelvű szövegei, törvényei jelentésének értelmezési, fordítási nehézségei vezették az arabokat arra, hogy a problémát megpróbálják kiküszöbölni: a Korán nyelvét, Mohammed kurajs népcsoportját és Mohammed szavait már a kezdetekben lejegyezték. (A héber nyelvet ugyanis idővel az arámi kiszorította. Az évszázadokkal korábban keletkezett archaikus, már nem értett, nem beszélt szakrális héber szövegek, törvények későbbi magyarázata – lásd a Tanakhoz, a héber Bibliához írt Misnában és Gemarában, együttesen a Talmudban vagy a midrásokban, targumokban – elengedhetlenné vált, ugyanakkor tetemes terebélyesedett, a különféle értelmezések pedig szektákra osztották a zsidóságot. [Targum: héb., fordítás, tolmácsolás. Gyök: sémi *trgm*. A targumokat eleinte tilos volt leírni, azokat fejből kellett tudnia a meturgemánnak, a fordítónak, arabul tardzumánnak. A héber arámi fordítását tehát memorizálták, olvasni csak az eredeti héber szöveget lehetett, szigorúan szó szerint.]) A szent szövegeket pontosan kellett tehát ismerni, innen a nyelv, az írás és olvasás elsődleges fontossága. A hódító arabok a meglévő kulturális központok (pl. Alexandria, Héliopolisz, Memphisz) feletti uralom megszerzésével az ott korábban összegyűlt egyiptomi, zsidó, hellenisztikus, kopt, keresztény, bizánci, római, perzsa, buddhista, konfucianus stb. tudást is birtokukba vehették.

¹¹ A hagyomány memorizálásának – és a textikus, illetve a tematikus írásmagyarázat – módszerét alkalmazták már a zsinagógákban is, amiképp majd az első keresztények (akik eleinte teljes mértékben átvették és folytatták a zsidó szokásokat) és a későbbiekben

és kialakultak a muszlim értelmiség alaptípusai: vallástudó/vallásjogtudós és filozófus, általuk pedig az ortodoxia (Simon 2009a: u.ott). A Koránban a legtöbbször a „tudás” a szó fordul elő, talán manicheista¹² hatásra ez lett az a tényező, amely alapvetően határozta meg az iszlám könyvkultúra virágzását (az iszlám is a „Könyv/Írás vallása”). Az ismeretek, a műveltség gyors és sikeres elterjedésében szerepet játszott az a sajátos alapvetés, hogy az iszlámban maga a vallás a tudás alfája és ómegája. A szentírások értelmezései, az Írás szövegeivel, a törvényekkel való foglalatosság, a vallásmagyarázatok képezik a rájuk épülő jog és teológia – tulajdonképpen az iskolák alapjait. Az „iszlám aranykor”-nak is nevezett korszak (8–12. sz.) az európai műveltséget évszázadokkal megelőző tudományos „bumm” egyik tartópillérét – a Korán előírásai alapján –, a mindenki számára kötelezően megszerzendő tudást biztosította (megfelelni a vallás tanításainak, illetve erre törekedni minden muszlim kötelessége¹³).

A stabilizálódó urbánus birodalom társadalmi igényeinek megfelelően meg kellett tehát szervezni a tudás megszerzésének, átadásának intézményeit. A 8. század második felében, az első abbászidák alatt már számtalan nyilvános mecsetiskola működött az alapítványi iskolák mellett. Ez utóbbiak alapítói és fenntartói költségeit valamely gazdag lakos vagy a kalifa biztosította, ezért az ő ideológiai, vallási hovatartozása, az irányzat, amelyet követett, nagyban befolyásolhatta az iskola irányvonalát, működését – csakúgy, mint a püspököké vagy királyoké az európaiakat. Az iszlám kezdeti időszakában (a 8. század közepéig) még nem épült ki a kultúraközvetítés rendszere, intézményei; a tanulás a mesterek házaiban, privát mecsetekben, boltokban, az utcán vagy

Mohammed követői is, de ugyancsak memorizáláson és recitáláson alapult pl. a konfucianus hagyományátadás is.

¹² Mani 3. századi perzsi vallásalapító. Tanai ötvözik a perzsa zoroaszteri/mazdaista, a buddhista és a keresztény vallási képzeteket.

¹³ A Korán szavai pl.: „Olvass!” „A tudomány egyetlen szava többet ér, mint száz ima elmondása” vagy „...a megismerésre és a tanulásra való erőfeszítésnek el kell kísérnie a muszlim embert a bölcsőtől a sírig”, másol: „Allah egyetlen betegséget sem bocsát ránk a gyógyítás lehetősége nélkül”. A hagyományból: „Keressétek a tudást, még ha Kína határáig is kell menetek!” vagy: „Az emberek két osztályba tartoznak: az egyikben azok vannak, akik tudnak, a másokban, akik tanulnak. Akik egyikbe sem tartoznak, azok haszontalan férgek”. Idézi: Benke 2006: 115.

a nagymecsetekben zajlott, illetve a palotákban egy fogadott magántanár, a háremben nevelkedő lányokat pedig az anyjuk oktatta a Koránról (Kéri 2002: 59–64.). Ezeken az alapfokú képzési helyszíneken kisgyerekek tanultak a Korán szövegei alapján nyelvtant és számolást, esetleg írást és olvasást (El-Mokhtar é.n.), amiképp később a középkori európai plébániai és kolostori iskolákban, és fejleszthették a memóriájukat (mert az Írást fejből kellett ismerni). A tanítási helyszíneknek kezdetben tehát sem az arab területeken, sem Európában nem sok közük volt az iskolák mint intézmények „falakkal határolt” működéséhez. A mecsetekben főleg a szövegek elemzésével, kommentálásával foglalkoztak a különböző irányzatok gyakran ellentétes nézeteket valló képviselői. A későbbiekben ezek az iskolák közép- és felsőfokú képzéseik révén váltak meghatározókká.

A következő, aranykornak nevezett korszakban (750–1150) a hódítások és a fordítások során ismertté váltak az ókori görög, perzsa, indiai, kínai stb. tudományos eredmények, és számos tudományos diszciplínát (pl. orvoslás, logika, matematika, asztronómia) kezdtek el tanítani. Főképp a természettudományok indultak virágzásnak (pl. a[z al]kémia, fizika, matematika – az „arab”/brahmin számok, a helyiérték, a nulla fogalma és a tízes számrendszer bevezetésével – vagy a csillagászat, földrajz, sebészet, anatómia, gyógyszerészet).

A 10. század előtti iszlám területein nem lehet még közoktatásról beszélni, amiképp keresztény európai közoktatásról sem. Ekkoriban két típusú oktatási formával találkozunk: a gyerekek hitoktatására, a vallási szokások megismertetésére, az alapvető írási és számolási ismeretek elsajátítására szolgáló, a mecsetekhez tartozó iskolákéval, valamint a filozófiát és a természettudományos ismereteket közvetítő akadémiákéval (ezek a sumér-akkád korban gyökerező, legmagasabb szintű írnokeképzőkből kialakult Bölcsességek Háza – pl. a bagdadi *Bait al-Hikmah* vagy a kairói *Dar al-Hikmah* – „fizetős” iskolák voltak) (Mazaheri 1951: 5. fejezet). Középfokú oktatás mint a kettő közötti forma egyik kultúrkörben sem létezett, ezt csak a 10. század után hívta életre az addigra átalakult társadalmak megnövekedett művelődési igénye. Az arabok a korábbi manicheista iskolák példájára ekkorra bevezették a több fokozatú oktatást is, a kínaiaktól pedig átvették a tanítványok rangsorolásának hagyományát.

A 9–10. században került sor az iskolahálózat kiépítésére, ami egyfajta oktatási „forradalmat”, új intellektuális aktivitást eredményezett: sorra nyíltak meg az oktatás újabb helyszínei a családi házak és paloták, a piacok, könyvesboltok helyett, valamint az immár a tudományokon nyugvó, vallási irányzatok szerinti oktatást is nyújtó (főképp a Korán olvasását, az arab írást és a memorizálást), a növekvő létszámú diákokat befogadni képes alapiskolák (ahogyan az majd a plébániai iskoláknál is megfigyelhető). Ezek területenként eltérő megnevezést kaptak: *kuttáb*, *maktab*, *mektep*, *mahdar* vagy *dabirisztan* (Kéri 2010: 96.), közülük kerültek ki a bagdadi, kairói, fezi nyilvános iskolák és – a Korán mint könyv elterjedésével – az ún. Korán-iskolák, amelyek azonban továbbra sem voltak egységesített intézmények, csakúgy, mint a korai európaiak.

Középfokú ingyenes oktatási intézményként működtek immár a mecset-kollégiumok (vagy *madrasza-khanok*) pl. a mai Kelet-Íránban (Nisápúr), Egyiptomban (Kairó), ahol európai tanulókat is fogadtak, a „tananyag” pedig vallásjogi iskolánként (*mazhab*) különbözött. A középfokú oktatást nyújtó madraszák vélhetőleg csak egy irányzatnak adtak helyet (amiképp a kolostorok is), szemben a felsőfokú oktatási intézményekkel.

A tudás és tanítás szabadsága, az iszlám tudományosság a 10. században ért a zenitjére. Az európai egyetemek létrejöttét több száz évvel megelőzve a tunéziai (732), córdobai (785), bagdadi iskolák és a fezi (859) után a korszak egyik legnagyobb egyetemévé a *fátimida* alapítású (988) kairói al-Azhar Egyetem vált, ahol már posztgraduális képzés is folyt (és mint a fezi al-Qarawiyin egyetem, máig működik). A tanmenetről sok európainak, köztük (egyres, nem teljesen hitelt érdemlő feljegyzés szerint) II. Szilveszter pápának is alapos ismeretei voltak; sokakat vonzottak az arab egyetemek, mint korábban az alexandriai vagy bizánci iskolák: a világ számos részéről érkeztek tanulni vágyók, akik hazavitték, továbbadták a tudást. A *fátimida* oktatási reform és az alexandriai-arisztotelészi hagyományok következtében az al-Azharban nem vallási tudományágakat is oktattak (logika, geometria, mérnöki tudományok, asztronómia, asztrológia, matematika és dialektika). Az első arab polihistorok („*hakeem*”), akiknek sokrétű tudása elsősorban az oktatás szerteágazó területein kamatozott, szűz terepen alkothattak a középkori Európában: a fentiekén túl többek között a fizika, kémia („al-

kimiya”), orvoslás/biológia, (orvosi) etika, föld- és társadalomtudományok (pl. térképészet, demográfia stb.) vagy a birodalom „iszlám agrokulturális forradalmának” nevezett globális gazdaságában (pl. cukorgyártás: -feldolgozás és -finomításban) használhatták fel eredményeiket. (Az „aranykorban”, a 7–13. században az iszlám gazdasága, kultúrája, tudományossága világelsőnek számított.)

A madraszák, amiket ma mint közép- és felsőfokú képzési intézményeket tartunk számon, kialakulásukkor a különböző vallásjogi irányzatok nézeteinek ápolására, erősítésére szolgáltak (Kéri 2002) a vallásjogtudósok képezésével¹⁴ (a filozófiát és az irodalmat is a vallásjognak rendelték alá; lásd *qádir*: bírák), hasonlóképpen majd az európai plébániai iskolák is főképp a klerikus-„utánpótlást” (Németh 1998) biztosították.

Idővel a madraszák egyre inkább önállósodtak, és kezdtek különválni a mecsetektől. A 9. századtól az európai skolasztikus tanítások, iskolák is átalakultak, más tartalommal teltek meg; ez leginkább a filozófiaoktatásában nyilvánult meg, ami az iszlámban a 9–12. században élte a virágkorát. Ugyanekkor Európában két irányba, különbözőképpen indult fejlődésnek a filozófia: az egyiket a 11. században „*universitas scholarium*”-ként Bologna (ahol az oktatás alapvetően a racionális jogra épült – Irneriusnak köszönhetően, aki Justinianus Corpus Juris Civilisének átdolgozásával megújította az azóta is használt, átfogó római jogot, de a kánonjogot is tanították), a másik irányt pedig „*universitas magistrorum et scholarium*”-ként Párizs jelölte ki (ami a kánonjogra és a teológiára alapozott).

A klasszikus iszlámban az ilyen intézményeket Makdisi szerint *par excellence kollegium*oknak hívták (madrasza), míg Európában egyetemnek (Makdisi 1989: 3). Ismereteink szerint az első európai kollégium az 1181-es alapítású párizsi, a szegény diákok domonkos és ferences kolduló rendi kórházaként létrehozott ingyenes *Collège des Dix-*

¹⁴ Az egyiptomi Abbászida Birodalom alapítója, Al-Manszúr (a Koránon és a Próféta hagyományain, a *hadíszon* nyugvó teológia és vallásjog alapján) pl. az iszlám vallástudomány origóját adó törvények (*saria*) értelmezésében jeleskedett, jogtudósai (*ulamák*) hadíszkutatásai pedig (a szóbeli hagyományé) megalapozták a társadalmak jog- és államrendjét jelentő mai jogi iskolák („felekezetek”, irányzatok) létrejöttét.

*Huit*¹⁵ volt (létrehozásának ötlete „Londoni János”-tól származik, aki azt az akkor muszlim Jeruzsálemből „importálta” a „*vivere socialiter et collagierter, et moraliter, et scholariter*” formulájára [Rüegg 1992, 214–215]), a következő pedig a három oxfordi college [Lulat 2005: 449]), illetve 1208–1209-ben a párizsihoz hasonló *Collège des Bons Enfants de St. Honoré* [Rüegg uo.]). Ezek az intézmények Rüegg ismertetésében a földön és az ingatlanon felül speciális privilégiumokat is biztosítottak, mint pl. olcsó lakbért és/vagy kenyeret, húst, sört, bort, illetve ingyenes szállást és ellátást, heti juttatást, azaz *bursa*-t (‘purse’ = erszény), továbbá nyári és téli ruházatot. A támogatottak, azaz a „kollégiumok” tagjai (*bursarii, collegiati, socetii*) egyéni támogatást kaptak, mindezek pedig messzemenően flexibilisen használhatók voltak az egyes intézmények között (Rüegg uo.).

Makdisi és Kéri (Kéri 2002: 70) a madraszákat kb. a 11. századtól tehát már a felsőfokú oktatás helyszínékként határozza meg. Ezt az átalakulást az indukálta, hogy immár magasabb szintű képzésre, jobban képzett szakemberekre és tanárookra – ahogyan a *káptalani/székesegyházi* iskolákban is –, valamint nagyobb befogadóképességű létesítményekre lett szükség. A 11. században az eltérő nézeteket képviselő vallásjogi iskolák gyakorta egyazon mecsetben, egy fedél alatt, de a mecset más-más részein, pl. az udvar egyik vagy másik sarkában, más-más mester vezetésével, elkülönülve működtek (így volt ez még Goldziher Ignác és Germanus Gyula kairói látogatása idején is, a 19–20. században). A madraszák végül is a mecsetek jogi iskolái és a khan nevű vendégfogadók összeolvadásából jöttek létre, szálláshelyet is biztosítva a messziről érkezőknek (a már „szakosodott” jogi tanulóknak pl. hosszú időre kellett berendezkedniük: általában négy évet az alapképzéssel, ezt követően egy hosszabb időszakot előkészülettel a felsőfokra, végül több évet felsőfokú képzéssel töltöttek, így a tanulmányi idő gyakran húsz évet is kitett) (El-Mokhtar é. n.).

¹⁵ 18 ágyat biztosítottak a Notre Dame kórházában. Vö.: Salerno orvosi iskolájával/kórházával, ahol a tunéziai, 11. sz. elején született Constantinus Africanus fordításai és munkálkodása révén váltak ismertté a görög-izlám orvostudományok.

Az összes nyilvános intézmény, így a madraszák és a mecsetek is, az őket körülölelő komplexumokkal egyben iskolának, könyvtárnak, kórháznak, fürdőnek, konyhának, szálláshelynek, boltoknak, néhol csillagvizsgálónak is teret adtak (Benke 2007). Később nem lett ez másképp az európai egyetemeken sem: az intézménykomplexumhoz ott is a könyvtárak, könyvmásolók, sokszorosítók, becsüsök, pergamenkereskedők, könyvkötők, gyógyszerészek stb. (Németh 1998). és a diákoknak szállást adó helyek, a kollégiumok tartoztak (lásd Oxford, Cambridge). A 11–12. században létrejövő európai egyetemek elődjét *studiának, studium generalénak* nevezték az alapításuk kezdeti időszakában (amiképp a madrasza¹⁶ is csak annyit jelent: iskola¹⁷), és testületet, tankört (*facultas*), céhes rendszerű szerveződést, *corpust* jelölt, az oktatók és diákok közösségét, az *universitast* (a 13. századtól alakult autonómiával bíró szerveződéssé, ekkortól a *scholák* függetlensége megszűnt), ahol túlnyomórészt (kánon)jogot, teológiát és a vallási eszmeáramlatnak megfelelő bölcseletet tanítottak, akárcsak a madraszákban. Az universitasoknak (mint immár a tanulók legalizált közösségének) alapítását a városok engedélyezték a céhek alapításának megfelelően.

A muszlim felsőfokú tanintézmények a négy fő (*szunnita*) vallási rítusnak (a *hanbalita, malikita, hanefita* és *sáfiita* vallási irányzatnak) gyakorta egymás mellett adtak helyet, hasonlóan a fakultások rendszeréhez, amely eleinte a különböző nációk tanköreit jelentette az európai egyetemeken. A muszlim rítusirányzatok dogmatikájukban, magánjogukban és szertartásaikban (területenként is) különböztek (Goldziher 1980: 359–413.), véleményünk szerint hasonlóan az eltérő rendekhez tartozó kolostori iskolákhoz. A későbbiekben a rítusiskolák szerinti „szakosodás”-ra emlékeztetnek az európai fakultások (jog, teológia, artes/bölcselet, orvoslás). A rítusiskolákat a mesterek vagy az *imámok* képviselték – véleményünk szerint a fakultások majdani

¹⁶ A szó sémi gyökéből – *drs* – keletkezett a héber tanulmányozást, tanulást, kivizsgálást, történetet jelentő *mídrás* szó is, az arab madrasza szó *drs* gyöke (darasza) is ezt jelenti: tulajdonképpen a tanulás helyét, az iskolát.

¹⁷ A *schola* eredendően csoport jelentéssel bírt, a Római Birodalom császári elitegységét, pl. a paloták testőrségét jelölte (l. pl. *Scholae Palatinae*).

dékánjaihoz hasonlóan –, míg a terület feletti felügyeleti joggal bíró *főmufti* vagy *sejk* hivatala a „*kancellár*” tisztségében köszön majd vissza, amelyet Európában jobbra a *püspök* töltött be, illetve a *rektor*éban.

Általánosságban: a felsőfokú képzés mindkét helyen bölcséleti alapozással kezdődött, ezt követően „szakosodva” folytathatták tanulmányaikat a diákok a magasabb, természettudományi képzést is biztosító rítusiskolákban vagy fakultásokon, és a képzés mindkét kultúrában a vallási szervezet struktúrájára épült. Az európai egyetemeken egyházi és világi jogi, orvosi és teológiai magisteri fokozatot lehetett megszerezni, a képzés csúcán, 6–10 évig tartó szaktudományos tanulmányok befejezése után, a doktori fokozat állt. A klasszikus arab modellben a teológia (*kalám*) nem képezte az oktatás részét, az a jogon (*fiqh*) alapult, azaz a Korán értelmezésére és a hagyománytudományra épült.) Az iszlám világban e legmagasabb fokozat megszerzése nem jelentette a tanulmányok lezárultát, de az oda vezető út hasonló volt.

A már említett egyiptomi fátimida reform során a tradíció szóbeli ismeretét tanúsító vizsgát is bevezettek a mecsettanárok megmérettetésére: a számadás eredményéről *idzsázát* (*idjāzat at-tardīs*), azaz a sejk/főmufti által jóváhagyott diplomát, „tanítási engedélyt” kaptak a sikeresen teljesítők, jogosultságuk és illetékességük szóbeli igazolását a mesterüktől arról, hogy a tudásukat továbbadhatták, az alsóbb évfolyamokban taníthattak (Simon 2009b: 312–313). Ez azután három méltósággal ruházta fel a végzettet: 1) *fakīh*: a jogtudomány mestere, 2) *muftī*: a jogi szakvélemény professzora, 3) *mudarris*: a tanári posztra, tanításra jogosult = doktor. Latin megfelelőjük az európai egyetemeken 1) *magiszter*, 2) *professzor*, 3) *doktor* lettek¹⁸ (Makdisi 1989: 175-176). Az európai magisterek *licentia docendije*¹⁹ ennek latin tükörfordítása, amelyet az általában kancellári tisztséget viselő püspök ítelt oda – tehát a fokozatot nem az egyetem, hanem a vallási intézmény adta ki itt is, ott is. A *licentia docendi* bevezetése a scholák szabad tanítási hagyománya után valamiféle oktatási reformnak, „minőségbiztosítási rendszer”-nek is felfogható. Általánosságban: mindkét rendszert a szabad tanárválasztás és a

¹⁸ A klasszikus iszlámokban a (vallás)jogi doktori fokozatot a jelölt (miután megvédte, igazolta tézisének eredetiségét) szóbeli vizsga letétele után kaphatta meg.

¹⁹ A doctorátus latin kifejezése a *docere*, tanítani szóból ered.

peregrinatio hagyománya jellemezte. A felsőfokú iskolákat mindkét iskolarendszer esetében javarészt magánkezdeményezésből, adományokból (az iszlámokban: *waqf*, Kéri 2002: 72) alapították vagy tartották fenn, a donátorok jobbra fejedelmek, gazdag lakosok vagy magas rangú vallási vezetők voltak. Tehát az iszlámokban, miképp majd az európai universitasok esetében is, vallási alapokon, az egyházi testület szervezetén épültek ki és működtek az iskolák (pl. Córdoba, Párizs).

Léteztek speciális jogú mecsetiskolák/*dzsámik* (mint amilyenek a kiemeltebb székesegyházi iskolák is lettek) és „közönséges” mecsetek, a *maszdzsidok* (amilyenek pedig a plébániáiak).

Az egyetemi oktatás részét képezte itt is, ott is a doktori tézis és annak megvédése, illetve a professzorok és tanulók akadémiai szabadsága (lásd Spread of the Islamic education model to Europe é. n.). Számtalan 12–13. századi, iszlám tudósok által fordított vagy írt (pl. orvosi) könyv hatása tagadhatatlan, többük évszázadokon át tankönyvként lett használatos a középkori európai egyetemeken (pl. Ibn Szína/Avicenna *Kánon* c. 5 kötetes orvosi műve 500 éven keresztül). Némi hasonlóság az öltözetekben is felsejlik: a talár a muszlim tanárok (pl. a bagdadi szeldzsukok egyfajta mintaintézményében, a Nizamiyya kollégiumban viselt) egyszerű, fekete köpenyét idézi.

Hegemóniáját a klasszikus iszlám a 13. századi mongol (tatár) és a 14–15. századi török hódítás, valamint Amerika felfedezése után veszítette el, hanyatlását, mint ismeretes, a keresztény Európa társadalmi, gazdasági és kulturális felemelkedése váltotta fel. A tananyagok elsajátításában főszerepet játszó, széles körben elterjedt, régi technika, a memorizálás és recitálás, ahogy korábban említettük, már a konfuciánus oktatásban is használatos volt; a cél ugyanaz: a szöveges hagyomány, a társadalmi normákat megszabó törvények értelmezése és átadása (amiképp a zsidó Bibliáé a jeshivákban, a keresztény oktatásé a középkori kolostorokban, káptalanokban vagy plébániákon vagy a koráni hagyományoké a madraszákban, mecsetekben).

A 13. századra (a mongol pusztítás után) mind az iszlám, mind a keresztény iskolák a dogmatikusabb, zártabb képzési rend felé fordultak (Európában ezen néhol a reneszánsz lazított valamit).

Néhány kiragadott példánkkal arra igyekeztünk rámutatni, hogy 1) a különbségek ellenére úgy tűnik, a középkori arab és európai oktatás-

rendszer számos hasonlóságot mutat (a következő táblázatban próbáljuk címszavakban összevetni ezt), bár ez az áthallások és a források kis száma miatt nem igazolható bizonyosan, és arra, hogy 2) a középkori európai egyetemek *közvetlen, strukturális* előképét a más hagyományokat is beépítő iszláméi rajzolhatták ki, továbbá arra, hogy 3) a nem európai kultúrákról meglehetősen szegényes ismeretekkel rendelkezünk, még az olyankról is, amelyekkel Európa időszakosan együtt élt – ez pedig nem segíti a kölcsönös megértést vagy a toleranciára nevelést.²⁰

	muszlim	európai
Alsófokú képzés		
kezdetben:	magánházak, boltok, egyéb helyszín/mecsetek	uaz/plébániák
tanító	apa, fogadott tanár, később hittudós	uaz
öltözet	fekete köpeny	talár
9–10. sz.-tól:	alapkiskolák, nyilvános és Korániskolák	plébániák, kolostorok
az oktatás alapja	a „Könyv” (Korán, Afil al-Kitáb)	uaz (Biblia)
a tanítás célja	szöveges hagyomány értelmezése, átadása	klerikusképzés, vallásoktatás
„alaptantárgyak”	olvasás, írás (számolás), vallásoktatás	uaz
a tanítás módszere	recitálás, memorizálás, másolás	uaz
a tanítás módja	földön/zsámolyon ülve	uaz
nyelvi standardizálás	irodalmi arab (kurajs)	latin (görög)
koedukált képzés	-	-
egységes tanrend	-	-
Középfokú oktatás		
kezdetben:	-	-
10. sz.-tól	madrasza(-khan) (irányzatok szerint egy)	kolostor (rendek szerint egyféle)
komplexum	madrasza + khan	kolostor + kollégium
jogi iskolák	madraszák (mecsset jogi iskolája + khan)	kolostorok
ellátás	étel, szállás, segély	uaz
	gyógyszerészeti, orvosi-kórházi ellátás	-
	boltok, szolgáltatók	uaz

²⁰ Az egyetemtörténeti és a kolonialista-posztkolonialista vita (az autonómia, az akadémiai szabadság vagy a szűk és tág egyetemdefiníció kérdése) részleteit ebben a tanulmányban nem érintjük.

	muszlim	európai
Felsőfokú képzés		
előzmény	másdzsid (a madraszák előképe)	rendház (kolostoré)
iskolatípusok	madrasza, mosque-khan (term.tud., műszaki tud., gazdasági, társadalomtud., történetírás stb.) – dzsámi	káptalan, kolostor (jog, filoz, teol., orvoslás) – universitas (studia, studium generale)
egyetemirányítási modell	madraszákra megy vissza	kolostorokra megy vissza
tradícióörzés	mesterektől – tökéletes elsajátítás = vallási előírás	tanároktól kapott megbízható közlés – tökéletes elsajátítás
alapstruktúra	vallási szervezeti	vallási testületi, céhes
a jog különválása, 2 egyetem típus: - egyházi, világi	pl. Fez, Qarawiyin: fiqh (eleinte Korán magyarázat nélkül) pl. Kairó, al-Azhar : saria (Korán + magyarázat)	Bologna: jog (a tanulók egyeteme) Párizs: teológia (egyházi mesteregyetem)
akadémiai szabadság (professzorok, tanulók), nyitott működés	✓	✓
autonómia	✓ (politika- és korszakfüggő)	✓ (politika- és korszakfüggő: pl. pápai engedély, avignoni pápák)
egyetemi bíráskodás	✓	✓
tanárválasztás	✓	✓
tudományszakaszok	✓	✓
szervezeti forma	rítuskiskolák → 4 fő rítuskiskola (málikita, hanafita, shafiita, hanbalita) ↓	nációk → 4 fakultás (bölcselet-filozófia, /kánon/jog, teol., orvoslás) ↓
vezetés / tisztségek	imámok főmufti/sejk alapító nem centralizált (a testület nem jogi személy)	dékanok kancellár/püspök (rector) centralizált/testület
fenntartó	imám/kalifa – gazdag polgár	püspök/király
alapítói oklevél	✓	✓
speciális jogú iskolák	✓ (dzsámi)	✓ (székesegyházi/káptalani)
közönséges jogú iskolák	✓ (másdzsid)	✓ (plébánia)
Több szintű oktatás	✓	✓
posztgraduális képzés	✓ (Fez, Kairó, Bagdad, Gondisápúr stb.)	✓
tézis	✓	✓
védés	✓	✓
Fokozatszerzés	3 szintű: idzsáza (fakih, mufti, mudarris)	uaz: licentia docenti (magiszter, professzor, doktor)

Hivatkozott irodalom

- BENKE JÓZSEF (2007): *Az ó- és középkor egyetemei*. Hét Krajcár.
- BERNÁT ANIKÓ (2012): A bevándorlókkal szembeni feszültségek. In Sík Endre–Simonovits, Bori (szerk.): *Abena, Sára, Chen és Ali esélyei Magyarországon. Migráns esélyek Magyarországon*. Budapest, TÁRKI, 31–43. Interneten: <http://www.tarki.hu/hu/>, letöltve: 2012. 04. 04.)
- EL-MOKHTAR OULD BAH, MOHAMED (é. n.): *Islamic Education between tradition and modernity*. Interneten: www.isesco.org.ma/english/publications/ISLAMIC%20EDUCATION/Menu.php letöltve: 2011. 12. 05.
- EUROPEAN SOCIAL SURVEY Education Net, Chapter 3: *Trends in anti-immigration attitudes*. Interneten: <http://essedunet.nsd.uib.no/cms/topics/immigration/3/>, letöltve: 2012. 09. 16.
- GIMES GERGELY–JUHÁSZ ATTILA–KISS KÁLMÁN–KREKÓ PÉTER–SOMOGYI ZOLTÁN (2008): *Kutatási összefoglaló az előítéletesség és intolerancia hazai helyzetéről. Látélet 2008*. Budapest, Political Capital, 36–39. Interneten: <http://www.politicalcapital.hu/kapcsolat/tanulmányok/>, letöltve: 2012. 04. 14.
- GOLDZIER IGNÁC (1980 [1881]): A mohamedán főiskolai élet. In dr. Vass Előd (szerk.): *Az iszlám*. Budapest, Magvető, 359–411.
- HUNTINGTON, Samuel P. (2008): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa.
- KÉRI KATALIN (2001): Egyetemes neveléstörténet-írás – iszlám neveléstörténet nélkül? *Valóság* (8), 40–45.
- KÉRI KATALIN (2002): Nevelésügy a középkori iszlámban. Pécs, *Iskolakultúra*.
- KÉRI KATALIN (2010): *Allah bölcsessége. Bevezetés az iszlám középkori nevelés- és művelődéstörténetbe*. Pécs, Pro Pannonia.
- LULAT, Y. G-M (2005): An exploration into the Provenance of the Modern Africa Universities. In: *A History of African Higher Education from Antiquity to the Modern. A Critical Synthesis*. Praeger Publisher, 447-477.
- MAKDISI, G. (1989): Scholasticism and Humanism in Classical Islam and Christian West. *Journal of the American Oriental Society*, 109 (2):

175–182. Interneten: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/604423?uid=3738216&uid=2134&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=21102256587491>, letöltve: 2012. 01. 02.

- MARÓTH, Miklós (2012): *A kislós (2012): . 02.2129&uid=2&uid=70*. Előadás a Felemelkedés és hanyatlás: Keleti Népek és Birodalmak c. konferencián. Történeztudományi Társaság, Pécs.
- MAZAHARI, ALY (1951): *La vie quotidienne des Musulmans au Moyen Age*. Párizs, Hachette.
- MEULEMAN, BART–DAVIDOV, ELDAD–BILLIET, JAAK (2009): Changing attitudes toward immigration in Europe, 2002–2007. A dynamic group conflict theory approach. *Social Science Research* 38 (2), 352–365. Interneten: <http://www.zora.uzh.ch/25420/>, letöltve: 2012. 04. 10.
- MUSLIMHERITAGE: Spread of the Islamic education model to Europe. In *Education in Islam – The Role of the Mosque*. Interneten: <http://muslimheritage.com/topics/default.cfm?ArticleID=220#sec4>, letöltve: 2011. 11. 23.
- MUSLIMHERITAGE: The mosque as an educational institution. In *Education in Islam – The Role of the Mosque*. Interneten: <http://muslimheritage.com/topics/default.cfm?ArticleID=220#sec2>, letöltve: 2011. 12. 05.
- PEW RESEARCH CENTER (2012): *The Global Religious Landscape – A Report on the Size and Distribution of the World’s Major Religious Groups as of 2010*. Interneten: http://www.pewforum.org/uploadedFiles/Topics/Religious_Affiliation/globalReligion-full.pdf, letöltve: 2013. 02. 08.
- NÉMETH, ANDRÁS (1998): Középkor. In PUKÁNSZKY, BÉLA–NÉMETH, ANDRÁS: *Neveléstörténet*. Interneten: <http://magyarirodalom.elte.hu/nevelestortenet/03.01.html> [2011. 12. 08.], letöltve: 2011. 12. 08.
- RÜEGG, W. (1992): *A History of University in Europe*. Cambridge University Press. UK.
- SÍK ENDRE (2012): *Doomed to failure – with some chance to success: Migration statistics in the 21st century*. Budapest, TÁRKI–ELTE. Interneten:

http://www.tarki.hu/hu/news/2012/kitekint/20120921_Sik_migratio_n.pdf, letöltve: 2012. 12. 04.

SIMON RÓBERT (2009a): Könyv és könyvtárak az iszlámban. In uő: *Iszlám kulturális lexikon*. Corvina, 254–262.

SIMON RÓBERT (2009b): Nevelés az iszlámban. In uő: *Iszlám kulturális lexikon*. Corvina, 312–317.

SIMONOVITS BORI (2012): Elutasítók és elutasítottak. In Sík Endre–uő (szerk.): *Abena, Sára, Chen és Ali esélyei Magyarországon. Migráns esélyek Magyarországon*. Budapest, TÁRKI, 119–158. Interneten: <http://www.tarki.hu/hu/>, letöltve: 2012. 04. 04.

VILÁGGAZDASÁG ONLINE (2010): *Magyarország a legelutasítóbb állam Kelet-Közép-Európában*. Interneten: <http://www.vg.hu/kozelet/tarsadalom/magyarorszag-a-legelutasitobb-allam-kelet-kozep-europaban-327433>, letöltve: 2011. 12. 10.